В. ЯН

ЧІНГІСХАН





В. ЯН

ЧІНГІСХАН

РОМАН

Для старшого шкільного віку

Переклав з російської
Анатолій Шиян

Художник
Костянтин Музика

КИЇВ «ВЕСЕЛКА»
1991

ББК 84Р7
Я 60

У романі В. Г. Яна (Янчевецького) «Чінгісхан» оповідається про нашестя татаро-монгольських орд на Хорезмське царство в 1220 році, падіння Отрара, Бухари, Самарканда, Гурганджа, про битву із загонами князів Київської Русі на Калці.

В романе В. Г. Яна (Янчевецкого) «Чингисхан» рассказывается о нашествии татаро-монгольских орд на Хорезмское царство в 1220 году, о падении Отрара, Бухары, Самарканда, Гурганджа, о битве с отрядами князей Киевской Руси на Калке.

За виданням:
Ян В. Чінгісхан,—
К.: Дніпро, 1982

Я $\frac{4803010201-092}{M206(04)-91}$ 57.91.

ISBN 5-301-00909-5 (укр.)

© Костянтин Музика, 1991, ілюстрації

Читачу, салям[1]

«Сокіл у небі безсилий без крил. Людина на землі немічна без коня.

Все, що трапляється, має свою причину, початок мотузка тягне за собою кінець його. Обраний правильно шлях через рівнини всесвіту приводить мандрівника до наміченої мети, а помилка і безтурботність затягнуть його на солончак загибелі.

Коли людині випадає нагода спостерігати надзвичайне, як-от: вибух вогнедишної гори, що знищила квітучі селища, повстання пригнобленого народу проти всесильного володаря або вторгнення на рідні землі батьківщини небаченого дикого народу,— все це очевидець мусить повідати на папері. А якщо він не навчений мистецтва нанизувати кінцем очеретинки слова повісті, то він повинен розповісти свої спогади досвідченому переписувачеві, щоб той начертав сказане на цупких аркушах на науку внукам і правнукам.

А той, хто пережив надзвичайні події й не розповів про них, схожий на скупого, що, загорнувши в плащ коштовності, закопує їх у пустинному місці, коли холодна рука смерті вже торкається його голови.

Проте, загострivши очеретяне перо і вмокнувши його в чорнило, я замислився в нерішучості... Чи ж вистачить у мене слів і сил, щоб правдиво розповісти про нещадного винищувача народів Чінгісхана та про його люте військо?.. Жахливе було вторгнення цих дикунів з північних пустель, коли на чолі війська мчав їхній рудобородий володар, коли розлючені воїни на невтомних конях проносились мирними долинами Мавераннагру і Хорезму[2]*, лишаючи на дорогах тисячі порубаних тіл, коли кожна мить породжувала нові страхіття і люди запитували одне в одного:*

---

[1] С а л я м — привіт. Такі «звертання до читача» характерні для рукописів східних авторів домонгольського періоду. (Тут і далі примітки автора.)

[2] М а в е р а н н а г р — назва місцевості між Амудар'єю і Сирдар'єю. Слова «Туркестан» тоді ще не знали. Хорезм — держава, яка існувала в пониззі Амудар'ї. У XIII ст. Хорезмові належала величезна територія від Аральського моря до Перської затоки. Про значення і культуру стародавнього Хорезму див. дослідження проф. С. П. Толстова.

«Чи засяє знову небозвід, застелений димом палаючих селищ, чи то вже настав кінець світу?..»

Багато хто умовляв мене повідати на письмі все, що я знав і чув про Чінгісхана і про вторгнення монголів. Я довго вагався... А тепер я дійшов думки, що в мовчанні немає ніякої користі, і я наважуюсь описати величезне лихо, подібного якому не бачили на землі ні день ні ніч і яке спіткало все людство, а особливо мирних трудівників твоїх полів, змучений нещастями Хорезм...

Тут моя розповідь уривається, щоб не забігати надто далеко. Старі люди підтвердять, що все, описане мною, дійсно сталося...

Наполегливий і терплячий побачить щасливий кінець розпочатої справи, той, хто шукає знання, знайде його...»

ШЛЯХАМИ ІСТОРІЇ

Нерідко трапляється, що книги, творіння митця ми знаємо значно краще, докладніше, ніж його життя. Так принаймні сталося з одним із зачинателів радянської історичної романістики Василем Яном, чиї твори давно перестали бути надбанням тільки російської літератури, вийшли далеко за межі Вітчизни, видаються й перевидаються багатьма мовами світу і чиє життя мало кому відоме навіть із нас, його співвітчизників.

Василь Григорович Янчевецький (Ян) народився 4 січня 1875 року в Києві, в сім'ї викладача грецької та латинської мов.

За свідченням сучасників, будинок, де ступив перший крок майбутній письменник, стояв недалеко от місця, яке нині займає Київська державна консерваторія. Хатина потопала у вишняку, вікна її виходили до Думського майдану.

Через рік сім'я Янчевецьких переїхала до Петербурга, а невдовзі до Прибалтики — спочатку до Риги, потім до Ревеля (сучасного Таллінна).

Тут, на околиці імперії, в невеликому провінційному місті, на повну силу проявився педагогічний і перекладацький талант Григорія Андрійовича Янчевецького, батька письменника, вихідця з родини українських священиків, що бере свій початок з Волині, з Почаєва, вихованця Київського університету.

Янчевецький-старший блискуче перекладає Ксенофонта, Гомера, інших старогрецьких поетів і філософів, перекладає і видає праці видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського, редагує місячник «Гимназия» та додаток до нього «Педагогический еженедельник», видає газету «Ревельские известия».

Не забували в родині Янчевецьких Україну.

«Мої рідні все життя залишалися вірними звичкам і спогадам свого дитинства і юності,— згадував В. Ян.— Тому в домашніх розмовах завжди було чути українські вирази, жарти, пісні, а за столом переважали борщі, вареники, галушки і деруни з вишкварками».

Директор класичної гімназії, прогресивний педагог, Григорій Андрійович прищеплює своїм учням не тільки академічні знання, а й дбає про їхні естетичні смаки, виховує в них почуття патріотизму, служіння народові. Відомо, що він був ініціатором гімназійних спектаклів, поставив «Едіпа» грецькою мовою, у якій, до речі, уперше виступив на сцені одинадцятилітній Ва-

силько; здійснив вистави «Аскольдової могили» і «Наталки Полтавки», де Григорій Андрійович зіграв роль Петра.

У всіх цих подіях, що відбувалися в родині та гімназії, активну участь бере майбутній письменник. Разом із старшим братом Дмитром він виступає на вечорах, їздить на співанки, бігає до друкарні, де випускаються «Ревельские известия», і, зачудований дивом народження газети, проводить там години свого дозвілля.

«Я люблю три шуми,— скаже він на схилі літ,— шум моря, шум школи і шум друкарських машин».

Чи не звідти, з тієї друкарні на Морській вулиці в Ревелі, виніс Василь Григорович любов до слова...

Однак про це потім. А поки що пригляньмося до гімназійних турбот Василя Янчевецького. Ось він, зачинившись в «дитячій», захоплено читає «Мандри Одіссея», «Острів скарбів»... а ось — серед рибалок, хуторян записує почуті від них оповіді, легенди, частину з яких згодом надрукує у «Ревельских известиях» під псевдонімами Садко, Крапка та іншими...

Уява хлопцева сповнена картин невідомих країн, островів, подвигів. Одного надвечір'я він разом із своїм товаришем таємно пробирається на борт судна, що відпливає до Бразілії, і тільки випадково, бо їх помітила прикордонна служба, не опиняється там.

«Ревель був тихим старовинним містечком з кам'яними будинками під вузькими, дуже високими черепичними дахами, з старовинними лютеранськими кірхами, звідки линули журні, проте чарівливі звуки органа...» — з любов'ю згадуватиме Василь Ян.

У місті був гарний театр, де гастролювали такі знаменитості, як Антон Рубінштейн, Марія Савіна; щоліта сюди приїздив цирк Чіпізеллі, Анатолій Дуров зі своїм потішним «мишачим поїздом».

Григорій Андрійович часто влаштовував з учнями екскурсії по Балтійському узбережжю. А одного разу влітку разом зі своїм другом, директором Київської гімназії, що прибув до Ревеля з групою учнів, влаштував поїздку до Нарви, Дерпта (Тарту), Пскова, звідти маленьким двоколісним пароплавом по Чудському озеру. Зупинялися в Псковсько-Печерському монастирі, біля славетного «воронячого каменя», де відбулося Льодове побоїще, в якому Олександр Невський переміг німецьких псів-лицарів.

Життя ніби нарочито спрямовувало увагу юнака на історію. «У ці ж останні рокі гімназійного життя я почав захоплюватися планами художніх творів, зокрема історичних романів,— значно пізніше розповідатиме Ян.— У мене був товстий зошит, до якого я записував раптові образи, сцени і сюжети майбутніх повістей. Туди ж я занотовував особливо вражаючі вирази та цитати».

Здавалося б, письменник уже зрів, формувався, робив перші кроки, перші серйозні заявки. Та не будемо поспішати, бо мине ще не один десяток літ, поки Василь Янчевецький стане Василем

Яном, автором талановитих романів та повістей історичного ж таки жанру. Ще буде словесне відділення історико-філологічного факультету Петербурзького університету, вірші, що їх молодий поет друкуватиме в тих-таки «Ревельских известиях», знайомство з Майковим, Полонським, Григоровичем, Лєсковим... Разом із братом Василь видаватиме «Литературный сборник сочинений студентов СП университета» і читатиме, читатиме, читатиме...

Та ось закінчено навчання, у кишені заповітний диплом, перед молодим міщанином відкривається шлях до службової кар'єри. Він повертається до Ревеля, працює в Казенній палаті, батьки приглянулй йому й наречену... Однак думки, помисли юнака зайняті іншим, він відчуває, що країна, де народився, зріс, зовсім йому невідома. Чиновник Василь Янчевецький захоплений мрією пізнати Русь, пішки помандрувати до Волги, через вятські ліси до Уралу, а там Сибір, Далекий Схід...

«Восени 1898 року, холодного і дощового дня я вирушив у дорогу. В овечому селянському полушубку і високих юхтових чоботях, з брезентовою торбиною за плечима... де зберігалися кварта, мило, трохи їжі, білизна і заповітний зошит для дорожніх нотаток, я змішався з юрбою пішоходів.

Я пішов у село тому, що хотів зблизитися з народом, великим, загадковим, повним незмірних сил, якому, вважав, усі ми, інтелігенти, повинні служити...

Зупиняючись у селянських хатах, я спостерігав щоденний побут селянина, і мені хотілося спізнати самому і збагнути його турботи, радості і смуток...

Все вражало мене з першого погляду».

Так ходили по тодішній імперії народники, перші пропагандисти «соціалістських ідей», перші вісники свободи.

Василь Янчевецький не був ані народником, ні пропагандистом. Його, як мовилося, насамперед цікавила доля селянина-трудівника, його душа, побут, самобутня народна творчість.

«В усіх зустрічних селян я бачив під скромною, часто напівжебрацькою, як тоді говорили, «сірячковою» зовнішністю великодушні серця, глибокі думки, наполегливість і намагання вирватися з тяжких лабет злиднів».

Першим на шляху був Новгород, потім злиденне бурлацьке Поволжя...

«Трагізм голодаючого російського села полягав у тому,— писав очевидець,— що голод був повсюдний і непомітний. Ні криків, ні стогону, ні шуму. Життя йшло, як завше, спокійно, природно, селяни, мовчазні, похмурі, займалися своїми звичайними справами. Та сьогодні померла дитина в одній хаті, завтра дві бабуні в іншій хаті, потім кілька чоловіків — і все це відбувалося спокійно, непомітно, без стогону і скарг».

Справді трагізм! Повторений через сорок років, за інших часів, але не менш згубний для народу.

Влітку 1899 року Янчевецький на плотах опускається по Дніпру від Орші до Києва, Кременчука, Катеринослава. Він захоплений відвагою плотогонів, спостерігає працю робітників, які прокладали залізницю з Запоріжжі, кілька тижнів блукає по Україні, зокрема місцями, де минуло дитинство батьків,— отже, на Волині, в Кременці та Почаєві.

Десь тут, уже вкотре, він чує легенду про «Зелений Клин» — вільну, щасливу землю, що лежить далеко на сході сонця, зустрічає десятки родин, які, полишивши рідні місця, товарняками, підводами їдуть шукати оманливого щастя.

Знайомство Василя Янчевецького з Україною, зокрема Дніпром, передані в його оповіданні «На плоту», видрукуваному 1901 року у збірці «Записки пішохода», виданій невеликим тиражем власним коштом у друкарні «Ревельских известий». Оповідання за радянських часів не з'явилося в пресі, нам же воно цікаве як свідчення очевидця. Картини великої ріки, дніпрових берегів, «несхитна тиша плота», легенди і пісні, що їх чує автор, чергуються з описом труднощів і ризику життя плотогонів.

«Ось тут на косі хрест стоїть,— розповідає товаришам хлопець, що років десять ходить з плотами на дубі.— Вище цього місця ми дражили якір. Ото як витягнути його треба було на палубу, один з хлопців підхопив кілком і не довів до кінця. Кілок назад відвернувся, ударив його в живіт. Він і звалився в Дніпро і одразу на дно пішов, мов камінь. Ми далі поїхали, його вже не знайти було, наверх не запливав. Потім його рибалки піймали і на косі закопали. В Катеринославі ми розрахувалися і назад по Дніпру пішли. Рибалки нам показали, де його закопали. Ми його відкопали — в нього вже волосся відійшло. Ми йому в піску яму глибоку вирили, чистим одягом прикрили, хрест великий поставили. Без попа і панахиди. Де тут попа взяти? В селі, дома його поминають».

А ось оповідь іншого плотогона:

«Шість чоловік зразу загинуло. Теж коли якір втягували, він лапою за край дуба зачепився і перевернув його догори дном».

Можна зауважувати нечітку композиційну будову оповідання, нарисовість письма, однак своїм фактажем та викривальною силою воно вражає неабияк.

Кореспонденції, оповідання, що їх молодий літератор надсилав петербурзькому «Новому времени» та «Ревельским известиям», здобули йому певне визнання серед журналістських кіл. Наприкінці 1899 року Василю Янчевецькому було запропоновано... пішки пройти по Англії, дати звідти серію нарисів. Рік блукає

молодий кореспондент (щоправда, не пішки — на велосипеді) південною Англією, зустрічається з Конан-Дойлем, працює у всесвітньовідомій бібліотеці Британського музею, де свого часу працювали політичні вигнанці Герцен і Огарьов, де ще зовсім недавно днями просиджував Степняк-Кравчинський.

В бібліотеці Янчевецький познайомився з численними рукописами, книжками з історії Сходу. Це ще більше зміцнило в ньому інтерес до історичної теми. Певне, саме ця причина змусила його після повернення проситися на Схід, побачити на власні очі Середню Азію, що й було здійснено на початку 1902 року.

Вихованець учительської родини, молодий мандрівник, що пішки сходив рівнинну Росію, Василь Янчевецький опиняється в Асхабаді (Ашхабаді), в канцелярії царського намісника генерала Суботіна.

Розпочинається новий, визначальний період життя майбутнього письменника. Як і раніше, він багато мандрує, тепер уже верхи на коні.

Три роки перебування В. Янчевецького в Середній Азії збагатили його знання мов, побуту, культури народів, що населяли ці краї, чіткіше визначили тематику досліджень майбутнього історика-романіста.

«Тут же, на цих рівнинах,— зазначав Василь Григорович,— у мене виникли перші плани створення історичних повістей про великих завойовників Азії, які пройшли з перемогою по цих місцях і не залишили після себе нічого, окрім купи руїн і незгасної ненависті в пам'яті людей».

Кореспондентом Янчевецький відправляється на Далекий Схід, в Маньчжурію, на театр російсько-японської війни, невдовзі знову повертається до Середньої Азії, згодом їде до Греції та Єгипту, живе в Константинополі, Бухаресті, в сибірському містечку Урянхай.

«...У міру того як я опускався все глибше в народну масу, на мій подив, весь бідний люд, що оточував мене, все піднімався, ставав складнішим, люди виявлялися задушевнішими, серйознішими, типи цікавішими». Ці слова, сказані ще в «Записках пішохода», цілком відповідають враженням, що їх виносив Василь Григорович з останніх мандрів.

У листі до Льва Толстого Янчевецький, захоплений пристрастю мандрувати, закликає великого письменника пішки зміряти землі, де потім побував сам.

Так формувався письменник. До великого свого покликання він ішов складними, тернистими шляхами. Ходіння по Русі та її окраїнах, вчителювання, редагування газети (в Урянхаї), служба сторожем у млині, писарювання чергувалися з наполегливим

студіюванням томів і томів історії, журналістикою, писанням п'єс для самодіяльності.

1924 року Василь Янчевецький приїздить до Москви і поринає в літературно-мистецьке життя. Однак це триває недовго, вже через три роки він їде в Самарканд, де службу економіста поєднує з літературною творчістю, співробітництвом у центральних газетах.

Один з кращих творів Василя Яна (на цей час він уже виступає під цим псевдонімом) — п'єса «Худжум» — в 1931 році був відзначений премією на огляді національних театрів у столиці нашої країни. У п'єсі йшлося про розкріпачення жінки в умовах радянського ладу.

На початку 40-х років Василь Ян — понадп'ятдесятирічна, збагачена величезним життєвим досвідом людина — приступає до здійснення своєї заповітної мрії — написання повістей і романів про часи і події давноминулі, однак повчальні, хвилюючі з точки зору сучасності.

Подиву гідний письменницький подвиг! І не тільки тому, що митець по-справжньому взявся за перо уже в другому півстолітті свого життя, а головним чином, що, незважаючи на вульгарно-соціологічні концепції, які значною мірою впливали на розвиток молодої радянської історіографії, він розвінчував тенденції і канони, які надміру перебільшували роль особи в історії, на перший план її висували царів, полководців та інших «високостей».

Василь Ян основним героєм своїх творів бере народ, маси, яких він вивчав довго і клопітливо, людей творчої праці й борні. Тому не випадково, що прославлений у віках Александр Македонський постає у повісті «Вогні на курганах» звичайним, буденним, без того ореолу, тих лаврів, які щедро чіпляли на нього придворні історики. Навіть Спартака, цього лицаря відваги і мужності, апостола мук і терпіння, він трактує в однойменній повісті по-новому, по-своєму, позбавивши його атрибутів міщанства, побутовізму, чим позначений цей справді народний герой у відомому романі Джованьйолі та деяких інших тогочасних писаннях.

Актуальною темою часу стає історія, її події — далекі та близькі. На полиці бібліотек і книгарень одні за одним ставали історичні романи і повісті Ол. Толстого, Чапигіна, Форш, Шишкова, Сергєєва-Ценського, Тинянова, Бородіна та інших авторів.

Василь Ян задумав і розпочав серію романів. Перша книжка цього циклу — «Чінгісхан» — побачила світ напередодні війни радянського народу з гітлерівськими загарбниками, 1939 року, друга, «Батий»,— 1941-го, а третя — „До «останнього моря»“ — вийшла вже після смерті автора, 1955 року.

Трилогію автор справедливо назвав «головною працею» свого життя. У ній знайшла яскраве втілення філософія історії. Тобто соціальні, моральні, гуманістичні концепції епохи і народу, народу і особистості. Втілення наукове і художнє. Письменник не обмежився хронологічним переказом подій і фактів, як це подибуємо в багатьох тогочасних історичних творах, а витворив широку картину, в образах якої виражені одвічні думи і устремління нації. В даному разі — боротьба Росії (Русі) за власну державність, проти іноземних поневолювачів.

Одержимі ідеєю світового панування, сп'янілі від тимчасових успіхів,— підкреслює автор,— татаро-монголи зустріли на Русі незнаний досі масовий опір. Весь народ, від старого до малого, піднявся на захист своїх земель, своєї дідизни, виявляючи при цьому нечуваний героїзм і самовідданість. «Не знаємо... міста, яке б здалося на милість переможця,— зазначав академік Тихомиров.— ...Маленький Козельськ затримав величезну рать Батия під своїми стінами на кілька тижнів. Захисники його завдали татарам таких відчутних втрат, що Батий назвав його «злим містом», заборонивши надалі називати Козельськом». І далі: загарбники вели себе, мов у завойованій країні, «данина їх не задовольняла, їм потрібні були полонені, яких вони перетворювали в рабів і продавали своїх ринках».

Нашестя татаро-монгольських полчищ було трагедією древньоруської культури, зазначає академік Лихачов. Руйнувалися чудові пам'ятники зодчества, живопису, убожіли мистецтво й література, народно-пісенна творчість.

На показі масового героїзму захисників Русі, розвінчуванні згубності політики завоювань вибудовує В. Ян ідейно-образну систему своєї трилогії. Лейтмотивом її звучать слова про безсмертя, незборимість народу. Зовсім не грізні хани, перед якими тремтить Європа, виступають у ролі головних героїв, а народ, його кращі сини і дочки, носії вищих духовних цінностей. Це і мужній захист Хорезма Джелаль Ед-дін, і рязанський витязь Євпатій Коловрат та його побратим Ратибор, і Савелій Дикорос, Лихар Кудряш, і літописець Хаджи-Рахім, і ряд інших самовідданців. Надто вражає читача епізод, коли молода княгиня Євпраксія з малим сином на руках кидається з терема на «чорнюче каміння внизу».

«Звіряча, насильницька політика Чінгісхана приречена на загибель, як противна вищим ідеалам людства»,— писав В. Ян. Викриттю і осудженню цієї політики присвячені кращі сторінки трилогії. Мертве поле під Рязанню, де тільки «вовки і ворони продовжували своє криваве пирування», «груддя

землі і кам'яних уламків» замість недавніх міст, багряні спалахи пожеж — свідчення безплідності тиранії і завойовництва, бездуховності деспотизму, приреченості людиноненависництва.

Композиційно трилогія відповідає хроніці татаро-монгольських завоювань. Перший роман, «Чінгісхан», завершується смертю «Священного Приголомшувача всесвіту», завойовника Сибіру, Північного Китаю, Середньої Азії, Азербайджану, Північного Кавказу. Свою мрію, надію всесвітнього панування («Над всесвітом... простягнеться монгольська рука») Чінгісхан пов'язує з внуком Бату. Останній стає головною дійовою особою другого, однойменного роману («Батий»). Нащадок успішно успадкував ідею предка. Заснувавши Золоту Орду, він у середині XIII ст. захоплює Рязань, Москву, Суздаль, Владимир, проникає на землі Південно-Західної Русі, зруйновує Переяслав і Чернігів. У 1240 р.— Київ. Його намір — «ринутися з усією багатотисячною ордою... на захід сонця», підкорити «другу частину всесвіту». Радо ішли у похід монголи і примкнулі до них загони інших племен. Вони вірили, що впертий і вже осяяний славою щасливого переможного завойовництва Бату-хан пройде в сяєві пожеж грозою по всіх «вечірніх країнах» і дійде аж до «останнього моря», яке омиває «піднос землі»... Там Бату-хан в'їде на плямистому, як барс, коні на вершину кургану і ввіткне свій блискучий спис в підкорену ним землю».

Така маячила мрія. На неї, мов метелики на вогонь, ішли тисячі й тисячі обманутих перспективою легкої наживи, життя за чужий кошт простих ординців. Проте опір дедалі дужчав, знекровлена, але нескорима Русь виявляла нові й нові сили протистояти загарбникам.

Ідея, коли зважити на час написання твору (сорокові роки), аж надто актуальна. У світі вже пахло порохом другої світової, фашизм готувався до стрибка на Схід. Чуття патріотизму, священності обов'язку захисту Вітчизни було як ніколи на часі. Коли настала пора лихоліття, населення златоглавого Києва, радянське воїнство, ніби повторюючи волю своїх попередників, одностайно сказали новітнім завойовникам в сорок першому грізне «Ні!»

Добру половину свого «непереможного війська» згубив Батий під час осади Києва, узяв стольний град лише тоді, як порідшали ряди його захисників, що трималися з останніх сил, разячи ворога «чим і як могли». Рішуче відкидає старий воєвода Ратша пропозицію зберегти власне життя ціною зради. Краще смерть, ніж ниці, куплене підступом існування.

Грабіжницькі походи Батия не принесли монголам радості, почуття справжньої перемоги. З пустими саквами повертається додому досвідчений воїн Назир-Кяризек, жалібний плач по загиблих зустрів його на порозі рідної оселі.

Такий фінал «Батия». Його логічне продовження знаходимо в романі „До «останнього моря»“, що завершує трилогію. Лейтмотивом твору можуть бути слова-роздум Батия про безсмертність русичів. «Я знищував їх без жалю,— говорить Батий,— а мені повідомляють, що вони піднімають голову, що вони будуються, вони збирають загони».

Уособленням майбутності Русі, її історичного відродження виступає в романі молодий князь Олександр Ярославович (Невський). Талановитий полководець, він однак уникає прямої конфронтації з Батиєм, розуміючи, що Русь ще не в спромозі з ним воювати.

Роман „До «останнього моря»“ має свою цікаву історію. В. Ян задумав спочатку книгу під умовною назвою «Золота Орда і Олександр Неспокійний (Олександр Невський)». Рукопис твору під тиском цензурних пресів зазнав однак істотних змін. З нього було вилучено кілька розділів, які не задовольняли тодішніх — сталінських — цінителів літератури. Автор змушений був розділити твір на дві частини, власне, „До «останнього моря»“ і «Юність полководця». Від цього книжка, звичайно, багато втратила. Усе ж — і як окремий роман, і як складова трилогія — „До «останнього моря»“ користується значною популярністю серед читачів і молодого, і старшого поколіпь. Він розкриває історизм патріотизму нашого народу, його велику гордість минулим. «Лице Олександра світилося торжествуючою силою з радістю перемоги. Він піднявся на стременах і з якимсь юним, хлоп'ячим завзяттям високо підкинув шолом, піймав його на лету, затим, повернувши коня, помчав що було духу до того місця, де мали чекати його бойові товариші. Вони скакали вже йому назустріч з радісними вигуками».

Свідком фіналу, про який мріяв Батий, його історичним творцем виступає молода руська сила. Вона незнищенна, за нею майбуття.

Хлібороби й ремісники, будівничі й мисливці, рядове воїнство і філософи — законні володарі землі та її незліченних багатств, справжні її захисники — до такого висновку спонукають глибоко патріотичні, високогуманні твори письменника.

«Я намагаюся показати читачеві, головним чином юнацтву, найгероїчніші сторінки минулого країни і народів, яскраві образи борців, які сміливо захищали свою Вітчизну від вторгнення безжальних і грізних завойовників, щоб у героїчних

образах захисників люди знаходили гідний приклад для наслідування»,— говорив про мету своїх романів Василь Ян.

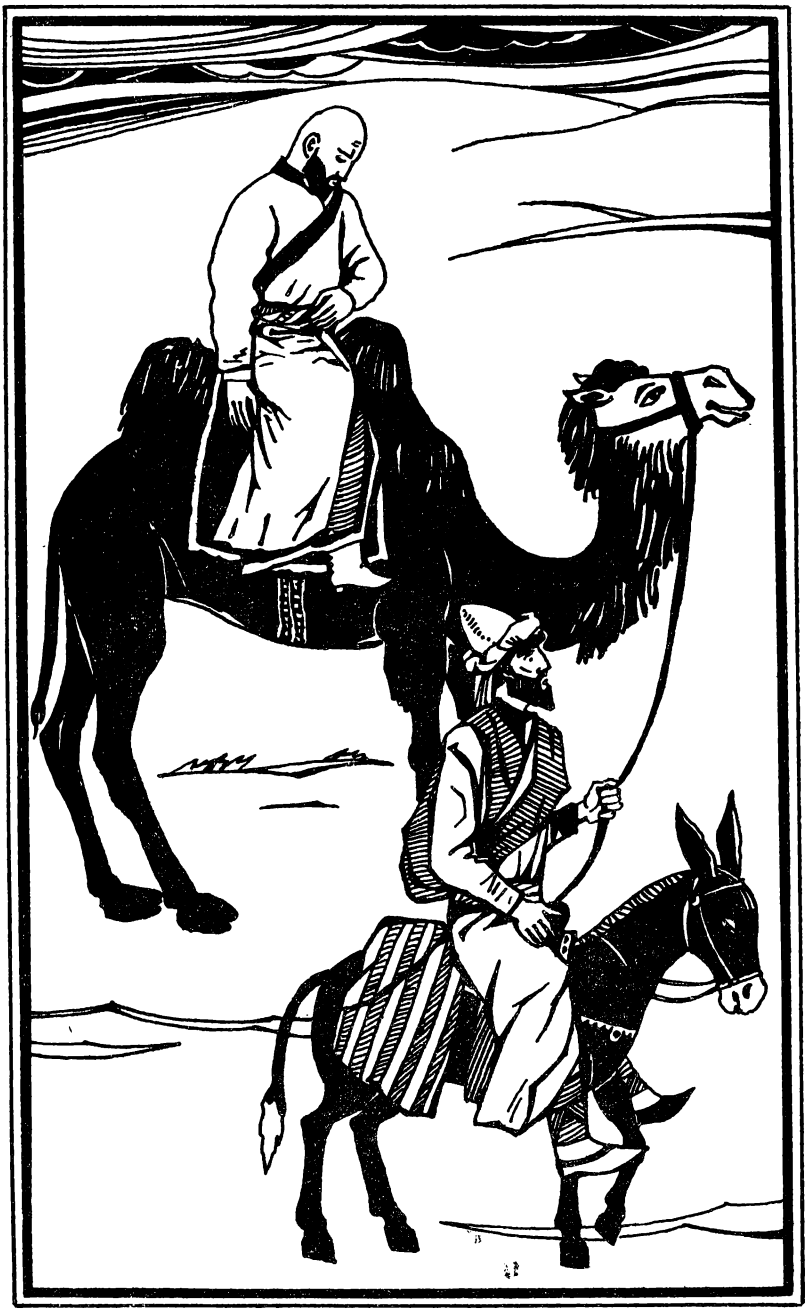
Справді гуманна, справді велика й велична мета письменника! Давня історія для романіста — справжня пустеля, хіба що з примітними вже, але досить поплутаними слідами попередників. Василь Ян пішов своїм шляхом. Пішов, розвідав і відкрив для нас вірогідні джерела, з яких черпатиме знання не одне покоління.

Микола Олійник

КНИГА ПЕРША



У великому Хорезмі все спокійно



Частина перша

У ПЛАЩІ ДЕРВІША

Розділ перший

ЗОЛОТИЙ СОКІЛ

Наша населена земля схожа на розгорнутий старий, вицвілий плащ. Вона являє собою острів, що його з усіх боків омиває безмежний океан.

(З старовинного арабського підручника)

Ранньої весни запізніла сніжна буря пронеслася над мертвими барханами [1] великої рівнини Каракумів. Вітер люто рвав рідкі покалічені кущі, які пробилися крізь піски. Білий лапатий сніг кружляв над землею. Десяток верблюдів безладно збився докупи біля глиняної хатини з куполоподібним дахом. Куди поділися провідники каравану? Чому погоничі не зняли важких в'юків і не посклалали їх рядами на землю?

Верблюди підводили обліплені снігом мохнаті голови, їхні тужливі схлипування зливались із завиванням вітру. Вдалині продзенькав дзвоник... Верблюди повернули голови в той бік. Показався чорний осел. За ним, учепившись за хвоста, ледве йшов бородатий чоловік в довгому плащі і високому ковпаку дервіша [2] з білою пов'язкою пілігрима, який побував у Мецці.

---

[1] Бархан — рухомий піщаний пагорб, що утворюється в пустелі дією вітру.

[2] Дервіш — перське слово, означає «жебрак». Дервіші становили окрему касту, об'єднувались у громади на чолі з старшиною («піром» або «шейхом»). Дервіші носили особливі плащі, навмисно покриті безліччю грубих латок і підперезані мотузкою замість пояса — ознака добровільної бідності. Спочатку серед дервішів були і видатні поети і вчені, що займалися філософськими питаннями. У пізніші часи дервіші виродились у дармоїдів, експлуататорів народної темноти і неуцтва, що лікували хворих замовляннями, молитвами, займалися ворожінням, торгівлею талісманами і різного роду шахрайством.

— Уперед, уперед! Ще з десяток кроків, і ти одержиш свою пайку соломи. Поглянь, мій вірний друже Бекіре, кого ми зустріли! Де стоять верблюди, там відпочивають їхні хазяїни, а слуги вже розпалили багаття. А хіба там, де біля багаття зібралося десять чоловік, не знайдеться жмені рисової каші і для одинадцятого? Гей, хто тут? Правовірні, відгукніться!

Ніхто не відгукнувся. Глухо дзвякнув тріснутий дзвіночок на шиї верблюда-вожака.

Поганяючи осла, запорошений снігом подорожній поволі обійшов будівлю з низьким глиняним муром. Двері з майстерно вирізьбленим візерунком були підперті кілком. Позад хатини на майданчику, оточеному піщаними барханами, вишикувались ряди німих могил, старанно прикрашених білими й чорними камінцями.

— Дервіш Хаджі Рахім Багдаді вітає вас, шановні мешканці цієї тихої долини, що заснули навіки! — мурмотів подорожній, прив'язуючи осла під очеретяним піддашком.— Де ж сторож цих мовчазних зборів? Може, він у хатині?

Накришивши хліба в строкату торбу, дервіш підв'язав її до голови осла:

— Віддаю тобі, мій вірний друже, останні залишки їжі!.. Тобі вона потрібніша. Якщо ми за ніч не замерзнемо, завтра ти потягнеш мене далі. А я зігріватимуся згадками про те, як було нам жарко під пальмами благодатної Аравії.

Дервіш відкинув кілок і одчинив двері. Посеред хатини, де звичайно тліє багаття, згаслі жарини вкрилися попелом. Дах куполом зводився вгору, закінчуючись отвором для диму. Біля стіни навпочіпки сиділо чотири чоловіки.

— Мир, благоденство і простір! — сказав дервіш. Йому не відповіли. Він ступив крок уперед. Нерухомість, безмовність і блідість тих, що сиділи, примусила його швидко позадкувати до дверей і вислизнути надвір.

— Хаджі Рахіме, ти не повинен ремствувати. Четверо мерців ждуть, хто загорне їх у савани. А ти хоч убогий і голодний, але ще дужий і можеш блукати по безмежних дорогах всесвіту... Поряд цілий караван, що втратив свого хазяїна. Коли б тільки я захотів, я міг би стати власником оцих верблюдів, навантажених багатими в'юками. Але шукачеві правди, дервішу, нічого не потрібно. Він залишиться бідняком і піде далі, співаючи пісень. Однак треба пожаліти бідну худобину...

Дервіш обійшов верблюдів, розплутав на них мотузки, поставив тварин у ряд одну біля одної й опустив їх на коліна. Серед в'юків він знайшов міщок з ячменем і насипав з нього по кілька жмень перед кожним верблюдом.

— Коли б хто спитав, чи зробив Хаджі Рахім за своє життя добре діло, то ці верблюди йому могли б хором заспівати: «В холодну бурю дервіш нагодував нас, і тому ми не замерзли».

Всю ніч дервіш пролежав на в'язці очерету, притулившись спиною до осла, який тихо дрімав, підібгавши ноги. Вранці вітер розвіяв хмари, і на сході з'явилося сонце.

Побачивши рожеві промені, що перебігали по могилах, дервіш схопився:

— В дорогу, Бекіре, ходімо далі!

Нав'ючивши осла мішком із залишками ячменю, дервіш зазирнув до хатини. Замість чотирьох чоловіків, що сиділи біля стіни, тепер лишився тільки один. Розплющені карі очі дивилися тьмяно й не моргаючи.

— Куди ж поділись інші мерці? Невже вони полягали в могили? Ні, Хаджі Рахім не хоче залишатися тут; він піде далі, в міста Хорезму, туди, де багато радісних людей, де точиться бесіда мудреців, свіжа, як молоко і мед.

— Допоможи мені, правовірний! — хрипко прошепотів чоловік, і в нього заворушилася хвиляста борода.

— Хто ти?

— Махмуд...

— Ти з Хорезму?

— У мене золотий сокіл...

— Ойе! — здивувався дервіш.— Правовірний, помираючи, думає про свого сокола! Випий води!

Хворий з зусиллям відпив кілька ковтків з тикви. Його блукаючі очі спинилися на дервіші.

— Мене тяжко поранили... розбійники Кара-Кончара...[1] Троє моїх супутників чекали гіркого кінця, хтось замкнув двері, і ми не могли вийти... Якщо ти правовірний, покинеш правовірного в біді, то це гірше за вбивство...— так говорить «благородна книга»...[2]

Його зуби цокотіли від гарячкового дрожу, рука з благанням простягнулася до дервіша і безсило впала. Хворий повалився на бік.

---

[1] Кара-Кончар — чорний меч.

[2] Благородна книга (масхарі шериф) — так мусульмани називають коран, збірник міфічних легенд і повчань, написаних засновником мусульманської релігії арабом Магометом (570—632).

Хаджі Рахім розстебнув шерстяну одежу хворого. На грудях темніла рана і сочилася кров.

— Треба спинити кров. Чим перев'язати його?

Поруч лежала товста, вправно згорнута біла чалма [1]. Дервіш почав її розмотувати.

З тонкого серпанку чалми випала овальна золота пластинка. Дервіш підняв її. На ній майстерно був викарбуваний сокіл з розпростертими крильми і вирізьблений напис з дивовижних літер, схожих на мурашок, що біжать по стежці.

Дервіш замислився й уважніше подивився на хворого.

— На цій людині вогняні відблиски майбутніх великих потрясінь. Ось де прихована таємниця ожилого мерця,— шепотів дервіш.— Це пайцза [2] великого татарського кагана [3]. Цього золотого сокола треба зберегти; я віддам його хворому, коли розум і сила до нього повернуться,— і дервіш сховав золоту пластинку в зборках свого широкого пояса.

Він довго порався біля хворого, доки не обмотав йому поранені груди тонким серпанком чалми. Потім вийшов з хатини, підняв одного з верблюдів і підвів його до дверей. Він опустив верблюда на коліна, переніс хворого і посадив його між кошлатими горбами, прив'язавши волосяними мотузками.

Коли сонце піднялося над барханами, дервіш ступав по талому снігу ледве помітною степовою стежкою. За ним дріботів копитцями осел, а за ослом рівномірно крокував високий двогорбий верблюд. На ньому безпорадно погойдувався прив'язаний хворий.

— Вперед, Бекіре! Скоріше дійдемо до Гурганджа [4], де на тебе чекає оберемок сухого клеверу. Тут небезпечно. З-за горбів вискочить розбійник Кара-Кончар і зробить рабом твого хазяїна, а з тебе здере твою чорну шкуру. Мерщій, далі звідси!

---

[1] Чалма — тонка довга тканина, якою мусульмани вміло обмотують голову.

[2] Пайцза — пластинка з металу чи дерева з вирізьбленим на ній повелінням Чінгісхана; пайцза була перепусткою для вільного проїзду по монгольських володіннях. Пайцза давала великі права: власті на місцях повинні були допомагати, давати коней, провідників і продовольство особам, які мали пайцзу.

[3] Каган — хан ханів, повелитель монголів і татар.

[4] Гурганджа (або Ургенч) — столиця Хорезму, розташована в пониззі ріки Амудар'ї, згодом зруйнована монголами.

Розділ другий

В ЮРТІ КОЧІВНИКА

Джелаль ед-Дін Менгбурни, наслідний син хорезмшаха [1], полював у пісках Каракумів. Двісті бравих джигітів на добірних конях супроводжували молодого хана. Вони виконували таємний наказ шаха — стежили, щоб Джелаль ед-Дін не зник за межами Хорезму. Джигіти посувалися півколом по степу, намагаючись загнати джейранів [2] і диких ослів до пасма горбів, де слуги заздалегідь поставили чорний намет з білим верхом і готували бенкет для всіх учасників полювання.

Весна розсипала по пісках перші рідкі квіти, і під сліпучим сонцем швидко танули рештки снігових заметів. На третій день полювання небо раптом потемніло. З півночі, з Кипчацьких степів [3], подув холодний вітер і знялася хуртовина.

Джелаль ед-Дін на баскому вороному аргамаку, переслідуючи пораненого джейрана-самця, віддалився од своїх супутників. Він бачив, як козел накульгував і озирався, нашорошивши вуха. Вже близькою була здобич, але джейран, труснувши зігнутими ріжками, знову помчав у степ. Упертий і гнівний хан скакав на змиленому жеребці, не зводячи очей з чорного хвоста, що мелькав попереду.

Нарешті джейрана було пробито стрілою і прив'язано за сідлом. А тим часом буря посилилася, стежки замело снігом. Джелаль ед-Дін зрозумів, що заблудився і може загинути, якщо буря триватиме кілька днів. Ведучи коня за повід, він пішов проти вітру. Насувалася ніч. Знесилившись, хан розгорнув попону, укрив коня і, напівзасипаний снігом, просидів так цілу ніч.

Зійшло сонце, вітер ущух. Сніг почав танути, між барханами потекли струмочки. Вдивляючись у далечінь, Джелаль ед-Дін помітив сигнальну вишку — горб, складений з хмизу і кісток; вона позначала шлях серед одноманітної, як море, рівнини. Хан попрямував до неї.

---

[1] Хорезм-шах — правитель Хорезму, на початку XIII ст. наймогутніший з мусульманських владик.

[2] Джейран — газель, різновидність антилопи.

[3] Кипчацький степ — величезна територія від Дніпра і на схід до Семиріччя, що була населена численним кочовим народом тюркського кореня — кипчаками. У російських літописах кипчаки звалися половцями, на Заході їх називали куманами. В Угорщині є області Велика Куманія і Мала Куманія, населені нащадками половців, що втекли в XIII ст. від нашестя монголо-татар.

У глинястій долині між піщаними горбами притулилися чотири бідні, задимлені юрти.

Несамовито загавкали собаки. З юрти вийшов старий кочівник-туркмен. Притримуючи накинутий на плечі козлячий кожух, він з гідністю підійшов до вершника і гостинно торкнувся повода.

— Якщо мій дім не здасться тобі занадто бідним, то ввійди з миром, шановний бек-джигіте! — сказав старий, вражений багатим вбранням, малиновими шароварами з товстого шовку, а найбільше величним вороним жеребцем, на якому можуть їздити лише султани.

— Салям! Чи є в тебе ячмінь? Я заплачу подвійну ціну.

— У пустелі хліб дорожчий за гроші. Але для такого гостя знайдеться все, чого він забажає. Замість ячменю твій кінь буде нагодований добірною пшеницею...

З ближньої юрти чувся шум ручного жорнова, на якому жінки мололи пшеницю.

— Ойє, ви там! Візьміть коня!

Дві дівчини в темно-червоних сорочках до п'ят, брязкаючи срібними прикрасами і монетами на грудях, вибігли з юрти, прикриваючись краєм напівпрозорої тканини, накинутої на голову. Вони з двох боків узяли за повід коня і повели його.

Хан увійшов до юрти. Там було тепло. Посередині курилося багаття з смолистого коріння. Біля стіни на повстині лежала горілиць людина. Сіре, безкровне обличчя з чорною бородою і складені на грудях руки говорили про близьку смерть. Переривчасте дихання свідчило, що життя ще відчайдушно бореться в цьому знесиленому тілі.

Біля ніг хворого сидів бородатий дервіш у високому ковпаку з білою пов'язкою, знаком хаджі [1]. На його напівголе тіло був накинутий широкий плащ з безліччю яскравих латок.

— Салям-алейкум! — сказав Джелаль ед-Дін опустився на повстину біля хворого. Підповзла закутана до очей жінка-рабиня і стягла з хана промоклі зелені чоботи. Джелаль ед-Дін відстебнув шкіряний пояс з кривою шаблею і поклав біля себе.

— Ти хто? — спитав він дервіша.— З твого одягу видно, що ти бачив далекі країни.

[1] Хаджі — прочанин, який здійснив «хадж» (мандрування) до Мекки, міста в Аравії, де є пам'ятки культу, що їх мусульмани вважають священними.

— Я ходжу по світу і шукаю серед моря брехні острови правди...

— Де твоя батьківщина і куди ти йдеш?

— Мене звуть Хаджі Рахім, а прозвали мене ще Багдаді, тому що я вчився в Багдаді. Моїми вчителями були найвизначніші, найвеликодушніші і найобізнаніші люди. Я вивчив багато наук, багато перечитав сказань арабів, турків, персів і написаних стародавньою мовою пехлеві. Але, крім жалю і крім тягаря гріхів, я не бачу іншого сліду моїх юних днів...

Джелаль ед-Дін підвів недовірливо брови:

— Куди ж і чого ти йдеш?

— Я ходжу по цій плоскій таці землі, що лежить між п'ятьма морями, відвідую міста, оазиси й пустелі і шукаю людей, опалених вогнем нестримних прагнень. Я хочу побачити незвичайне і схилитися перед справжніми героями і праведниками. Зараз прямую до Гурганджа, як чув, найпрекраснішого й найбагатшого міста Хорезму і всього світу, де, кажуть, я знайду і видатних знаннями мудреців, і найдосвідченіших майстрів, які прикрашають місто взірцями великого мистецтва...

— Ти шукаєш героїв, що записують свої подвиги кінцем меча на полях битв? — сказав Джелаль ед-Дін і замислився.— А чи зумієш ти такими полум'яними рядками описати подвиги героя, щоб юнаки і дівчата заспівали твоїх пісень, щоб їх повторювали відважні джигіти, кидаючись у бій, чи старики, роблячи останній крок до могили?

Дервіш відповів віршами:

Хоч на пісні багатий і славний Рудегі [1],
Та я не менше слів чудових знаю.
Сліпий, він віршами зачарував весь світ,
А я для друзів степового вогнища співаю... [2]

Господар втягнув до юрти забитого ханом джейрана. З нього була вже зідрана шкура і випотрошені нутрощі.

— Дозволь віддати жінкам частину м'яса, щоб вони приготували для тебе вечерю?

— Пригощайтеся всі! Беріть усе! — відповів Джелаль ед-Дін.— Я не ловчий у бека. Я сам бек і син бека, не зобов'язаний віддавати здобич хазяїнові...— Він витягнув з піхов вузький кинджал, вирізав із спини джейрана кілька тонких шматочків м'яса і, нанизавши їх на прутик, став підсмажувати над жаринами вогнища.

---

[1] Рудегі — найвидатніший перський поет IX ст, родом з Бухари.
[2] Усі вірші тут перекладено Теренем Масенком.

Господар передав тушу джейрана жінкам, а сам сів поруч гостя. Погладжуючи бороду, він почав задавати питання ввічливості:

— Чи ти здоровий? Чи ти дужий? Чи зігрівся? Чи здорові твої батьки?

Хан, додержуючись звичаю, теж задав кілька співчутливих запитань і потім сказав:

— Хай не здадуться образою мої слова: чий це намет і де я знаходжусь?

— Моя юрта на відстані одного переходу вбік від великої караванної дороги до міста Несси [1], а я — звичайнісінький кочівник, загублений у великому степу, мене всі звуть Коркуд Чобан [2].

Собака, що гарчав за стіною юрти, надсадно загавкав. Долинули крики, схлипування й плач. Кінський тупіт наблизився і затих. Дужий голос гукнув:

— Хто в юрті? Відгукнися, Коркуд Чобан!

Розділ третій

СТЕПОВИЙ ДЖИГІТ

Старик підвівся і вийшов. Ледве долітали слова розмови.

— Для чого він приїхав сюди? — пошепки хрипів вершник.— Чи настав його смертний час?

— Усі троє — мої гості.

— Я покажу, який вирок аллаха написано на їх блідому чолі...

— Ти їх не посмієш зачепити. А ці нові твої п'ять невільників звідки?

— Це досвідчені майстри: мідники і зброярі. Вони йшли разом з караваном. Я хотів підстригти бороди цьому караванові, але звідкись шайтан приніс дві сотні джигітів, які гнали джейранів для якогось знатного бека. Довелося верблюдів покинути, погоничі розбіглись, і я погнав тільки п'ятьох оцих майстрів. Тепер я їх відсилаю до Мерва, де продам за добру ціну.

— Хай допоможе тобі в цьому аллах!

Господар з новим гостем увійшли до юрти.

---

[1] Несса — колись сильна стародавня фортеця поблизу теперішнього Ашхабада, зруйнована згодом монголами і засипана пісками. Її руїни були виявлені радянськими вченими в 1931 році.

[2] Коркуд Чобан — пастух Коркуд.

Незнайомець був молодий, високий, з прямими плечима і дуже тонкий у талії. Збоку в зелених сап'янових піхвах висів довгий меч-кончар. Жовті чоботи з верблюжої замші на тонких високих каблуках, висока кругла бараняча шапка й особливого покрою чорний чапан[1] свідчили, що він туркмен. Про це свідчило і смагляве рішуче обличчя з випнутими вилицями.

— Проходь до вогню, сідай! — запросив господар.

Гість, проте, не опустився на килим, а, як і раніше, стояв біля входу. Очі його розширились і стали круглими, як у сови.

— Ти хто? — спитав, не підводячи очей, Джелаль ед-Дін.

— Степовик...

— Кочуєш з худобою чи якось інакше заробляєш?

— Я стрижу бороди караванним купцям...

Така відповідь, за степовим звичаєм, вважалася брутальною. Зустрічаючись біля багаття з незнайомими, навіть бідно вдягнений, всі стають рівними, обмінюються запитаннями ввічливості: про здоров'я, про стан худоби, про дальність дороги. Туркмен, очевидно, хотів посваритися. Джелаль ед-Дін підвів і опустив очі, і тільки куточок уст ледь здригнувся. Хіба стане знатний хан сперечатися з простим кочівником пісків?

— Господар сказав, що ти шукаєш дороги до Гурганджа? Я можу тебе провести,— помовчавши, сказав туркмен.

Джелаль ед-Дін був хоробрий, але кінь його притомився. Тут він у безпеці, його охороняє закон гостинності. А на дорозі цей туркмен буде так само на нього полювати, як нещодавно він сам полював на джейрана. І хан відповів:

— Зараз до Гурганджа я не поїду.

— А хто це стогне і збирається піти з нашого печального світу?

— Поранений розбійниками,— сказав дервіш.— Напевне, це справа рук одчайдушного Кара-Кончара. Кажуть, що цей барс пустелі не дає пощади нікому.

— А ти гадаєш, що Кара-Кончара інші не грабували?

Дервіш відповів:

— Що можу гадати я, пустий горіх, гнаний по степу вітром блукань!

— Кара-Кончар живе на безводному, неприступному солончаку. Він невловимий, мов ящірка, що пірнає в пісок,

---

[1] Чапан — верхній одяг, каптан.

чи як та змія, що шурхає в очеретах. Ніхто не може дістатися до нього, а він проникає всюди.

— Хто займається розбоєм, готує собі славний кінець: його голова підійметься вище за всіх, настромлена на кіл на стіні Гурганджа,— байдуже сказав Джелаль ед-Дін, повертаючи над вогнем прут з м'ясом.

— Кара-Кончар — нічна тінь, яка доганяє лиходія,— вів далі туркмен.— Кара-Кончар — кинджал помсти, спис гніву і меч відплати. Зараз Кара-Кончар сам-один, немає в нього ні сина, ні брата. Настане день, коли він упаде мертвим, і те місце, де стоїть його юрта, спорожніє. Чи добре це?

— Це невесело,— сказав Джелаль ед-Дін.

— А раніше у Кара-Кончара був і сивобородий батько, і сміливі брати, і ніжні сестри. Та коли шахові Мухаммеду потрібна сотня коней, він їде з кипчацькими воїнами у наші кочовища і бере замість однієї сотні коней три сотні найкращих жеребців. А з жінок він знімає срібні прикраси, кажучи, що цим карає за те, що якісь кочівники десь пограбували пихатого кипчацького хана. А коли у шаха є в палаці триста дружин, він з своїми кипчаками забирає нашу найкращу дівчину, Гюль-Джамал, за яку змагалися сто джигітів, і силоміць тримає її в своєму палаці, називаючи триста першою дружиною. Чи добре це?

— Це теж невесело,— сказав спокійно Джелаль ед-Дін.— Але те, що сто джигітів дозволили забрати з кочовища найкращу дівчину і не відбили її,— оце недобре.

— Тоді в кочовищі наших джигітів не було. Кипчаки хитрі і вибирають час, коли до нас приїздити.

— Слухай мої слова, джигіте,— сказав Джелаль ед-Дін.— Ти кажеш, що в тебе були батько, брати і сестри? Чому їх більше нема?

— Білобородого батька схопили шахські кати і на майдані Гурганджа повільно розрубали на шматки, починаючи від ступнів ніг. Брати втекли на схід і на захід. Сестер схопили кипчацькі вершники й повезли. Хіба це добре?

— Це теж недобре,— сказав Джелаль ед-Дін.

— Де ж мені тепер блукати під сонцем? Що ж мені лишається робити?

Джелаль ед-Дін палко заговорив:

— Якщо сяюча шабля в твоїх руках блискає для захисту рідного племені, якщо, крім забав на караванних шляхах, ти хочеш здійснити подвиг і стати опорою нашого зеленого прапора, то приїзди до мене в Гурганджі, і я навчу тебе, як здобути славне ім'я.

— Слухай, бек-джигіте,— відповів туркмен з люттю, витираючи рукавом губи.— Коли я приїду в Гургандж, то по моїх слідах, мов шакали, побіжать шпигуни — джазуси шаха, але я їм не здамся і загину в бою. Чи потрібно це?

— Цього не буде,— сказав Джелаль ед-Дін.— Коли ти поїдеш до Західних воріт Гургандж, ти побачиш сад з високими тополями. Спитай у воротарів: «Чи це новий палац і сад Тілляли? Проведіть мене до господаря!», і ти покажеш оцей аркушик.

Джелаль ед-Дін дістав із зборок шафранової чалми аркуш паперу, зняв з великого пальця золотий перстень. Палаючою гілкою він закоптив печатку персня і, змочивши слиною ріжок аркуша, приклав перстень. На папері кіптявою відбилося ім'я, написане красивою в'яззю. Згорнувши аркуш трубочкою, він перегнув її пополам, розгладив на коліні і передав туркменові. Той приклав аркуш до губів і до лоба і сховав у мідній коробочці для трута, привішеній до пояса.

— Я вірю твоєму слову, бек-джигіте, я приїду. Салям! — і туркмен зник за дверною завіскою.

Господар мовчки пішов за ним. Перед юртою, де на багатті кипів великий мідний казан, на мокрій від танучого снігу землі сиділо п'ять виснажених рабів у пошматованому лахмітті. Руки у всіх були закручені за спину, шиї затягнуті петлями, кінці яких прив'язані до волосяного аркана. Поруч рабів стояв високий рудий кінь з срібним нашийником на вигнутій шиї, з туго притягнутим до луки поводом. На луці був намотаний кінець аркана, що тримав полонених.

Туркмен сів на коня.

— Вперед, тварюки-іновірці! Якщо не будете плентатись, я вас порубаю і лишу, як падло, на дорозі!

П'ятеро рабів підвелись і пошкандибали один за одним. Туркмен змахнув канчуком, і незабаром усі зникли за горбом. Господар повернувся до юрти.

— Шановний гостю, близько сотні джигітів з'явилося вдалині, і вони прямують сюди.

— Знаю, це джигіти хорезм-шаха розшукують мене. А хто був чоловік, з яким я щойно розмовляв?

— Це,— і господар зашепотів, немов побоювався, що туркмен повернеться,— це барс Каракумів, гроза караванних шляхів, славний розбійник Кара-Кончар, хай розсудить його аллах!..

Розділ четвертий

ХАКІМ ПРАВДИВО ВИРІШУЄ

Після зупинки у кочівника Хаджі Рахім два дні йшов вузенькою стежкою через пустелю, прямуючи на північ до оазису в пониззі Джейхуна [1], де були міста і селища багатолюдного Хорезму. Поволі дріботів осел, і рівномірно ступав за ним верблюд з хворим купцем, який усе ще був непритомний. Дервіш співав арабські і перські пісні і вдивлявся в далечінь, чекаючи, коли ж, нарешті, з'являться барвисті куполи мечетей Хорезму.

На третій день вузька стежка серед піщаних барханів обернулася на широку дорогу і піднялася на кам'янисту гору. Звідти відкрилася квітуча, радісна рівнина, вкрита садами, гаями і квадратами зеленіючих ланів. Усюди між деревами виднілися будиночки з плоскими дахами, групи чорних, задимлених юрт і схожі на фортеці садиби багатих кипчацьких ханів, з вежками по краях. Де-не-де, наче списи ісламу, стриміли гострі мінарети, і біля них переливались різнобарвними кахлями куполи мечетей. Немов великі дзеркала, виблискували квадрати нив, залиті водою. По них ходили напівголі, в лахмітті, люди з ланцюгами на ногах.

Дервіш спинився на горбі.

— Ось земля, створена, щоб стати раєм,— шепотів він,— але вона стала долиною мук і сліз. П'ятнадцять років тому я втік звідси, задихаючись від страху, озираючись, мов злочинець. Хто зможе впізнати тепер в обпаленому сонцем чорному дервіші того юнака, якого прокляв сам верховний імам? [2] Вперед, Бекіре, скоро ми будемо ночувати біля воріт столиці всіх столиць, найбагатшого з усіх міст світу — Гурганджа, де царює хорезм-шах Мухаммед, наймогутніший, але найзловісніший з мусульманських владик...

Дервіш знову рушив далі. Дорогою стали частіше зустрічатися двоколісні гарби, запряжені великими довгорогими волами, піші подорожні, пишно вбрані вершники на прикрашених конях і почорнілі від сонця селяни на охлялих ослах; звідусіль було чути мукання корів, бекання овець, крики погоничів.

У першому ж селищі дервіша оточили люди з довгими білими палицями:

---

[1] Джейхун — назва ріки Амудар'ї в XIII ст.

[2] Імам — настоятель мусульманської мечеті.

— Ти що за людина? Якщо ти дервіш, байдужий до майна, то навіщо тягнеш за собою верблюда? Ходімо до хакіма [1], він прочитає тобі твій смертний вирок.

Дервіша привели на подвір'я, оточене високою глиняною стіною. На терасі, застеленій широким килимом, сидів, схрестивши ноги, старий у смугастому халаті, худий і прямий. Величезна білосніжна чалма, старанно розчесана сива борода, суворий пронизливий погляд і повільність рухів викликали трепет у всіх, хто наближався до нього, і всі падали ниць. Поруч, зігнувшись, сидів молодий писар з очеретяним пером у руці, чекаючи наказів.

— Хто ти? — спитав хакім.

— Я грішний син моєї шановної матері, на ім'я Хаджі Рахім аль-Багдаді, учень святих багдадських шейхів [3]. Я ходжу довгими дорогами і марно шукаю слідів праведників, схованих холодною темрявою могили.

Старий недовірливо підвів брову і втупився очима в дервіша:

— А хто цей хворий на верблюді? Чому він без чалми? Чи він правовірний мусульманин, чи іновірець? Мені кажуть, що ти його поранив, пограбував і розпродав усе його добро. Чи це правда?

Дервіш звів руки до неба:

— Ти, всевидюще небо,— єдиний мій захист! Дивуюсь я з пліткаря, який нічим, крім брехливих чуток, не дихає! Що йому до моїх турбот і журби!

Хакім багатозначно підняв догори вказівний палець і прошепотів:

— Розкажи мені правдиво, що ти знаєш про цього хворого.

Тоді дервіш розповів про зустріч з пограбованим караваном і про свої намагання врятувати життя пораненому.

Старий провів рукою по сріблястій бороді й сказав:

— Може, цей поранений дуже знатна людина і рука його дістане до самого сонця? Я сам огляну хворого.— Просунувши босі ноги в туфлі, він спустився з тераси і підійшов до верблюда.

Його оточили мешканці селища, намагаючись перекричати один одного:

— Ми знаємо цього хворого чоловіка! Це багатий купець Гурганджа Махмуд-Ялвач! Ось і на верблюді випалено його тавро! Каравани Махмуд-Ялвача в двісті — триста

---

[1] Хакім — правитель округу.

[2] Шейх — глава мусульманської релігійної громади.

верблюдів ходять і до Тавріза, і до Булгара [1], і до священного Багдада!

Хакім, вислухавши жителів, помовчав, пожував губами і поважно проголосив своє рішення, а писар записав його:

«Оскільки люди, які знають і заслуговують на довір'я, заявляють, що хворий — це найдостойніший купець Махмуд-Ялвач з Гурганджа, то я наказую зняти його обережно з верблюда, покласти в моєму домі і викликати лікаря-табіба, щоб він добре полікував його цілющими травами. Дервіш, який зробив добру справу, турбуючись про пораненого правовірного, може йти далі, і його повинен винагородити врятований купець. Через те, що верблюд не може належати дервішеві, він залишиться в мене, доки не вилікується його хазяїн. За проголошення судового вироку і прикладання печатки залишити при моєму управлінні чорного осла, який належить дервішеві».

— Записав? — звернувся хакім до писаря.

Той прошепотів:

— Істину сказав мій володар!

Правитель додав:

— Учений дервіше, візьми від моїх скудних коштів один дирхем [2].

Хаджі Рахім узяв мідну монету, потер нею лоба і приклав до губів. Тримаючи її в стуленій долоні, він сказав:

— Велика твоя мудрість, о хакіме, що правдиво вирішує. Ти звільнив мене від турбот про пораненого, про верблюда і про осла, на якому мені не доведеться їздити, але якого мені зате і не доведеться годувати. А я, наймізерніший із тих, що гинуть, подібний до легкої монети, що зісковзує з щедрої руки милостивця в дерев'яну чашку сліпого. І якщо твоя щедрість така ж чиста, як срібло твоєї бороди, то ця мідна монета дирхем обернеться на золотий динар.

Хаджі Рахім розтулив долоню. На ній блищала золота монета — динар.

— Істинно говорю тобі, шановний начальнику, що та земля, на яку ступить твоя нога, ніколи не зазнає неврожаю.

---

[1] Тавріз — велике місто у північному Ірані. Булгар — у X — XIV ст. багате торговельне і промислове місто, столиця волзьких булгар, розташоване при впадінні Ками у Волгу.

[2] Дирхем — срібна монета вартістю близько 20 копійок, чорний мідний дирхем — близько 2 копійок. Динар — золота монета, приблизно 10 карбованців.

Хаджі Рахім знову стулив долоню і стояв нерухомий. А правитель і всі навколо безмовно дивилися, роззявивши рота, то один на одного, то на стулений кулак дервіша.

— Я дав йому мідний чорний дирхем. Це я добре пам'ятаю. Але всі ви щойно побачили в його руці золотий динар,— сказав начальник. І з швидкістю, якої ніхто не сподівався від завжди поважного старого, хакім кинувся до дервіша і вчепився в його руку: — Віддай золотий динар! Ним ти повинен оплатити судові витрати.

Хаджі Рахім розтулив долоню, і начальник схопив монету, але це знову був чорний мідний дирхем. Поважний хакім подув собі на плечі й урочисто піднявся на терасу.

Хаджі Рахім підійшов до осла, зняв свій мішок, перекинув через плече і, не озираючись, рушив далі, до Гурганджа, вигукуючи на повний голос заклик дервішів:

— Я-гу-у! Я-хак! Ля ілляхі ілля-гу-у! [1]

Розділ п'ятий

ЗАВІТНА ХВІРТКА

«Все залишилося таким самим, як багато років тому,— думав Хаджі Рахім, притулившись до високої глиняної огорожі у безлюдному провулку Гурганджа.— Такі самі будиночки з плоскими дахами серед абрикосових і тутових дерев, так само на бірюзовому небі в'ються зграйками білі голуби, а ще вище над ними з тривожним криком поволі кружляють бурі коршаки... Так само над огорожею звисли білі віти розквітлої акації, і під ними причаїлась та сама маленька завітна хвіртка. На її сірих вивітрених дошках ще помітні кола майстерно вирізьбленого узору.

Колись із оцієї хвіртки виходила дівчина в рожевому одягу і оранжевому покривалі. Де вона? Що з нею сталося?»

Хвіртка відчинилась, і вийшла дівчина-підліток у довгому рожевому вбранні з шафрановим покривалом. У її руках була лопата. Злегка випнуті вилиці, трохи скошені очі, крій убрання і вузол шафранної хустки засвідчили б

---

[1] Цей звичайний арабський заклик дервішів означає: «Так, це він, справедливий, нема іншого аллаха, крім нього!»

знаючому, що ця дівчина з тюркського племені. Наспівуючи пісеньку, вона розчистила відвідну канавку до свого саду, і вода повернула в пробитий отвір під глиняною огорожею.

Раптом дівчина швидко випросталась і, прикриваючи очі вузькою смаглявою рукою, подивилася в кінець вулиці. Там хтось співав високим переливчастим голосом:

Надійде ніч, заснуть не маю сил,
Милуюсь до зорі на синій небосхил.
Коли ж молодика побачу ріг,
То пригадаю серп коханих брів.
Чи доля то моя? Життя поріг?
Я хочу знати таїну прийдешніх днів...

У глибині провулка з'явився молодий вершник у темно-зеленому чекмені [1], туго стягнутому строкатим поясом. Насунувши на праву брову баранячу шапку, він повільно їхав, гарцюючи на карому жеребці. Вершник шмагнув коня і з місця кинувся навскач. Порівнявшись з дівчиною, він різко осадив коня.

Дівчина кинула лопату і вбігла у двір, грюкнувши хвірткою. Вершник пересунув шапку на потилицю і повагом поїхав далі провулком.

Хвіртка прочинилась, і дівчина визирнула. Боязко глянувши на всі боки, вона взяла лопату і знову зникла.

Бородатий, почорнілий від спеки дервіш, у гостроверхому ковпаку з білою пов'язкою хаджі і в строкатому плащі, гучно, як сліпий, стукаючи довгим посохом, перейшов дорогу. Озирнувшись, він обережно зняв клаптик рожевої матерії, що зачепилася за хвіртку, і сховав за пазуху.

— Так,— мурмотів він,— тут лишилося все, як і колись: те саме дерево, тільки воно стало ще вищим і густішим, та сама хвіртка — вона лише потемніла і перекосилась... І дівчина схожа на ту, що я любив у шістнадцять років, але це не вона. А де та, що стояла тут багато років тому з корзиною абрикосів, і сама смаглява й солодка, мов абрикос?!! Усе лишилося таким самим, навіть он там, над старою вежею, як і раніше, кружляють яструби. Тільки Хаджі Рахім не той...

Дервіш постукав посохом у хвіртку. За старими карагачевими [2] дверцятами почувся старечий кашель. На

[1] Чекмінь — нарядний чоловічий одяг (каптан, козакин).

[2] Карагач — величезне багатовітвисте тінисте дерево, дуже поширене в Середній Азії. З нього виходять широкі дошки особливої міцності.

порозі з'явився дід, сухий і згорблений, у білосніжній чалмі.

— Я-гу-у! Я-хак! — заспівав дервіш.

Старий, вдивляючись сльозавими червоними очима, пошукав у зборках згорнутого з матерії пояса і витягнув старий шкіряний гаманець. Він пошукав у ньому безкровними восковими пальцями і вийняв чорну тонку монету.

— Аллахум селля! — вигукнув дервіш, притискаючи монету до лоба і губів.— Хто живе в цьому домі? За кого я можу помолитися єдиному?

— Я живу в цьому домі, але належить він не мені, а ковалеві Кари-Максуму. На головному базарі всі знають простору кузню і зброярську майстерню Кари-Максума. Служителям віри він у подаяннях не відмовляє.

— А яким ім'ям доля наділила тебе, майстре чудес?

— Не називай мене високим словом «майстер чудес». Я старий шахський літописець Мірза-Юсуф і можу тільки додати віршами поета:

Я вік прожив, як в'ючна та худоба.
Я — раб своїх дітей і бранець у сім'ї,
На пальцях полічу я все, що маю:
Мій вбогий дім і сотні тисяч лих!
Та не надіюсь я позбутись їх! [1]

— Ні, ні! Ти все ж майстер чудес,— сказав дервіш.— Ти пожертвував чорний дирхем, і тому, що твоя милостиня виходила з благородного пориву серця, дирхем відразу обернувся на повноцінний динар із чистого золота.

Старий нахилився до темної, схожої на пташину лапу, долоні дервіша, на якій лежав золотий динар з написом.

— У моєму довгому житті я ніколи не бачив чудес, про які говорять священні книги. Чи ти, дервіше, здатний робити чудеса, чи ти, як фокусник на базарі, хочеш поглумитися з напівсліпого діда.

— Але ти можеш випробувати цей динар. Пошли свого слугу на базар, і він принесе тобі цілу корзину і смаженого кебабу [2], і вареної локшини, і меду, і солодких динь. Може, ти навіть даси тоді від цього достатку бідному подорожньому, який прийшов сюди аж з далекого Багдада?

— То ти прийшов із славного Багдада? Тоді заходь у мій дім і розкажи про те, що ти там бачив, а я випробую силу твого дивовижного динара.

---

[1] З вірша Кесаї (IX ст.).

[2] Кебаб — страва з дрібно нарубаного м'яса, підсмаженого на рожнах.

Розділ шостий

ШАХСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

...Він вирушив до мене, незважаючи на далеку відстань наших жител, довгий шлях і страхіття дороги.

(Ібн-Хазм, XI ст.)

Човгаючи жовтими замшевими чобітьми, старий попрямував через двір і піднявся на терасу:

— Проходь за мною, подорожній!

Дервіш увійшов за старим до кімнати з цегляною підлогою і розстеленими вздовж стін вузькими килимками. На полицях у ніші стояли два срібні глеки і скляна іракська ваза. Купол кімнати, майстерно складений з переплетених розмальованих колод, мав усередині отвір для виходу диму. Посеред кімнати в квадратній заглибині чадила жаровня. Уздовж задньої стіни стояли три розкриті, ковані залізом скрині, і в них видно було оправлені в жовту шкіру великі книги.

Дервіш поклав біля дверей посох та інші свої речі. Скинувши туфлі, він пройшов до старого, преклонив коліна й опустився на п'ятки.

— Бент-Занкиджа́! — тремтячим голосом гукнув старий.

Увійшов хлопчик у довгому до п'ят смугастому халаті й голубій чалмі. Схрестивши руки на животі, він схилився, чекаючи наказу.

— Візьми оцей золотий динар. Передай його старому Саклабу і поясни йому так: «Піди, діду Саклаб, на базар у той ряд, де сидять індуси-міняйли перед ящиками з срібними і золотими монетами. Ці ж міняйли продають дзиги і кості для гри. Вибери того, у кого найсивіша борода, і попроси оцінити цю монету: чи це справжній, повної ваги золотий динар?» Якщо міняйло-індус скаже, що в динарі немає обману, то хай він його розміняє на срібні дирхеми. Одержавши срібло, нехай Саклаб піде в той ряд, де подорожні можуть з насолодою поїсти, і купить те, що зараз тобі перелічить оцей шановний шукач істини.

— Що повинен слуга купити? — звернувся хлопчик до дервіша.

Той дивився на хлопчика. Ніжні риси його обличчя здалися дивно знайомими. Де він його бачив? Дервіш сказав:

— Нехай слуга візьме з собою кошика і купить усе те, що він купив би для брата, якого він не бачив багато років. Хай слуга сам вибирає.

Старик поманив до себе хлопчика і сказав йому на вухо.

— Хай Саклаб, повернувшись з базару, не входить сюди, як звичайно, обірванцем, а спершу надіне мій старий халат. А ти, віддавши йому динар, повертайся сюди і захопи з собою чорнильницю з калямом [1] і папір. Зараз ти будеш записувати його розповіді.

Хлопчик зник і незабаром повернувся з папером і приладдям для письма.

— Скажи мені, подорожній, спочатку твоє ім'я, звідки ти родом і як ти потрапив до славного Багдада?

— Мене зовуть Хаджі Рахім аль-Багдаді. А родом я з маленького селища поблизу Басри. Я ладен відповідати тобі на всі запитання, але спочатку дозволь мені торкнутися чогось іншого, чим непокоїться моє серце.

— Ну, говори,— сказав старий.

— У Багдаді я вчився у великому медресе [2] у найславетніших учених. Серед студентів, які разом зі мною шукали світла в цих факелів знання, був один юнак, завжди скорботний і мовчазний, що відзначався надзвичайною старанністю. Коли я йому сказав, що хочу надіти «пояс блукання» і, взявши «посох мандрівника», вирушити до славного Гурганджа, благородної Бухари і прекрасного Самарканда, цей юнак звернувся до мене з такими словами: «Хаджі Рахіме аль-Багдаді, якщо ти потрапиш до багатого міста хорезм-шахів Гурганджа, то пройди на третю вулицю, що перетинає головний шлях від базару до Західних воріт, знайди там дім коваля і торговця зброєю Кари-Максума і дізнайся, чи живі там мої шановні батьки. Розкажи їм усе, що я роблю в Багдаді. А коли ти повернешся до Багдада, то повідаєш мені все, що про них дізнаєшся». Я обіцяв йому це і вирушив у путь. Але вітер несподіванок і гроза випробувань кидали мене в різні боки всесвіту. Я йшов під палючим промінням сонця Індії, проходив далекі пустелі Татарії [3], доходив до Великої стіни, що охороняє царство китайців від наскоків татар; я відвідав берег ревучого океану, пробирався через круті

[1] Калям — гостро застругана очеретинка, що правила за перо.

[2] Медресе — вищий духовний учбовий заклад.

[3] Татарія — так у зображувані часи називали територію теперішньої Монголії і Західного Китаю, населену численними кочовими племенами тюркського походження, які мали загальну назву татар.

снігові гори Тянь-Шаню і скрізь знаходив мусульман [1]. Так минуло багато років, поки я нарешті потрапив до Гурганджа, на оцю вулицю, яку мені вказав мій багдадський друг. Я знайшов і дім, і хвіртку під білосніжним деревом акації, і, нарешті, я розмовляю з тобою, майстре чудес, який, мабуть, пам'ятає юнака, що жив тут, в оцьому дворі, і пішов п'ятнадцять років тому з Гурганджа?

— Як звали цього юнака? — спитав старий суворо.

— Там, у високому палаці знань, він називався Абу-Джафар аль-Хорезмі (з Хорезму).

— Як ти наважився вимовити це ім'я, нещасний! — закричав старий мірза (переписувач), і піною вкрилися його губи.— Чи знаєш ти, що він дуже великий грішник? Незважаючи на свої юні літа, він покрив ганьбою і себе, і своїх батьків і мало не кинув у вир лиха всіх родичів.

— Але ж він був дуже юний! Що такого міг він зробити? Чи вбив він кого-небудь, чи зробив замах на знатного бека?

— Цей жахливий Абу-Джафар, на жаль, з юних років відзначався великими здібностями і старанністю. Він учився разом з іншими учнями у наших найкращих учителів, намагаючись осягти і читання, і красу витонченого письма, і глибокий зміст великої книги корану. Він мав успіх у всьому і почав вдало складати вірші, наслідуючи Фірдоусі, і Рудегі, і Абу-Саїда. Але вірші його були не на науку іншим, а тільки для спокуси легковірних...

Старий вів далі пошепки:

— Цей нещасний юнак почав вільнодумствувати. Він дозволяв собі сперечатися з сивобородими улемами [2] та імамами, бентежачи інших простодушних слухачів. Нарешті, коли імам зауважив: «Ти йдеш не шляхом до раю, а до вогняної безодні пекла»,— Абу-Джафар йому зухвало відповів: «Йди геть від мене і не клич мене до раю! Коли ти проповідуєш про чотки, про місця молитви і про терпіння, я думаю, хіба не все одно — чи йти до мечеті Мухаммеда чи до монастиря Іси, де б'ють у дзвони, чи до синагоги Мойсея. Скрізь я шукав, але не знаходив бога, бога нема, його вигадали ті, хто торгує його ім'ям. Моя зоря, мій

---

[1] Вихідці з Середньої Азії (мусульмани) согди, а потім їхні нащадки таджики, чудові ремісники і заповзятливі купці, з найстародавніших часів розселилися по великому торговому шляху з Середньої Азії до Китаю, де всюди були їхні торгові і ремісничі селища.

[2] У л е м — мусульманський викладач у богословському учбовому закладі.

проводир — Абу-Алі Ібн-Сіна»[1]. Тоді святі імами прокляли його і наказали схопити. Вони хотіли на майдані міста одрізати йому отруйний язик і обидві руки, щоб він не міг більше писати свої розтлінні вірші. Але Абу-Джафар із зміїною спритністю зник. Спочатку думали, що батько з жалю де-небудь переховує злочинного сина. Тому сам хорезм-шах Мухаммед, дізнавшись про цю справу від імамів, наказав схопити батька, кинути його в зиндан[2] до блощиць і надіти ланцюг з написом: «Навіки і до смерті». А коли батько помре, то замість нього шах наказав посадити найближчого родича, доки Абу-Джафар добровільно не повернеться.

— І батько досі у в'язниці? — тихо спитав дервіш. Його розширені очі блищали, а обличчя стало сірим, як у мерця.

— Батько помер, не витримавши вогкості, темряви, і страшних кліщів, і блощиць підвалу. Виконуючи наказ хорезм-шаха, кати схопили молодшого його сина Тугана, наділи на нього той самий ланцюг і кинули в той самий підвал.

— Який злочин! — прошепотів дервіш.

— Мені дуже шкода цього хлопчика Тугана,— вів далі старий.— Я багато піклувався про нього. Не бажаючи, щоб Туган пішов по слідах його зіпсованого старшого брата, я намагався просвітити його. Туган учився в мене читати й писати, але його більше вабило до ремесла і військових забав, і я віддав його в науку до коваля Кари-Максума, який показував, як виготовляти чудову зброю. Тепер заміняє мені Тугана маленька сирота, дочка рабині, Бент-Занкиджа́. Вона дуже здібна до читання, письма і запам'ятовування різних віршів та пісень. З роками очі мої почали сліпнути, і все переді мною двоїться, і я бачу замість одного одразу три місяці. Бент-Занкиджа́ стала моїм помічником, переписувачем. Вона записує мої бесіди і переписує книги. Ось вона сидить перед тобою з калямом у руці.

Тоді дервіш зрозумів, що переписувач з голубою чалмою — це дівчина, яка з лопатою нещодавно виходила з хвіртки.

Дервіш пильно глянув на неї й опустив очі, не сміючи спитати про іншу дівчину, яку він бачив тут-таки, коли

---

[1] Абу-Алі Ібн-Сіна — видатний учений XI ст., який народився в Бухарі. У Європі він відомий під ім'ям Авіценна. За невір'я і вимогу свободи розуму був кинутий в Іспанії до в'язниці, де й помер. Він залишив багато книг з природничих наук, медицини, алхімії і був на мусульманському Сході одним з найвідважніших борців за свободу розуму. Його медична енциклопедія «Канон», перекладена на латинську мову, була головним посібником європейських лікарів у середні віки.

[2] Зиндан — підземна в'язниця.

йому було шістнадцять років. Одганяючи від себе хвилювання, дервіш вигукнув:

— Хіба ти не майстер чудес? Ти навчив дівчинку тонкощів читання й письма, і після цього вона має право закручувати навколо голови тюрбан тим вузлом, яким хизуються лише мірзи. Я бачу, що в твоєму домі все сповнено турботами про знання.

Старий сплів тонкі пальці і пильно глянув на дервіша.

— Тепер розкажи про себе, чи довго ще ти збираєшся блукати?

Дервіш труснув скуйовдженою головою і втупився в старого чорними полум'яними очима.

— Мій батько — голод, що погнав мене через пустелі. Моя мати — нужда, що виплакала очі від суму, не маючи молока в груді для новонародженого. Мій учитель — страх перед мечем ката. Але я чую голос: «Не горюй, дервіше, ти завжди робив те, що тебе гідне».

Старий мірза похитав головою.

— Ти прикрашений знаннями, і тебе може охоче взяти до себе писарем всякий суддя чи правитель округу. І я так само зараз же міг би тебе взяти переписувачем книг до шахської бібліотеки. Там є рідкісні, унікальні книги, нікому не відомі навіть з назви, і їх слід переписати, щоб вони не загинули для людства. Навіщо тобі блукати по дорогах? Невже тебе приваблюють мандри, і курява, і бруд, і каміння під ногами?

Дервіш заговорив глухо:

— Мені кажуть: «Чому ти не прикрасиш свій притулок барвистими килимами?» Але, «коли пролунав заключний крик героїв, що робити з піснею співака?» «Коли кінь мчить у битву, як я можу прилягти серед троянд?» [1]

Старий, здивований, розвів руками:

— Про які війни ти говориш? Хто може загрожувати султанові препишному, найсильнішому з усіх мусульманських володарів? Тільки тоді запалають вогні чужих бойових таборів, коли він сам захоче воювати...

— Грізний вогонь насувається зі сходу, і він спалить усе.

Старий похитав головою:

— О ні! Поки хорезм-шах вклав меч у піхви, буде тихо і в долинах Мавераннагру, і на всіх кордонах царства Хорезму.

До кімнати безшумно ввійшов старий невільник з важ-

---

[1] З віршів Ібрагіма Монтесера (X ст.).

ким ланцюгом на ногах, підв'язаним ремінцем до пояса. Він приніс кошика з різною їжею, купленою на дивний динар.

На виснажене тіло високого діда був накинутий короткий смугастий халат. Довге, напівсиве волосся його спадало на плечі. Розіславши на килимі шовкову хустку, він поклав коржі, мигдалеві пиріжки, розставив чашечки з медом, фісташками, мигдалем, ізюмом, зацукрованими скибками дині та іншими ласощами.

— Чи дозволиш ти поговорити з оцим старим рабом?

— Говори, шановний подорожній.

— Звідки ти родом, батьку? — спитав у раба дервіш.

— Здалеку, з землі Руської. Я жив у свого батька, рибалки, на березі великої ріки Волги, а по-тутешньому її називають Ітіль. Мене ще хлопчиком захопили джигіти сусіднього з нами суздальського князя. Князь, по-нашому, все одно, що ваш хан чи бек. Князі наші між собою воюють, і хто кого поб'є, той у побитого князя забере в полон і мужиків, і жінок, і дівчат, і дітей. Потім князь усіх продасть, як баранів, до чужого краю. Отак і мене, і сестричку князь продав купцям булгарським, ті відвезли до свого торгового міста Біляр, на річці Камі, а звідти всіх полонених, і мене з ними, погнали через пустелю сюди, в Гургандж. А куди продали сестричку — не знаю. Давно це було. Ось і волосся в мене звисло білими пасмами, як у старого цапа, а все хотілося б побачити рідний кишлак на високому березі річки. Я навчився розмовляти по-туркменськи і по-перськи. Коли б не інші наші полонені, я б зовсім забув нашу рідну мову. З земляками іноді зустрінешся на базарі і словом своїм перекинешся. Багато їх тут ходить, брязкаючи ланцюгами.

— Як же тебе звуть? — спитав дервіш.

— Тут мене звуть Саклаб, а наші полонені кличуть по-давньому дід Славко. Пробач мені за сміливе слово,— старий вклонився дервішеві до землі,— я почув, що ти ходиш по далеких країнах і, як святий, можеш робити з мідних дирхемів золоті динари. Так тобі дуже легко викупити мене в мого хазяїна. Викупи мене, і стану я тобі служити вірно і чесно. Адже ти, можливо, і до нашого руського краю підеш, тоді й мене візьмеш з собою.

— Ти хочеш зманити мого раба? — сказав, насупившись, хазяїн.

— Де мені думати про раба,— відповів дервіш.— Я сам живу злидарем і живлюся пригорщею пшона, якщо дасть його щедра рука.

— Мабуть, тут, на далекій чужині, мені доведеться померти,— пробурмотів зітхаючи Саклаб і голосно ска-

зав: — Просимо ласкаво спробувати нашого достархану! [1] Обережно ступаючи по килиму, він підніс мідний таз і узорчатий глечик з водою.

Мірза-Юсуф і дервіш помили над тазом руки, витерли їх вишиваним рушником і мовчки приступили до їжі. Коли дервіш покуштував з усіх блюд, він промовив чемні слова подяки і попросив дозволу піти собі.

На безлюдній вулиці він довго стояв у затінку від дерева і дивився на стару хвіртку.

«Мені не доведеться більше побачити цей дім, де добрий старий колись навчав мене тримати очеретяне перо і писати перші літери. Я не пошкодував для цього мого єдиного золотого динара, щоб тільки довше побути з ним і чути його рідний і близький мені голос... А тепер знову в дорогу!»

Мірзах Юсуф довго дивився на двері, за якими зник дивний гість. Увійшла Бент-Занкиджа́ і сказала:

— Мій добрий дідусю Мірза-Юсуф! У серці моїм змійкою в'ється думка, що оцей дервіш Хаджі Рахім аль-Багдаді схожий на нашого вільнодумця-втікача Абу-Джафара, тільки він обріс бородою, почорнів від спеки, і тобі важко в ньому впізнати колишньоло хлопчика...

— Мовчи, бо нещастя спіткає наш дім! Хіба б я став розмовляти з безвірником, якого прокляли святі імами? Ніколи більше не говори мені про цього короткочасного гостя. Ми живемо в такий час, коли до кожної щілини притулилося вухо злоби і підслухує, про що шепочуть наші уста. І вдень і вночі ми повинні завжди пам'ятати слова поета: «Лише мовчання могутнє — все ж інше є кволість» [2].

— Мовчати навіть перед друзями? Та хіба цей самий великий поет не сказав: «Замкни уста перед усіма, крім друга?» Все життя мовчати — ні! Краще смерть, але з піснею і веселим жартом!

— Замовчи, замовчи! — закричав старий.— О боже, допоможи мені! Я сам-самісінький! Ніч тягнеться, а повість про великого хорезм-шаха ще не прийшла до кінця. Я все чекаю від нього подвигу слави, а бачу тільки страти і не помічаю великих діл. Я боюсь, що герой виявиться камінним ідолом, порожнім всередині, де літає золотиста міль і повзають отруйні скорпіони... Аллах, зглянься на мене і просвіти мене!..

---

[1] Достархан — угощення. Також — нарядна скатерть, яку розстеляють для бенкету, який відбувається на землі.

[2] З віршів Абу-Саїда (XI ст.).

Частина друга

МОГУТНІЙ І ГРІЗНИЙ ШАХ ХОРЕЗМУ!

Розділ перший

РАНОК У ПАЛАЦІ

Служба царям має дві сторони: одна — надія на хліб, друга — страх за своє життя.

(Сааді, XIII ст.)

У досвітніх сутінках троє старих імамів пробиралися вузькою вулицею Гурганджа. Спереду йшов слуга з тьмяним ліхтарем із проолієного паперу. Старі, піднімаючи довгі поли широкої одежі, перестрибували через канави з дзюркотливою водою.

У темряві відчувався то гострий пряний аромат біля зачинених крамниць з перцем, імбиром і фарбами, то різкий запах шкіри, коли імами проходили повз лимарні ряди із складами кінської збруї, сідел і чобіт. На майдані грубий голос зупинив їх:

— Стійте! З якої потреби йдете вночі?

— Милістю найвеличнішого, ми, духовні особи, імами великої мечеті, поспішаємо до палацу падишаха для ранкової молитви.

— Проходьте з миром!

Троє імамів підійшли до високих воріт палацу й зупинилися. Стукіт не допоможе. Ворота самі прочинилися. Кілька вершників виїхали з темряви і враз чвалом помчали через майдан. Це гінці з розпорядженнями «найвеличнішого і найпрозорливішого захисника віри й справедливості» помчали в напрямках, невідомих нікому, крім того, хто їх послав.

Старі, переступаючи з каменя на камінь, перетнули велику калюжу й увійшли в ворота. На широкому подвір'ї у всіх напрямках ходили шахські воїни. Двоє вартових пізнали

в прибулих священнослужителів і відійшли набік, даючи дорогу. Троє старих минули кілька двориків. Заспані сторожі відчиняли важкі ворота, брязкаючи залізними ключами.

Нарешті, показалися стулчасті двері. Обабіч, спираючись на списи, застигли два воїни у залізних кольчугах і шоломах. Підійшов слуга і, високо піднявши глиняний світильник з чадним гнотом, сказав:

— Охоронець віри ще не виходив.

— Ми почекаємо,— відповіли троє старих і, скинувши туфлі, ступили на килим, опустились на коліна і розгорнули перед собою великі книги у шкіряних оправах з мідними застібками.

— Вчора чотири бунтівних хани прислали заложниками своїх малолітніх синів. Шах влаштував бенкет. Засмажили дванадцять баранів,— сказав один імам.

— А що він сьогодні ще придумає? — прошепотів другий.

— Найголовніше — в усьому з ним погоджуватись і не сперечатись,— зітхнув третій.

Хорезм-шахові Мухаммеду снився сон: він стоїть у степу на горбі, і навколо, скільки сягає око, збилися тисячі й тисячі людей. Небо горить призахідним бронзовим промінням. Сонце, ще сліпуче, швидко сідає в одноманітну піщану рівнину.

— Хай живе, хай буде здоровий падишах! — розкотами доносяться крики з віддалених рядів. Люди поволі схиляють спини, а за білими чалмами ховаються їхні обличчя.

Увесь натовп стає на коліна перед володарем, видно лише халати, що нагадують хвилі завжди неспокійного Хорезмського моря [1].

— Хай буде здоровий падишах! — звучать, як луна, останні віддалені вигуки, і все замовкає. Сонце ховається, і степ потопає в синіх сутінках і мовчанні. У погасаючому світлі шах бачить, як зігнуті спини повзуть до нього, підіймаючись по схилу горба.

— Годі, назад! — наказує шах. Але спини наближаються з усіх боків, незчисленні спини у смугастих халатах, підперезаних оранжевими поясами. Шахові здається, що в усіх за пазухою приховані вигострені ножі. Люди хочуть зарізати свого володаря. Він кидається вперед і б'є ногою найближчого, халат звивається і відлітає, як птах,— під ним нікого нема. Шах відкидає ногою інші халати,— і під ними так само порожньо.

---

[1] Хорезмським морем у XIII ст. називалось Аральське море.

«Але серед них є один! Він сховався, щоб підкрастися і вдарити ножем у моє серце, серце, яке живе і б'ється тільки для щастя і величі славного роду хорезм-шахів».

— Годі! Шах наказує вам: ідіть собі! — Голос звучить глухо, ледь чутно,— і все зникає. Степ розлягається навколо безлюдний, сірий і німий. Жорсткі стебла трави як подряпини на змертвілому небі. Тепер шах один, зовсім один у пустелі, без коня. А десь тут, зовсім близько, за одним із сірих горбів, у ліловій западині причаївся отой, єдиний, що повинен його зарізати... Всі хочуть йоло смерті, але тільки один відважився вкоротити йому життя. Хто ж він?

Здалеку луною звучить крик натовпу:

— Хай живе Джелаль ед-Дін! Слава хороброму синові і наступникові хорезм-шаха Джелаль ед-Діну.

«Забувши мене, вони вже ладні цілувати руки моєму синові? Треба покінчити з цим, годі! Я розчавлю того, хто стане на моєму шляху,— хай це буде багдадський халіф чи мій непокірний син! Годі!..»

Іще у напівсні шах почув біля себе шарудіння й відчув, як щось холодне торкнулося його обличчя. Страх і пристрасна жадоба життя примусили його враз напружити всі сили і схопитися. Шах розплющив очі і став тривожно вдивлятися в темні кутки кімнати.

Від великого вогнища у стіні [1] віяло теплом розжареного вугілля. Біля нього хтось сидів. Це дика степова дівчина, яку привезли вчора. Вона з жаху відсунулась, затуляючись руками.

— Хто ти?

— Аллах великий! Я Гюль-Джамал, туркменка з пустелі. Учора ввечері тебе сонного під руки привели сюди, і ти, як ліг, так одразу й заснув. Я боялася тебе, ти так страшно хропів і стогнав уві сні, немовби помирав. Це тебе душили нічні «діви». Вони літають у темряві над юртами і через верхній отвір проникають всередину, щоб терзати тих, у кого на серці вбивство.

— А що в тебе було в руці? — і шах стиснув її маленькі руки.

— Мені боляче! Облиш мене!

— Покажи, що було в руці?

— У мене нема і не було нічого. Хочеш, я заспіваю тобі нашу степову пісню про солов'я, що закохався в троянду? Або розкажу казку про перського царевича, який побачив у дзеркалі обличчя китайської княжни?

[1] У Середній Азії в XII ст. не знали печей і розпалювали багаття або посеред кімнати, що мала витяжний отвір у стелі, або у ніші в стіні.

— Не треба казок ні про троянду, ні про царевича... А!.. Ось я знайшов піхви від кинджала. Чому ти прийшла до твого падишаха з ножем?

— Облиш мене! Старі вчать: «Не бий коня, втратиш друга...» — Гюль-Джамал вислизнула й відбігла.— Вайуляй! Ти задушиш мене! Я тебе боюсь.

Вона кинулася до низьких стулчастих дверей і натрапила на двох служниць, що підслухували.

Шах, важко дихаючи, підійшов до вогнища. В його опуклих, як у бика, очах тремтіли червоні вогники. Він постукав очеретяною паличкою по мідній чашці. З стулчастих дверей з'явився старий слуга з цапиною борідкою і впав перед шахом на долоні.

— Оцю дівчину ввечері привести до килимової кімнати. Чи тут векіль і великий візир? [1]

— Всі чекають на тебе, найсвітліший, а також «пан новин» [2] і троє імамів.

— А хан Джелаль ед-Дін ще не приїхав?

— Опори престолу ще нема.

— Хай чекають. До мене в басейну приведи голяра пофарбувати бороду і банщиків розім'яти спину.

Хорезм-шах вийшов до сусідньої кімнати. Старий слуга, висхлий і згорблений, з червоними сльозавими очима, почав збирати подушки й ватяні ковдри і складати їх у ніші стіни. На килимі щось блиснуло. Старий нахилився й підняв добре відгострений кинджал з ручкою з слонової кістки.

— Це туркменський ніж... О, ці туркменки! Їхнього гніву треба берегтись, як укусу отруйного павука каракурта. Передати зараз векілю чи сховати? А хто мене квапить?

Шах затягнув тугіше шнурок шовкових просторих шароварів, обмотав огрядне черево смугастим шарфом, засунув за пояс ніж у срібних піхвах, накинув на плечі довгу, криту парчею соболеву шубу. З ніші в стіні шах обережно вийняв вправно звиту білу чалму і звичним жестом насунув її на довгі напівсиві кучері.

Стримуючи дихання, шах прислухався біля дверей, стискаючи холодне руків'я ножа.

«Обережний завжди готовий відбити напад. У темряві звивистих переходів палацу може раптом вразити рука

В е к і л ь — доглядач палацу; великий візир (або везир) — начальник державної канцелярії і всіх чиновників.

[2] «П а н н о в и н» — начальник державної пошти.

ізмаїліта [1], підісланого моїм заклятим ворогом, халіфом багдадським...»

— Ти тут, векіль? — спитав він півголосом.

— Я давно жду мого повелителя.

Шах відсунув дерев'яний засув і прочинив двері. Тьмяно освітлені двома олійними світильниками, низько нагнувши спини, стояли близькі сановники.

Всунувши босі ноги в жорсткі, охололі за ніч туфлі, Мухаммед пройшов до другої кімнати. Там чекали слуги. Один тримав глиняний світильник, другий — срібний таз, третій — глечик з вигнутою вузькою шийкою.

Вони допомогли шахові зробити обмивання біля водойми, де вода стікала в отвір у камінній підлозі. Четвертий слуга подав на витягнутих руках довгий, гаптований шовком рушник і надів на пухлі ноги повелителя вовняні узорчаті носки.

Поки хорезм-шах займався одяганням, векіль повідомляв про останні новини.

— Дуже холодно надворі. Все покрилося білим інеєм... Троє імамів прийшли до палацу і ждуть наказів... Чекає також начальник катів Джіхан-Пехлеван... Учора ввечері з Булгара прибув великий караван на триста верблюдів з партією булгарських сап'янових чобіт і з сотнею полонених урусів. Близько двохсот рабів померло в дорозі, хоч майже кожного дня їх годували просяною кашею з кунжутною олією. Перед цим інший караван було розграбовано туркменськими розбійниками. Мабуть, це справа рук Кара-Кончара.

— Я розгромлю туркменські кочовища! Але найбільше мене непокоять прочани з Багдада. Чи не видно дервішів-арабів з Багдада? Всі вони лазутчики багдадського халіфа, всі вони бажають мені лиха.

— Які негідні люди можуть бажати лиха великому захисникові віри?

— Такими стали мусульмани!

Скінчивши одягання, шах попрямував своєю звичайною дорогою, спершу коридорами, потім крученими камінними сходами. Векіль і євнух з факелом йшли попереду і розчиняли двері. Шах піднявся на верх кам'яної башти палацу.

---

[1] І з м а ї л і т и — шіїтська секта вбивць, душителів, дуже могутня в XIII ст., яку згодом розгромили монголи.

Розділ другий

«НУБА» ІСКЕНДЕРУ ВЕЛИКОМУ

На рівному майданчику, вздовж стіни з бійницями, півколом стояли двадцять сім юних ханів — синів володарів Гуру, Газни, Балху, Баміяну, Термезу та інших областей. Цих юнаків і хлопчиків шах тримав під суворим наглядом при своєму дворі заложниками, щоб їхні батьки, феодальні хани, не відважились підняти меч повстання. У всіх юнаків були в руках барабани і бубни з брязкальцями.

Тут же були музики з довгими трубами, гобоями і мідними тарілками. Осторонь стояло кілька головних воєначальників хорезмського війська.

Коли з'явився шах, всі закричали:

— Хай буде здоровий багато років непереможний падишах, захисник віри, гроза язичників!

Шах обвів усіх похмурим поглядом.

— А де Тимур-Мелік?

— Я тут, государю.

Високий, завжди веселий Тимур-Мелік, незмінний супутник Мухаммеда в його походах, вийшов наперед, ведучи за руки двох хлопчиків: один був наймолодший син шаха від останньої дружини, кипчацької ханші, другий його внук від сина Джелаль ед-Діна і туркменки. Тимур-Мелік поставив хлопчиків біля шаха. Той схилився до свого сина і ласкаво ущипнув його за щоку. А внука суворо спитав:

— Де хан Джелаль ед-Дін?

— Батько поїхав з соколами на полювання,— сказав хлопчик. Його чорні очі з-під білої чалми дивилися насторожено.

— Тимур-Мелік! Послати вершників у трьох напрямках і розшукати хана Джелаль ед-Діна! Туркмени все ще нападають на каравани. Вони можуть напасти і на мого сина.

— Буде зроблено, благословенний!

Згори, наче з хмари, пролунав тонкий, схожий на дитячий голос:

— Блаженний той, хто пильнує! Щасливий той, хто не спить!

Високий мінарет, немов свіча, підійнята до неба, освітився на самому верху рожевим променем сонця, що визирнуло з-за далеких гір. Усі будинки міста ще були оповиті туманними сутінками.

Старший із молодих ханів подав хорезм-шахові барабан. Мухаммед вигукнув:

— Слава великому Іскендеру![1] Слава завойовникові світу! Іскендер пройшов через усі землі Ірану до берегів Джейхуна і Зеравшана[2]. Іскендер для нас є прикладом, він наш учитель! Вшануємо його, тричі заграємо голосну «нубу»![3]

Загриміли бубни й барабани. Задзвеніли мідні тарілки. Хрипко заревли довгі труби і запищали сопілки. Тричі всі здіймали брязкіт і гуркіт на честь хороброго македонця. Коли всі затихли і тільки гучна луна ще віддавалась у високих баштах палацу, Тимур-Мелік вигукнув:

— Ми віддали належну славу великому румійцеві[4] Іскендеру Дворогому. Мир прахові його! Але він, через свою молодість, здійснив лише половину з того, що йому належало зробити. Тепер у нас є новий Іскендер, великий Мухаммед-воїн, Мухаммед-полководець, Мухаммед — творець великої імперії Хорезму! Хай продовжить аллах царювання могутнього повелителя країн ісламу, шаха Мухаммеда Алла ед-Діна! Виконаємо на честь нашого великого шаха тризарову «нубу»!

У тихому повітрі знову загриміли бубни, тарілки, барабани і люто заревли довгі сурми.

Мухаммед стояв біля бійниці суворий, грізний і задумливий, розпроставши широкі плечі; і здавалося, великі думки бродять під його білосніжною чалмою.

— Мир вам! Ідіть!— сказав хорезм-шах.

Усі по черзі, склавши руки на животі, підбігали до нього дрібними кроками; доторкнувшись губами до поли шахської шуби, всі подавалися назад і зникали в темному отворі сходів.

Останнім виходив Тимур-Мелік, тримаючи за руки обох хлопчиків.

— Дада[5] мені обіцяв привести живого джейрана,— говорив онук шаха.

— А мені падишах подарує мисливського барса... щоб він з'їв і твого джейрана, і тебе, змієня!..— відповів син кипчацької ханші.

---

[1] Іскендер Великий — Александр Македонський.

[2] Зеравшан — «золота ріка», що витікає з Гіссарського хребта на південь від Самарканда. Її водами штучно зрошуються самаркандські і бухарські посіви.

[3] Нуба — парадне музичне вшанування (військова серенада) Александра Македонського (Іскендера), яке було введено хорезм-шахом Мухаммедом у палацах правителів округів.

[4] Румієць (румі) — грек.

[5] Дада — пестливе від слова «батько», «батенько».

Шах обперся на виступ бійниці. Внизу в безладді громадились плоскі дахи. Палац складався з багатьох низьких будівель, зв'язаних переходами в одну велику, незграбну будівлю. Його оточував високий старий мур з черезватими сторожовими баштами. Нерухомі вартові з списами чітко вирізнялися на ясніючому небі.

Шах довго дивився в далечінь, на величезне місто, яке прокидалось, оповите димом, що здіймався над плоскими будиночками. Потім очі його спинилися на одному з двориків палацу, де під старою високою тополею біліла юрта. В ній причаїлася нова перлина гарему, смаглява туркменка Гюль-Джамал, яка втекла від нього вранці. Вона не захотіла примиритися з темними покоями палацу і зажадала для себе юрту, щоб жити так, як звикла в степу, як живуть прості туркменки, що пропахли димом. Вона не хоче переселитись до гарему, до інших «троянд Едему». Вона все ще не розуміє, як вона повинна поводитись! Недарма її так ненавидить цариця-мати Туркан-Хатун.

— Гордовите дівчисько! Підняла руку на свого владику! Подивлюсь, як вона буде звиватись і вищати, коли в килимову кімнату до неї ввійде мій улюблений барс!..

Знизу, від підніжжя башти, донеслися вигуки. У ранковій тиші слова линули ясно й виразно:

— Слухайте, правовірні! Шах Мухаммед відцурався законів ісламу і прийняв єресь алідів-шафіїтів[1]. Він прихильний до єретиків-персів і оточив себе язичниками-кипчаками. Батько його, шах Текеш, був чесний туркмен, а Мухаммед плює на туркменів. Не вірте йому!

— Хто це там виє? Векіль, чом ти не стежиш за порядком?

Векіль схилився перед шахом низько, немовби прохаючи прощення:

— Це в підвалі башти кричить дервіш, шейх Медж ед-Дін. Його не лякають ні кайдани, ні темрява в'язниці. До нього особливо прихильна твоя наймудріша мати Туркан-Хатун. Але він проголошує безсоромні промови проти свого падишаха. Вчора всі дервіші міста зібралися в полі і поклялися пройти гуртом до в'язниці, щоб звільнити з підвалу цього божевільного шейха Медж ед-Діна.

Мухаммед струсонув векіля за плечі.

— Роззява! Скоріше скажи начальнику катів Джіхан-Пехлевану, що я доручаю цього бунтівника його міцним

[1] Мусульманство розподіляється на дві головні секти — сунітську, що її сповідують турки-османи, і шіїтську (або шафіїтську), головними прихильниками якої є перси (іранці).

рукам... І щоб він поквапився, доки не прибігли і не звільнили його безумні дервіші.

Хорезм-шах спустився з башти і пройшов до приймальні. Стіни її були затягнуті червоним сукном. Тут на падишаха чекали троє сивобородих імамів. Скинувши туфлі біля дверей, шах пройшов на середину кімнати й опустився на килим. Ноги він просунув під шовкову ватяну ковдру, яка прикривала теплий отвір у підлозі, де стояла жаровня з гарячим вугіллям.

— Підходьте, сідайте, мої вчителі!

Троє імамів, що стояли на колінах на краю килима, наблизились, пошепки вимовляючи арабські вирази вдячності, і посідали рядом, сховавши так само ноги під ковдрою.

— Починайте,— сказав шах.— Поясніть, чи правий я, найсильніший повелитель земель ісламу, вимагаючи, щоб халіф багдадський корився мені? А також поясніть, що я повинен робити, коли халіф мені не підкоряється?

Імами розгорнули принесені з собою великі старовинні книги і по черзі співуче почали вигукувати тексти з корану, доводячи, що хорезм-шах Мухаммед — найвища влада на землі після аллаха, що він завжди правий і кожний його наказ, кожне слово — непорушне...

У кімнаті було темно. Тьмяне світло пробивалося крізь гратчасте кругле вікно, прорізане в стіні біля самісінької стелі. Олійний світильник на бронзовій підставці розливав тремтливе світло. Імами співучими голосами читали, не дивлячись у текст, арабські фрази.

Позад шаха стояв поважний «розстелювач скатерті», головний розпорядник шахської їжі. Одним лише словом чи рухом брови він віддавав накази слугам, які безшумно ступали по килиму. Другий сановник — «подавач» — приймав срібні блюда від головного повара. З дверей визирали обличчя сановників, що товпилися, сподіваючись на шахську милість.

Чорний невільник, з срібним кільцем у носі, поставив широкий низький столик над ковдрою. «Розстелювач скатерті» вправним рухом покрив столик шовковою скатеркою — достарханом. «Подавач» опустив перед шахом срібний піднос з чашками гарячого чаю, приправленого сіллю і баранячим лоєм. На скатерть він поклав купку тонких підрум'янених коржів з запеченими шматочками сала і поставив ківшики з розтопленим коров'ячим маслом, сметаною й медом.

Слухаючи промови імамів, шах пив одну чашку по одній, заїдаючи коржами. Розігрітий жаровнею і чаєм, падишах обперся на підкладені вчасно подушки і захропів. Це було знаком, що государ задоволений поясненнями вчених імамів. Усі безшумно вийшли. Зник стіл з достарханом, щезли сановники і слуги. Тільки чорний невільник присів навпочіпки біля дверей, чекаючи, коли прокинеться великий правитель ісламських земель.

Розділ третій

КНЯЗЬ ГНІВУ

У Гурганджі всі знали високу, похмуру «Башту вічного забуття» поряд із шахським палацом на головному майдані.

На низьких, окутих залізом дверях висів великий замок. Ключ теліпався на шиї у сторожа, який сидів тут-таки на сходинці, притуливши короткий заіржавлений спис до цегляного муру. На землі перед сторожем лежав обривок килима, де перехожі клали свої подаяння: дерев'яну миску з кисляком, коржі, пучок цибулі, жменьку мідних грошей... Сторож іноді дозволяв найщедрішим підійти ближче до башти і поговорити з ув'язненими. В підніжжі башти чорніло кілька круглих дірок з гратами. З підвалу долітали глухі крики. Коли лунали кроки перехожих, крики в підвалі посилювалися, з отворів висувалися кістляві руки, що хапали повітря. Простий селянин у смугастому халаті з вицвілим голубим клаптем навколо голови і мулла у величезній білосніжній чалмі, кинувши монету сторожеві, безмовно підходили до отвору стіни і подавали шматки хліба простягнутим крізь грати охлялим, брудним рукам. Тоді крики посилювались, і було чути прокляття тих, хто не міг дотягнутися до вікна.

— Подайте позбавленим світла!

— Пожертвуйте стару сорочку! Заїли кліщі.

— Ойє! О-о! Ти наступив на мої очі!

З боку провулка донісся гомін натовпу. На майдан вийшли дервіші у високих ковпаках, з довгими посохами. Вони вигукували хором молитви; за ними бігла юрба цікавих. Дервіші кинулись до дверей в'язниці і почали стукати в них камінням і посохами, намагаючись відбити замок. Деякі зазирали у душники підвалу й кричали:

— Шейх Медж ед-Дін Багдаді! Чи ти живий? Ми прийшли віддати хвалу тобі, мученикові віри і правди! Зараз ми звільнимо тебе!

З глибини підземелля долинув протяжний крик, і всі, прислухаючись, затихли.

— Хай прокляне аллах жорстоких ханів, що утискують народ! Хай вразить він блискавкою гніву того, хто підійме меч на халіфа! Хай загинуть усі кати і грабіжники!

Відтиснутий дервішами сторож побіг до палацу. Звідти вже мчали кипчацькі вершники. Вони канчуками розігнали натовп, і дервіші з криком розбіглися по майдану.

Зверху, над головними воротьми палацу, між бійницями, з'явилося кілька чоловік. Один, високий, в оранжевому смугастому халаті, стояв спереду. Всі інші, мовчки склавши руки на животі, шанобливо чекали його наказів. Коли хорезм-шах з'являвся над воротьми палацу — це був поганий знак: передбачалася чиясь страта.

З воріт попарно вийшли джандари — кати шаха, ставні, мускулисті, у синіх сорочках із засуканими до плечей рукавами, в широких жовтих шароварах, гаптованих червоними узорами. Тримаючи на плечі великі хорасанські мечі, вони цепом розтягнулись навколо майдану, відсунувши напираючий натовп. Останнім ішов головний кат, «князь гніву» Махмуд Джіхан-Пехлеван («силач всесвіту»), високий, сутулий, худий, з розчепіреними руками — знаменитий душитель. Халат його був засунутий в середину жовтих замшевих шароварів і підперезаний широким ременем. Через плече висів килимовий мішок. В ньому він піднесе шахові голову найважливішого страченого.

Посеред майдану темнів квадратний рів, височів поміст і поблизу нього стояли чотири стовпи з перекладинами. Двоє напівголих рабів, дзенькаючи ланцюгами, притягли велику вербову корзину і поставили поряд з помостом.

Сторож в'язниці відімкнув окуті залізом низькі двері. Головний кат із кількома помічниками спустився в підземелля. Звідти пролунали несамовиті крики, що змінилися цілковитою тишею. Кати вивели з підвалу п'ятнадцять в'язнів. Усі вони були прикуті за ногу до одного ланцюга.

Забруднені, ледве прикриті лахміттям, з відрослим у довгому ув'язненні розкуйовдженим волоссям, засуджені вчепились один за одного і, мружачись від яскравого сонця, поплентались через майдан. Двері в'язниці зачинилися. Знову повиснув важкий замок, і з підземелля почулися безперервні крики.

Варта виступала обіч скованих смертників. Один із них, дряхлий дід із копицею скуйовдженого волосся, спіткнувся і впав, потягнувши за собою двох сусідніх. Їх підняли

ударами й погнали далі до місця страти. На помості їх пригнули, опустивши на коліна. Один кат хапав приреченого за волосся, а головний джандар, тримаючи меч обома руками, одним ударом відтинав голову, показував її притихлому натовпу і кидав у корзину.

У натовпі запитували: «Який з арештованих глава дервішів, шейх Медж ед-Дін Багдаді?» Виснажені голодом і хворобами в'язні були схожі один на одного. Коли відлетіла голова чотирнадцятого, лемент знявся на всьому майдані:

— Падишах говорить! Падишах наказує!

Всі обернулися до площадки над воротями палацу. Хорезм-шах, що стояв нагорі, розмахував строкатою хусткою. Це означало: «Припинити страту! Шах прощає засудженого!»

Витираючи довгий меч червоною ганчіркою, головний кат крикнув: «Приведіть коваля!»

П'ятнадцятий з засуджених був Туган, вихованець Мірзи-Юсуфа. Іще хлопчик, він дивився розширеними очима, не розуміючи, що трапилось.

— Кланяйся падишахові за високу милість! — сказав кат і, повернувши хлопчика в бік палацу, пригнув його до землі. Коваль, що був напоготові, почав розбивати ланцюг на нозі Тугана.

— Стривай! Куди ти? Я ще не закінчив!..— вигукнув коваль, але Туган, бачачи, що він більше не прикутий до ланцюга смертників, стрибнув з помосту в натовп. Позаду неслися крики, а Туган, зігнувшись, пробирався поміж городянами, що тіснилися, намагаючись втекти якомога далі.

Майдан коло тюремної башти спорожнів. Сторож стояв біля дверей, спираючись на заіржавілий спис.

Вздовж муру пробиралася дівчинка, загорнута до очей у довгу хустку. Вона підійшла до отвору внизу башти й обережно гукнула:

— Тугане! Зброяр Тугане!

В отвір просунулись виснажені руки, хриплий голос відповів:

— Твій Туган уже втратив голову! Дай нам попоїсти, щоб ми його пом'янули молитвою.

Дівчинка припала до душника і з розпачу закричала:

— Тугане, відгукнися, чи ти живий?

Новий зойк долинув з підземелля:

— Віддай нам те, що принесла! Твоєму Тугану вже нічого не потрібно! Він тепер втішається пловом разом із пророком у садах райських...

Дівчина передала просунутим у душник рукам хліб і диню і підійшла до сторожа.

— Скажи мені, Назар-бобо [1],чи правда, що хлопчик Туган помер?

— Напевно, помер. Адже його повели разом з іншими на страту...— Сторож показав рукою на майдан.

Підійшов старий дервіш, втиснув у руку сторожа кілька монет і почав шепотіти йому на вухо:

— Чому серед страчених не було нашого святого шейха Медж ед-Діна Багдаді? Відкладено страту чи хорезм-шах помилував його?

Сторож, ховаючи гроші в зборки крученого пояса, промурмотів:

— Государ розгнівався на шейха за його прокльони і наказав швидше стратити, поки його не звільнили дервіші.

— Але він ще живий?

— Ні! Коли з підземелля виводили засуджених, туди спустився головний кат Джіхан-Пехлеван і сам задушив святого шейха...

Розділ четвертий

ПРИШИТА ТІНЬ

Поспішай порадувати добрим словом зустрічного: можливо, більше не доведеться зустрітися.

(Східне прислів'я)

Вибравшись із натовпу, Туган потрапив у глуху вулицю, де тягнулися суцільні глиняні стіни. Вулиця привела його до берегів каналу.

Каламутна темна вода тихо текла серед насипаних високих берегів. Довгі незграбні човни поволі посувались, навантажені тюками, хмизом, сіном і баранами, що збилися докупи.

«Попливти б у такому човні далеко, до чужої країни... Але хто мене пустить туди, такого брудного, вкритого ранами, в напівзотлілій сорочці!»

Недалеко від берега жовтіла піщана обмілина. Туган розташувався на ній,— виполоскав свій одяг, мився, грівся на сонці, відпочивав, заглибившись у свої думки.

[1] Бобо — дідусь.

«Куди подітися смертникові, випущеному з в'язниці? Хто візьме на роботу? Місто тісне, а народу багато, і кожен хоче заробити чашку плову...— Туган подивився на ногу, де ще висіло важке залізне кільце з вибитим написом: «Навіки і до смерті».— Мій старий Мірза-Юсуф не схоче й розмовляти з каторжником, що вийшов з в'язниці; одна лише Бенд-Занкиджа́, можливо, пожаліє. Але хіба він посміє показатися перед нею, вкритий язвами, мов прокажений?..

Все ж мені доведеться повернутися до мого хазяїна Кари-Максума. Він дозволить розклепати оце залізне кільце».

Туган почав пробиратися довгою вулицею, де по обидва боки тягнулися крамниці і продавці сиділи на виступах, вкритих килимами. Крам висів на розчинених стулках дверей і лежав на полицях уздовж стін.

Вулиця, завішана зверху циновками, була у присмерку. Проміння сліпучого сонця падало косими смугами, освітлюючи то пару жовтих чобіт, розшитих рожевим і зеленим шовком, то круглий залізний щит, на якому викарбувано сріблом напис із корану, то смугасті тканини, що їх торговці розгортали перед кочівником у малахаї, обшитому вовчим хутром, чи перед купкою жінок у яскравому, строкатому вбранні.

Кузня хазяїна Кари-Максума в Ковальському ряду була крайньою. Звідусіль линув гуркіт молотків, брязкіт залізних листів. Тут ковалі виготовляли зброю: криві шаблі, короткі ножі, наконечники списів.

Раби — перси й уруси — працювали в самих шароварах, у шкіряних пропалених фартухах. Нагнувшись над ковадлом, вони вибивали молоточками майстерні узори на мідних тазах. Інші, хрипко віддихуючи, били важкою балдою по розпеченій штабі заліза. Забруднені сажею хлопчики стояли біля міхів, роздуваючи в горнах вугілля, і бігали з дерев'яними відрами по воду.

Хазяїн Кари-Максум, товстий і широкоплечий, з пофарбованим червоною фарбою кінцем сивої бороди, незлобиво лаючи робітників, сидів на глиняній призьбі, покритій обривком килима, і відповідав на привітання перехожих. Біля нього двоє рабів, один молодий, з випаленим тавром на лобі (за те, що намагався втікати), другий старий, з байдужим закуреним обличчям, рівномірно били невеликими молотками по пучкові залізного дроту. Вони робили найціннішу роботу: не розжарюючи клинка на вугіллі, виробляли холодним способом знамениту узорчату дамаську сталь — «джаухар».

— Ти чого сюди прийшов? Завертай назад! — крикнув хазяїн.— Чи ти думаєш, що я візьму до себе в майстерню каторжника, який побував у Зиндані?

— Дозволь мені взяти молоток, я сам розіб'ю кільце...

— Щоб ти бруднив твоїми злочинними руками мої молотки? Йди геть, доки я не припік тебе щипцями!

Туган одійшов, сповнений гніву за незаслужену образу. Хлопчик ладен був піти світ за очі. Неуважним поглядом він втупився в дервіша, що сів біля стіни. Промінь сонця, пробившись між циновками навісу, яскраво освітив його строкатий плащ, пошитий з клаптів усіх кольорів.

Дервіш, мурмочучи півголосом священні вислови, нашивав великою голкою рожевий клапоть поверх вицвілих синіх, рудих і зелених латок.

Туган стояв, похитуючись від образи й відчаю. Чорна тінь його стрибала, падаючи на коліна дервіша.

— Бачиш, хлопчику,— сказав дервіш.— Я пришив нову латку до мого плаща, а на латку падала твоя тінь. Разом з латкою я пришив твою тінь. Тепер ти міцно прив'язаний до мене і будеш, як тінь, ходити за мною.

Хлопчик кинувся до дервіша і присів біля нього.

— Ти кажеш правду чи смієшся? Я служитиму тобі і робитиму все, що ти накажеш, тільки не проганяй мене!

Дервіш похитав головою.

— Я чув, як цей гордовитий хазяїн проганяв тебе. Чого журишся? Хіба світ став тісний? Будь моїм провідником! Підемо разом звідси до благородної Бухари. Ніколи не залишайся там, звідки тебе женуть, і йди з довірливим поглядом до тих, хто тебе кличе... Тепер ти пришитий до плаща дервіша, і почався час твоїх нових блукань. Іди за мною, мій молодший брате!

Постукуючи посохом, дервіш пішов уперед, а за ним, шкутильгаючи, плентався виснажений Туган. Проминувши кілька кузень, дервіш зупинився на розі вулиці. Там була площадка, де закурений мандрівний коваль порався біля ручного горна. Він був схожий на живий скелет, обтягнутий шкірою. Але тонкі руки звичними прийомами працювали молотком і кліщами на невеликому переносному ковадлі, і один по одному рівномірно і швидко падали в дерев'яну миску з водою виготовлені ковалем чорні дрібні цвяхи.

— Гей, шановний уста![1] Чи зумієш ти розклепати оце залізне кільце і не поранити хлопчика?

---

[1] У с т а — майстер.

— Якщо ти даси мені два чорних дирхеми, то я це зроблю,— сказав коваль, нахилившись до кільця.— Добре, міцне залізо дає падишах на кайдани в своїх в'язницях. Якщо ти мені даси на додачу ще срібний дирхем, то я тобі з цього заліза зроблю чудовий ніж.

Дервіш витяг з-за пояса гаманець і показав старому срібну монету.

— Хай буде так, як ти кажеш... Але бачиш на кільці напис: «Навіки і до смерті»? Так ти зроби такий ніж, щоб цей напис на ньому зберігся.

— Буде тобі такий ніж,— промурмотів старий і штовхнув Тугана.— Став ногу на ковадло!..— Пошепки він додав: — «Навіки і до смерті» бийся з шахом та його катами!..

Розділ п'ятий

ЩЕДРІСТЬ

Постукуючи посохом, дервіш Хаджі Рахім ішов вузькими вулицями величезного центрального базару Гурганджа.

Тут були ряди мідного посуду, тазів, підносів і глеків, начищених, блискучих, як вогонь, прикрашених майстерно викарбуваними узорами. Були ряди з мідними різьбленими ліхтарями для свічок і глиняними мисками, тарілками й чашками. Були ряди тонкого китайського посуду, білого і голубого, а також скляного іракського, з чистим дзвоном.

Окремі ряди пахли рідкісними бальзамами, як цілющими, так і ароматичними. Там же продавалися цінні ліки, такі, як тангутський ревінь, рицинове і трояндове масла, мильний порошок «гасуль», розтертий з солончакових трав — цілющий водночас для шкіри, для ясен і для шлунка. Тут можна було знайти цінну землю, змішану з пахощами, що її вживають для миття в банях, і зелену перську глинку, яка одразу знищує волосся, і бухарське, для зміцнення волосся, масло, яким мастять голову, і тібетський мускус, і індійську амбру, і чорні кульки гашишу, що мають у собі дурман.

Пробираючись поміж барвистим натовпом, який заливав базар шумливим потоком, Хаджі Рахім зупинявся біля крамниць, немовби чекаючи на милостиню, але уважно вдивлявся в кожного продавця, когось розшукуючи.

Коли він потрапив у ряди, де були виставлені купи тканин і сукон, то статечні купці, що сиділи, схрестивши ноги, кидали йому мідні монети і говорили:

— Проходь з миром далі!

Вони боялись, щоб чорна рука дервіша не доторкнулася до сріблястої шовкової тканини симчуж чи до коштовної золотистої парчі, яку підносять на знак пошани могутнім і знатним бекам.

В цьому ряду Хаджі Рахім побачив чоловіка, схожого на того, кого він шукав. Цей чоловік сидів серед інших купців, обкладений шовковими подушками. Схудле обличчя його, бліде, як самаркандський папір, з запалими чорними очима, свідчило про перенесену хворобу. Купці, що сиділи обабіч, зверталися до нього з особливою повагою і навперебій пропонували мигдалеві тістечка, пряники, варені в меду, горіхи і фісташки. Купець був у коштовному ясно-сірому шерстяному одягу і шовковому строкатому тюрбані. Він тримав китайську голубу чашку з чаєм. На його вказівному пальці синіла велика бірюза — запорука здоров'я.

Дервіш спинився біля крамниці. Купці кинули в його миску для подаянь кілька монет, але дервіш, як і раніше, стояв мовчки.

— Проходь з миром! — сказали купці.— Тобі вже дано.

Нарешті хворий купець перевів на нього свій погляд. Чорні очі його здивовано розкрились.

— Чого ти від мене хочеш? — сказав він.

— Кажуть, що ти людина сильна і багато бачив на своєму віку, проходячи з караванами по всесвіту,— сказав Хаджі Рахім.— Чи не зможеш ти мені відповісти на одне запитання?

— Якщо ти хочеш, щоб я пояснив тобі священні книги, то є люди, які більше за мене знають, учені улеми і святі імами. А я купець, умію тільки рахувати й одміряти сукна.

— Годі, святий дервіш! Проходь з миром! — закричали купці.— Ми ж тобі поклали від нашого добра.— І вони кинули в кяшкуль[1] ще мигдалевих тістечок і горіхів.

— Ні, я жду твоєї відповіді, тому що моє запитання стосуватиметься тебе, шановний купче.

— Кажи!

— Коли б у тебе був друг, вірний, відданий, який з тобою ділив і горе, і важку дорогу, і голодував разом, і переносив спеку і сніжну бурю... цінував би ти його?

[1] Кяшкуль — миска для подаянь у вигляді човника, що виготовляється звичайно з кокосового горіха.

— Як же такого не цінувати? — сказав купець.— Говори далі.

Тоді дервіш сказав, звертаючись до всіх:

— Хай буде ваше коло ясне, ранок радісний і напій солодкий! Гляньте на того, хто був і багатий, і привітний, і в достатку, у кого був щасливий дім, і квітучий сад, і невичерпний келих для бенкетів. Але я не міг відхилити од себе канчука гнівної долі, нападів нещастя і злісних іскор заздрості. І гнав мене бич чорних поневірянь, доки не спорожніла рука моя, не стало просторим моє подвір'я, не висох сад і не розсіялися друзі по бенкету. І все змінилось. Я живився тугою, мій живіт запав від голоду, і не надходив сон, що рум'янив бліде обличчя. Але зостався у мене один друг. Він не залишав мене в блуканнях, коли ущелина була моїм жалюгідним житлом, камінь — моїм ложем і боса нога моя ступала на колючий терен. Друг пройшов зі мною разом до славного міста Багдада, до священної обителі прочан — Мекки. Весь час він полегшував мені мандрування, ніс мою торбу і зігрівав мене в холодні ночі. Але барився і не надходив день щасливої долі. Раптовий грім розлучив мене з моїм другом, коли я досяг багатої рівнини Хорезму, і я тепер вічний брат злиднів і не маю притулку для ночівлі...

Хворий купець спитав:

— Але чому тебе розлучили з твоїм другом? Якщо він побував на батьківщині пророка, він може носити білу пов'язку, знак прочанина — хаджі. Хто ж наважився образити і його, і тебе?

— Причиною розлуки — один купець.

— Розкажи мені про нього.

— Хоч я і останній з нещасних, але я знайшов у дорозі ще більш нещасного — купця, пораненого розбійниками і залишеного без допомоги. Я зробив, що зміг, перев'язав його рани, хотів довезти до Гургандж а... і зберіг йому золотого сокола...

Купець, який уважно слухав, здригнувся і обірвав дервіша:

— Годі! Ми все вже знаємо, що сталося з купцем. Адже цей купець перед тобою. Я давно хотів розшукати тебе, щоб віддячити. Але хто ж твій друг? Може, я зумію витягти його з катівні лиха.

— Ти один тільки можеш повернути мені друга. Він не сміє носити білої пов'язки і називатися хаджі, тому що в нього, як у шайтана, привішений хвіст. Це мій осел. Жадібний правитель округу, у якого ти залишився лікува-

тись, одібрав мого осла. Якщо ти мені допоможеш дістати іншого, то збудеться все, чого я бажаю.

— Ти одержиш свого осла. Я відкупив його у хакіма, і він тут у дворі. Чуєш, чи не він кричить і вітає тебе? Але цього замало. Тепер ти можеш вибрати в цій крамниці, що тільки захочеш: найкращий одяг, і сап'янові чоботи, і тканини — бери все, що тільки тобі знадобиться.

— Я — дервіш! У мене є грубий вовняний плащ, і цього з мене досить. Але я беруся рукою за полу твоєї щедрості тільки для того, щоб ти одягнув мою зовсім голу тінь. Тінь всюди йде слідом за мною і не має нічого, чим прикрити своє схудле тіло.

Купці засміялись.

— Ти все жартуєш, дервіше! Як же можна одягти твою тінь?

— Та ось вона стоїть перед вами! — І дервіш показав рукою на бідного хлопчика Тугана, що притулився до стіни.

Хворий купець ударив у долоні.

— Гассане,— сказав він слузі, що підійшов.— Проведи цього хлопчика до крамниці, де продається готовий одяг, і одягни його так, як одягнув би подорожнього, що вирушає в далеку дорогу.

— Що йому дати?

— Ти його одягнеш «сор-та-пай» (з голови до ніг) і даси йому все: чекмінь, сорочку, шаровари, носки, чоботи, пояс і тюрбан. А ти, шановний «джихан-гешт» (блукач всесвіту), приходь сьогодні ввечері до мене. Гассан розкаже тобі, як знайти мій дім.

Слуга провів дервіша і зніяковілого Тугана до крамниці, де висів різний одяг: чоловічий, жіночий і дитячий. І хоч слуга Гассан пропонував вибрати все найкраще, дервіш вказав тільки на те, що тривке і зручне в дорозі. Коли Туган вийшов з крамниці, одягнений, як син гургандзького жителя, з закрученою навколо голови синьою чалмою, Гассан передав дервішеві шкіряний гаманець і сказав:

— Мій хазяїн, шановний Махмуд-Ялвач, наказав передати тобі також оці п'ять золотих динарів, щоб ти ні в чому не знав нужди у дорозі. Крім того, на хазяйському подвір'ї тебе чекає твій осел з сідлом. Ти можеш взяти його, коли хочеш. Мабуть, ти зробив велику послугу моєму хазяїнові. Він рідко буває щедрим.

Ввечері Хаджі Рахім відвідав купця Махмуд-Ялвача. Той чекав на нього у красивій альтанці, що губилася

серед великого саду. Коли вони випили чашку золотистого чаю і слуга пішов геть, купець пошепки спитав:

— Про якого золотого сокола ти говорив сьогодні?

Дервіш витяг із зборок свого пояса золоту пластинку з вирізьбленим на ній соколом і передав Махмуд-Ялвачу. Той рвучко схопив її і сховав за пазуху.

— Запам'ятай мої слова,— сказав він.— Що б не трапилося, навіть якби стався вибух всесвіту, коли ти почуєш про мене, можеш сміливо прийти в мій дім. Я завжди допоможу тобі. Що ти робитимеш у Гурганджі?

— Завтра я вирушаю звідси до Бухари. Я боюсь залишатися тут, де над головою завжди занесено меч, який не розбирає, правий чи не правий той, на кого він упаде. Ні, краще посох прочанина і далека дорога!..

Розділ шостий

ЗМОВА ЦАРИЦІ ТУРКАН-ХАТУН

Під верховенством такої розумної жінки, як Туркан-Хатун, вплив військової (кипчацької) аристократії скоро похитнув авторитет престолу. Кипчаки могли безборонно спустошувати захоплені ними землі, хоча б вони з'явились туди як визвольники, і робити ім'я свого государя об'єктом зненависті населення.

(Акад. В. Бартольд)

Стулчасті ворота Арк[1] розчинились, і пара за парою стали виїжджати на відгодованих жеребцях вершники у білих баранячих шапках, червоних смугастих каптанах і з кривими шаблями, що сяяли золотом.

Мухаммед, шах Хорезму, огрядний і величний, у білому шовковому тюрбані з алмазними блискучими нитками, похмуро сидів на широкогрудому гнідому коні з коштовною золотою збруєю. Малиновий парчевий халат шаха, пояс і шабля, оздоблені самоцвітами, сліпуче виблискували під сонцем.

Позад володаря Хорезму їхали слідом двоє молодих вершників. На вороному туркменському жеребці з срібним

---

[1] Арк — висока, прикрашена кольоровими кахлями арка, яка правила за парадний вхід до палацу.

нашийником зграбно сидів смаглявий молодець. Це був син туркменки, наступник шаха Джелаль ед-Дін. Поряд нього на рябому іноходці з довгою чорною гривою, заплетеною в дрібні косички, їхав хлопчик у парчевому халатику — наймолодший і найулюбленіший син шаха від кипчацької княжни.

Далі їхали поважні сановники Хорезму, гарцюючи на конях, покритих червоними чапраками.

Конвойна тисяча шаха розділилась. Одна частина, прямуючи попереду через головну вулицю базару, розганяла канчуками натовп цікавих до всього людей. Друга половина шахських джигітів замикала процесію.

Всі зустрічні падали на коліна, схиляючи голову до землі. Вони не мали права глянути зблизька на володаря найвеличнішої країни ісламу. Купці, зачувши вражаючий хрипкий рев довгих шкіряних сурм і гуркіт барабанів, похапливо витягали з крамниць килими й розстеляли їх просто в болото по шляху слідування шаха.

Шах Мухаммед звик до вихваляння і вигуків відданості. Його байдужий погляд ковзав по численних смугастих спинах, що схилялися до копит його гнідого коня. Нічого не можна було прочитати на брезклому обличчі шаха. Білизна чалми особливо яскраво відтіняла його велику чорну бороду.

Перед в'їзними воротями палацу шахині-матері Туркан-Хатун обабіч шляху стояли добірні кипчацькі воїни в знаменитих хорезмських непроникних для стріл кольчугах, у шоломах із спущеними на перенісся стрілками, з довгими гнучкими списами в руках.

— Хай живе і царствує шах Мухаммед непереможний! — гриміли вигуки воїнів, підхоплені натовпом; люди збігалися з провулків і видирались на дахи й глиняні мури.

Мухаммеда вразило, що, всупереч звичаєві, кипчацьких воїнів було занадто багато, у кілька разів більше, ніж уся його охорона. Для чого їх зібрали? Чи немає тут пастки? Чи не повернути, поки не пізно, назад? Ні, до чого підозри? Хіба може рідна мати влаштовувати пастку своєму синові? Хіба він, після смерті батька, шаха Текеша, не залишив матері всю силу влади, рівну його власній? Хіба кипчацькі воїни з її роду Кангли не брали участі в усіх його походах і, повертаючись до кочовищ, не привозили з собою багатої здобичі, про яку й не мріяли їхні батьки? Вперед!

Мухаммед стьобнув канчуком коня, що затримавсь перед воротями, і двома стрибками влетів на внутрішнє подвір'я.

Старі кипчаки у святкових халатах взяли за вуздечку коня. Хорезм-шах зіскочив з сідла на розстелену оксамитову доріжку. Прямий і дужий, незважаючи на свої літа, він піднявся на східці тераси з тонкими різьбленими колонками і, пройшовши повз схилені спини, вступив у холодноватi покої палацу. Перед ним виріс негр із золотим кільцем у носі.

— Цариця цариць іде тобі назустріч. Салям твоїй величності! — Негр розсунув завісу і крикнув високим голосом: — Величність світу! Охоронець віри! Меч ісламу!

Шах ступив кілька кроків уперед. У півтемряві кімнати з відполірованими дерев'яними стінами і гратчастими вікнами світилася золотою парчею маленька постать. Обабіч напівколом застигли на колінах двадцять найзнатніших кипчацьких ханів. Мухаммед, склавши руки на грудях, схилився, дрібними кроками швидко підійшов до матері й прошепотів:

— Салям, Туркан-Хатун, світло доброчесності, взірець справедливості.

Зборки парчі заворушилися. Круглий тюрбан з султаном із страусового пір'я майже доторкнувся до підлоги, потім знову підвівся.

— Бідна, нещасна вдова, твоя мати, вітає найвеличнішого повелителя всесвіту. Зроби мені шану і радість, сядь поруч зі мною.

Мухаммед випростався, підвів очі і побачив перед собою маленьке обличчя, густо вкрите білилом і рум'янами, і чорні колючі очиці, в яких тремтіли червоні вогники. Туркан-Хатун, підібгавши під себе ноги, сиділа на восьмигранному золотому троні, схожому на піднос. Мухаммед, як правитель країни, повинен би сісти поруч матері, але на троні не було місця. Все було зайнято її парчевим платтям, і шах опустився поруч на килим. На це тільки й чекала Туркан-Хатун, яка хотіла показати своїм кипчакам, що хорезм-шах сидить нижче за неї.

Мухаммед, піднявши долоні, прочитав молитву і провів кінцями пальців по бороді. Всі присутні пошепки повторили молитву.

Туркан-Хатун заговорила улесливим, ніжним голосом, трясучи головою, і згортки парчі від цього рівномірно ворушилися, і пір'я на тюрбані тремтіло.

— Я покликала тебе, мій найвеличніший, мій улюблений сину, щоб разом обміркувати важливі справи. Вони стосуються щастя і благополуччя нашого прославленого роду хорезм-шахів і долі відданих тобі кипчацьких ханів. Треба оберігати наш трон, нашу владу і наших друзів!..

У кімнаті було тихо. Тільки крізь прорізи гратчастих вікон ззовні долинали віддалені перекати криків: «Хай живе хорезм-шах!»

— Я слухаю тебе, премудра моя мати!

— До моєї скромної хатини дійшли чутки, ніби ти готовий до нових походів у далекі країни. Ти знову на своєму чудовому коні мчатимеш по рівнинах битв. Але хто може раніше строку прочитати присуд всемогутнього, написаний в його «Книзі приречень»? Якщо ти загинеш мучеником за праву віру на полі битви і відлетиш, як блискавиця, просто до райських садів, то тут без твоєї могутньої руки можуть статися заворушення,— хай захистить нас від них аллах! А тому, що наш гордий онук Джелаль ед-Дін вважає за краще перешіптуватися з туркменами, готуючись вирізати всіх нас, кипчаків, то слід подумати про те, чи не варто замість Джелаль ед-Діна заздалегідь призначити іншу особу правити країною Хорезму?

— Мудрі слова! Дорогоцінні, як алмази! — вигукнули кипчацькі хани.

— Тому,— вела далі цариця,— порадившись з оцими знатними ханами рідного нам кипчацького народу, я вирішила, дорогий мій сину, передати тобі одностайне прохання всіх кипчаків, щоб ти призначив наступником престолу твого молодшого хлопчика, Кутб ад-Діна Озлагшаха, сина твоєї улюбленої дружини, ханші кипчацької, а Джелаль ед-Діна відішли правити найвіддаленішими землями,— він постійна загроза і тобі, і всім нам!

Усі затихли, чекаючи, що скаже шах Мухаммед. Він мовчав, задумливо накручуючи на тремтячий палець завиток шовковистої бороди.

— Якщо ж ти відмовишся, то всі кипчаки негайно підуть з Хорезму в свої степи, і я, мов остання жебрачка, піду блукати разом з ними...

Помітивши, що Мухаммед все ще вагається, Туркан-Хатун повернула голову. За її плечима стояв молодий управляючий її маєтками Мухаммед бен-Саліх, колишній гулям (старший слуга), звеличений нею за красу. Він зрозумів жест маленької ручки, вийшов з кімнати й одразу ж повернувся, ведучи за руку семирічного хлопчика, одягненого в парчевий халатик.

— Ось ваш новий наступник престолу,— вигукнула владним, різким голосом Туркан-Хатун.— Оголошую кипчацьким ханам, бекам, воїнам і простому народові, що хорезм-шах згодний бачити в ньому опору трону.

Всі хани скочили на ноги, схопили хлопчика на руки і кілька разів підняли вгору.

— Хай живе, хай здравствує наш єдинокровний кипчацький султан!

Мухаммед підвівся, прийняв на руки сина і посадив його поруч з бабусею Туркан-Хатун.

— Слухайте, беки,— сказав Мухаммед.— Як ви бачите, я виконав ваше бажання. Тепер ви здійсніть мою волю. Мій старий ворог, Насир, халіф багдадський, знову почав організовувати змови проти мене і підбивати до повстань підвладні мені народи. До того часу не буде спокою в Хорезмі, поки лиходій Насир не буде повалений. Тоді халіфом стане нами призначений і відданий нам священнослужитель. Тому я не зупинюсь доти, доки не розгромлю війська халіфа і не встромлю вістря мого списа в священну землю Багдада.

Старший із кипчаків, підсліпуватий, висхлий дідок з вузькою сивою бородою, сказав:

— Ми всі, як один, направимо наших коней туди, куди вкаже твоя могутня рука. Але нам потрібно спочатку заспокоїти наші кочовища, допомогти наляканим родичам. З кипчацького степу прискакали гінці. Кажуть, нібито зі сходу на наші землі насунули невідомі люди, дикі язичники, що не чули про святу віру ісламу. Вони з'явилися з стадами, верблюдами і возами. Вони загарбали наші пасовиська, проганяють з місця наші кочовища. Треба поспішити в наш степ, перебити цих язичників, забрати їхні стада, а жінок і дітей роздати в рабство нашим воїнам.

— Веди військо в наші степи! — кричали хани.

Переписувач-мірза з калямом у руці підійшов до хорезм-шаха і став перед ним на коліна, подаючи списаний аркуш паперу.

— Що це таке? — спитав Мухаммед.

— Височайший указ про передачу наслідування найулюбленішому твоєму молодшому синові Кутб ад-Діну Озлаг-шаху. Тимчасово, до його повноліття, правителькою Хорезму й опікункою молодого наступника буде його бабуся, твоя мати, шахиня Туркан-Хатун. А вихователем наступника і великим візирем Хорезму призначається управляючий садибами цариці, Мухаммед бен-Саліх.

— А ти, мій великий сину, непереможний хорезм-шах Мухаммед, поки ми будемо правити, зможеш ходити з військом по всьому всесвіту і воювати, з ким захочеш,— сказала Туркан-Хатун.

Мухаммед підписав указ, не читаючи, і передав очеретяне перо своїй матері. Вона взяла калям і великими літерами старанно написала:

«ТУРКАН-ХАТУН, ВОЛОДАРКА ВСЕСВІТУ,
ЦАРИЦЯ ВСІХ ЖІНОК СВІТУ».

Шах Мухаммед оглянувся, розшукуючи свого старшого сина Джелаль ед-Діна. Він боявся зустрітися з ним поглядами. Але його не було. Векіль прошепотів на вухо хорезм-шахові:

— Хан Джелаль ед-Дін, побачивши стільки кипчацьких воїнів, сказав: «Я не баран, щоб іти на кипчацьку бойню»,— і, звернувши набік, помчав геть, як вітер.

Розділ сьомий

ПОЛОНЯНКА ГАРЕМУ

На векіля було покладено важкі турботи — дбати про «добрий настрій» трьохсот дружин хорезм-шаха. До його обов'язків входило також стежити за їхньою поведінкою і, в разі тривожних ознак легковажності, доповідати про це самому володареві Хорезму.

Одержавши від шаха Мухаммеда наказ виявити думи, зітхання і сльози дівчини, привезеної з туркменського степу, векіль викликав ворожку Ілан-Торч («Луска змії»), яка добре вміла розгадувати хитросплетіння жіночого лукавства. Вона ж була і ворожка, і знахарка, і оповідачка веселих та страшних казок.

Вислухавши туманні слова векіля, «Луска змії» зрозуміла, що його непокоять три запитання: чи нема в степу бравого джигіта, за яким зітхає молода Гюль-Джамал, чи провадить вона таємні переговори з волелюбними туркменами і чи був у неї кинджал у ту ніч, яку вона провела у шаха.

— Все зрозуміла! — сказала «Луска змії», підставляючи долоні.

Векіль сипнув їй кілька монет.

— Але серед монет я не бачу жодної золотої?

— Принеси важливі новини, дістанеш золоту...

Стара ворожка, худа і смаглява, з великими срібними кільцями у вухах, ввійшла у хвіртку подвір'я нової перлини гарему й зупинилась. Примруженими чорними очима вона озирнула невеликий дворик, оточений високими стінами. Як звичайно у дворах інших шахинь, з одного боку тягнулась одноповерхова довга будівля без вікон з терасою, на яку виходило п'ятеро розчинених стулкових дверей. Посеред двору протікав струмочок і впадав до круглого басейну. По боках пишно цвіли дві клумби троянд. У глибині, біля стіни, під високою розлогою тополею самотньо стояла пишна туркменська юрта, обтягнута білою повстю і кольоровими мотузками.

Оправляючи смугастий плащ, Ілан-Торч попрямувала до басейну. Невеличка, дуже смаглява дівчина з довгастими чорними очима сиділа на кам'яній сходинці. Вона брала з голубої кашгарської чашечки зернятка вареного рису і кидала їх крихітним сріблястим карасям. Ілан-Торч упала на камінні плити і, цілуючи край малинової сорочки, почала низьким співучим голосом:

— Салям тобі, ненаглядна «Усмішка квітки»! Дай поцілувати твої осяйні руки, торкнутися твоєї тіні!

Ворожка сіла біля дівчини. Слова ніжності, захоплення й лесощів линули безперервним, звичним потоком, а сама вона думала: «За що падишах полюбив її? Вона маленька, смаглява, як абрикос, нема в ній пишності й огрядності інших красунь шахського гарему! Воістину примхи наших володарів безмежні!»

— Що говорять зараз у степу? — перебила її Гюль-Джамал.

— Недавно один степовий хан прислав по мене верблюда, щоб я вилікувала його від туги за коханою дівчиною. Всі там тебе згадують, всі називають щасливицею. «Хорезм-шах, кажуть, більше за всіх дружин любить нашу туркменську красуню, надів на всі її пальці персні з самоцвітами, з яких летять голубі іскри, поставив білу юрту з перськими килимами і щодня присилає їй із своєї кухні смажених фазанів і качок, начинених фісташками...»

— Я тільки називаюся дружиною падишаха, але я триста перша дружина! Я б воліла бути дружиною простого джигіта. У степу мені заздрять, а я сумую за вітром, який проносить по Каракумах пахощі полину і вересу. А тут болить голова від постійного чаду шахської кухні. Навіщо мені біла юрта, коли я нічого не бачу, крім оцього сірого муру, сторожової башти з вартовим і старої тополі? Одного разу я хотіла вилізти на вершину дерева, щоб

побачити голубу далечінь степів, але євнухи стягнули мене. Потім вони зрізали навіть мотузок від гойдалки. Скажи, хіба це щастя?

— О, коли б я мала хоча б соту долю того, що є в тебе, я була б щасливою. Але мені ніхто не дасть качки з фісташками.

— Дівчата,— гукнула Гюль-Джамал,— приготуйте достархан. А ти, жінко, поворожи мені.

Дві рабині підбігли до білої юрти. Підійшла стара туркменка з червоною пов'язкою на голові, обшитою срібними монетами, й опустилася на землю. Пильним поглядом вона стежила за ворожкою.

«Луска змії» розстелила на кам'яній плиті шафранову хустку і висипала з червоної торбинки купки білих і чорних бобів. Тонкою кістяною паличкою вона проводила кола по розсипаних бобах і вимовляла незрозумілі слова на мові кочового племені люлі [1]. Розширюючи блискучі чорні очі і поводячи голубими білками, вона стала пояснювати хрипким шепотом:

— Ось що говорять боби, як мене старі люди вчили. Є в степу джигіт, хоч і молодий, а великий батир. Тигра зустріне — не боїться, стрілу в нього пустить. Десять розбійників зустріне,— першим на них кидається і всіх рубає. Цей джигіт за тобою страждає, не спить уночі, все слухає любовні пісні співця-бахші і дивиться на небо... «Її очі,— каже,— як оці зірки». Я бачу, що ти зітхаєш? Хіба я правду кажу?

Гюль-Джамал здригнулася. Задзвеніли золоті і срібні монети, нашиті на сорочці. Вона взяла одну монету і хотіла її одірвати, але монета не піддавалась.

— Ене-джан, принеси ножиці!

Ілан-Торч прошепотіла вкрадливо:

— А де твій маленький ножик з білою ручкою? Як степова дівчина, ти завжди його носила за поясом.

Тінь тривоги майнула по обличчю Гюль-Джамал. Стара туркменка поважно підвелась і принесла з юрти великі ножиці, що ними обстригають нитки, коли тчуть килим. Гюль-Джамал зрізала з сорочки тоненьку золоту монету і стисла її в смаглявій руці.

— Ти зараз вигадала казку про нудьгуючого джигіта. Чому ти не називаєш його імені?

— Боби мені не кажуть цього. Тільки серце твоє підкаже ім'я того, хто безмежно кохає.

---

[1] Люлі — одне з кочових племен Афганістану.

— Кипчаки мене силоміць вивезли сюди до гарему падишаха, коли в степу багато джигітів змагалися за мене. Але хіба нас, дівчат, питають старі, до кого поривається наше серце?

— Ця сорока-білобока все сплутала,— сердито перебила стара туркменка.— У дружини падишаха може бути на серці лише одне ім'я — нашого володаря, Мухаммеда хорезм-шаха, прекрасного, як Рустем [1], і хороброго, як Іскендер. І кожна жінка у палаці живе тільки для нього і тільки про нього думає. Не слухай оцю лукаву жінку, Гюль-Джамал!

Розчинилася хвіртка, і ввійшов огрядний євнух у величезній білій чалмі і поманив ворожку. Вона підбігла до всесильного сторожа гарему і пошепталася з ним. Повернувшись, вона впала на плиту і, торкаючись пальцями краю одягу Гюль-Джамал, сказала:

— Прости мене, негідну. Зараз мати нового наслідного принца Озлаг-шаха викликає мене до себе для ворожіння. Нема часу посидіти спокійно...— вона ще раз поцілувала одержану золоту монету і, простуючи за євнухом, зникла за хвірткою.

Розділ восьмий

«ГОНЕЦЬ СКОРБОТИ» МОЖЕ ПРИНЕСТИ РАДІСТЬ

Хорезм-шах займався державними справами в одному з найвіддаленіших покоїв. «І стіни мають вуха»,— але їх не могло бути в цій кімнаті без вікон, завішеній килимами і схожій на криницю, де тільки вгорі, в отворі стелі, вночі світилася зірка.

Тут шах не боявся вести бесіду віч-на-віч з головним катом чи вислухувати від векіля палацу про нові витівки його нудьгуючих численних дружин. Тут шах віддавав пошепки накази: таємно задушити необережного хана, який говорив на бенкеті зухвалі слова про свого повелителя, чи послати вершників з закутаними обличчями до садиби старого скупого бека, що давно вже не привозив йому блюда золотих монет. Не раз, після таємної бесіди шаха в килимовій кімнаті, з високої башти на світанку падав з одчайдушним криком невідомий і розбивався об

[1] Рустем — герой іранського народного епосу.

каміння. Не раз при тьмяному світлі півмісяця кати кидали з човна у темні води стрімкого Джейхуна мішки з живими людьми, небажаними шахові. Потім над широким простором ріки линула пісня:

Весною в твоїх садах співають солов'ї,
У квітниках звисають червоні троянди.

А гребці підхоплювали приспів:

О прекрасний Хорезм!

Цього вечора Мухаммед сидів похмурий, мовчазний, а векіль палацу доповідав йому, які особи відвідали вдень його сина, хана Джелаль ед-Діна:

— Приїздили на чудових довгоногих жеребцях троє туркменів. Один із них ховав обличчя, затуляючись шаллю. Помітили, що він молодий, стрункий і очі в нього гострі, мов у яструба.

— Чого ж ти не затримав його?

— Поблизу в гаю на нього чекав цілий загін десятків з чотири одчайдушних туркменських молодців. Але на базарі в чайхані Мердана, куди звичайно заїжджають туркмени, моя людина чула, як не раз повторювалось ім'я Кара-Кончара...

— Кара-Кончар, гроза караванів!

— Вірно, хазрет [1]. Але чи можна допустити, щоб наслідний хан...

— Він більше не наступник.

— Устами шаха говорить аллах! Але все ж важко уявити, щоб навіть простий бек принизив себе до бесіди з розбійником караванних доріг.

— Чого не почуєш у наш тривожний час!

— Чи не гадає государ, що коли б Джелаль ед-Дін поїхав якнайдальше, наприклад, на поклоніння гробниці пророка до священної Мекки, то припинилося б його перешіптування з туркменами?

— Я призначив його правителем віддаленої Газни на кордоні з Індією. Але й там він згуртує навколо себе бунтівних ханів і умовлятиме їх іти походом на Китай. А потім Хорезм розвалиться, як розсічений ножем кавун. Ні, хай Джелаль ед-Дін буде тут, під моєю полою, щоб я міг завжди його промацати.

— Мудре рішення!

— Однак слухай ти, векіль, крутихвіст! Якщо я ще раз почую, що розбійник Кара-Кончар вільно роз'їжджає

[1] Хазрет — государ.

по Гурганджу, як по своєму кочовищу, то твоя голова з погаслими очима буде посаджена на кіл перед палацом Джелаль ед-Діна...

— Хай збереже нас аллах від цього! — мурмотів векіль, задкуючи до дверей.

Увійшов старий євнух.

— За наказом найвеличнішого, хатун Гюль-Джамал прибула до твоїх покоїв і чекає твоїх повелінь.

Шах, немовби нехотя, підвівся.

— Ти її приведеш сюди, до килимової кімнати...

Шах вийшов у коридор, нагнувшись, ступив у вузькі двері і почав підійматися по гвинтових східцях. У маленькій комірчині він припав до дерев'яних узорчатих грат вузького вікна і почав стежити, що відбудеться у килимовій кімнаті.

Старий безбородий євнух із зігнутою спиною і широкими стегнами, затягнутими кашмірською шаллю, відімкнув прикрашені різьбою двері. У руці він тримав срібний свічник з чотирма оплилими свічками.

Оглянувшись на маленьку постать, закутану в строкату тканину, він співчутливо зітхнув.

— Ну, ходімо далі! — пропищав він тонким голосом.

Він відкинув важку завісу і підняв високо свічник. Гюль-Джамал прослизнула, вигинаючись, немов чекала згори удару, лишила біля дверей туфлі і ступила два кроки вперед.

Вузька кімната, завішена червоними бухарськими килимами, здавалася іграшковою. Стеля зникала високо в темряві.

Євнух вийшов. Повернувся із дзенькотом ключ у дверях. Високо в стіні засвітилося напівкругле вікно з химерними узорчатими гратами,— там, певно, євнух поставив свічку. На протилежній стіні темніло таке саме узорчате вікно. Чи хтось, бува, не підглядає в нього?

Гюль-Джамал чула двірцеві плітки про якусь килимову кімнату. Жінки гарему розповідали, нібито в ній кат Джіхан-Пехлеван душить дружин, викритих у невірності, а хорезм-шах стежить через узорчате віконце нагорі в стіні. Чи не до килимової кімнати потрапила й вона?

Гюль-Джамал обійшла кімнату. На підлозі лежало кілька невеликих килимів, що їх звичайно розстеляють для молитви. «Мабуть, у такий килим загортають приречену жінку, коли її виносять уночі з палацу?»

Накидавши в куток кольорових шовкових подушок, Гюль-Джамал опустилася на них, насторожена, здригаючись від кожного шурхоту.

Раптом заворушився килим, який звисав з дверей, і з-під нього з'явилася звірина голова. У тьмяних сутінках круглі очі мерехтіли зеленими іскрами.

Гюль-Джамал схопилась, притулилась до стіни. Жовтий у чорних плямах звір безшумно вповз до кімнати і ліг, поклавши морду на лапи. Довгий хвіст, звиваючись, бив по підлозі.

«Барс! — подумала Гюль-Джамал.— Мисливський барс-людоїд! Але туркменки без боротьби не здаються!» Опустившись на коліна, вона схопила за край розстелений килим. Барс із гарчанням став підповзати.

— Вай-уляй! Рятуйте! — закричала Гюль-Джамал і трохи підняла килим. Дужим стрибком звір перекинув її. Вона зіщулилась, ховаючись під килимом. Барс, б'ючи лапами, силкувався роздерти товсту тканину.

— Рятуйте! Останній мій день настав! — кричала Гюль-Джамал. Вона чула сильний стукіт у двері і суперечку. Крики людей і гарчання звіра посилились. Потім гомін ущух... Хтось відкинув килим...

Довгий, худий джигіт у чорній баранячій шапці, з розідраною від скроні до підборіддя щокою, стояв біля дівчини, витираючи об край килима меч-кончар. Старий євнух, учепившись за рукав джигіта, намагався відтягнути його.

— Як ти посмів увійти сюди, до заборонених покоїв? Що ти накоїв, нещасний? Як ти посмів зарубати улюбленого барса падишаха? Повелитель посадить тебе на кіл!

— Відчепись, безбородий! А то я й тобі відітну голову.

Гюль-Джамал трохи підвелась, але знову безсило впала на подушки. Барс лежав посеред кімнати і наче тримав лапами свою відрубану голову. Тіло його ще здригалося.

— Ти жива, хатун?

— А ти дуже поранений, сміливий джигіте? Кров тече по твоєму обличчю.

— Е, пусте! Шрам упоперек обличчя — прикраса воїна.

До кімнати вбіг начальник охорони Тимур-Мелік. На дверях товпилося кілька воїнів.

— Хто ти? Як ти потрапив до палацу? Як ти посмів повбивати вартових? Віддай зброю!

Джигіт, не кваплячись, вклав меч у піхви і спокійно відповів:

— А хто ти? Чи не начальник варти Тимур-Мелік? Салям тобі! Мені потрібно бачити хорезм-шаха в дуже невідкладній для нього справі. Погані вісті з Самарканда.

— Хто цей зухвалий чоловік? — прогримів владний голос. До килимової кімнати ступив широкими кроками хорезм-шах, поклавши долоню на руків'я кинджала.

— Салям тобі, великий шах! — сказав джигіт, склавши на грудях руки і злегка вклоняючись. Потім він рвучко випростався.— Ти тут зайнятий жартами і лякаєш степовими кішками безпорадних жінок, а у всесвіті відбуваються важливі події. На караванному шляху зустрів я гінця із Самарканда. Він загнав коня і біг далі піший, аж поки не звалився. Він, як божевільний, твердив: «У Самарканді повстання. Всіх кипчаків убивають і розвішують на деревах, мов баранячі туші у м'ясних крамницях». На чолі повсталих твій зять султан Осман, правитель Самарканда. Він хотів зарізати і твою дочку, але вона з сотнею одчайдушних джигітів замкнулась у фортеці і відбивається день і ніч. Ось лист від твоєї дочки...

Хорезм-шах вихопив із рук джигіта червоний згорток і розкрив його кінцем кинджала.

— Я їм покажу повстання! — мурмотів він, намагаючись у тьмяному світлі прочитати листа.— Самарканд завжди був гніздом бунтівників. Слухай, Тимуре-Мелік! Негайно скликати кипчацькі загони! Я виступаю в Самарканд. Там не вистачить тополь і мотузків, щоб перевішати всіх, хто насмілився підняти руку на тінь аллаха на землі... Оцю жінку віднести до її білої юрти і покликати до неї лікаря... Джигіте, як звати тебе?

— Е, нащо запитувати! Так, один маленький джигіт у великій пустелі!

— Ти мені приніс «чорну вість», а за старовинним звичаєм я повинен «гінця скорботи» стратити. Але, крім цього, ти зарубав мого улюбленого барса. Яку кару тобі визначити — не знаю...

— Я це знаю, государю! — вигукнув Тимур-Мелік.— Дозволь мені сказати.

— Говори, хоробрий Тимуре-Мелік, і оголоси це від мого імені зухвалому джигіту.

— У воєнних справах втратити день і навіть годину — значить втратити перемогу. Джигіт виявив велику старанність і привіз важливий і добрий для твоєї величності лист. У ньому говориться, що твоя дочка жива і хоробро відбиває напад ворогів, немовби вона сама воїн. Ти, мій

великий падишах, тепер помчиш у Самарканд і ще встигнеш врятувати твою хоробру дочку від загибелі. За таку послугу шах прощає джигітові дев'ять разів дев'ять його злочинів. А замість забитого барса хорезм-шах одержує іншого, ще лютішого барса — ось цього найодчайдушнішого джигіта — і призначає його сотником ста вершників-туркменів, яких джигіт поведе з собою. Вони вступлять до твого загону особистої охорони...

Хорезм-шах стояв здивований і накручував на палець з алмазним перснем завиток своєї чорної бороди.

— Сокіл із шляху не звертає, хорезм-шах двох різних слів не говорить,— з гідністю сказав джигіт.— Куди накажеш віднести туркменську дівчину?

Джигіт нахилився і обережно підняв Гюль-Джамал. На порозі він на мить зупинився і, високий, худий і похмурий, сказав, звертаючись до хорезм-шаха, немов рівний до рівного:

— Салям тобі від Кара-Кончара, грози твоїх караванів! — і гордий пішов далі.

Шах дивився на Тимур-Меліка і не знав, гніватись на нього чи дякувати. Тимур-Мелік голосно сміявся.

— Який однак бравий молодець! А ти, государю, ще казав, що на туркменів не можна покластися. Та з військом таких джигітів ти підкориш всесвіт.

...Минуло кілька днів. Коли в нічній темряві тонкий серп півмісяця повис над мінаретом, кілька безшумних тіней прослизнуло повз палац у провулок і зупинилося в тому місці, де звисали над стіною віти старої тополі.

Волосяна драбина з гаком була закинута на гребінь стіни. Одна тінь вилізла нагору. Над білою юртою звивався димок, щілини світились. На крик сови з юрти вийшла закутана жінка.

У темряві почулися слова:

— Всі туркмени — брати! Салям! Чи здорова хатун Гюль-Джамал?

— Я — служниця її. Горе нам! Хорезм-шах уже три дні, як виїхав з військом утихомирювати повсталий Самарканд. За палацом тепер стежить гостре око лютої старої, ханші-матері Туркан-Хатун. Вона наказала перевести нашу «Усмішку квітки» до мурованої башти палацу і подвоїти варту. Вона сказала, що Гюль-Джамал залишиться у башті до смерті.

— Ти проберися до неї. Ось золотий динар для євнуха, а ось іще два для сторожа. Передай хатун Гюль-

Джамал: нехай вона скаже ханші-матері, що хоче помолитися біля могили святого шейха, що знаходиться за містом на великому шляху. Туркан-Хатун не посміє їй відмовити в молитвах, а коли вона виїде з міста,— там Кара-Кончар зробить, що треба.

Тінь знову злізла на гребінь стіни і зникла в темряві.

Служниця шепотіла:

— Нема в світі лютішої і хитрішої від Туркан-Хатун! Якщо вона захоче кого-небудь зі світу звести — хто може боротися з нею?

Розділ дев'ятий

В САДУ ОПАЛЬНОГО НАСТУПНИКА

Ось кінь і ось моя зброя!
Вони заміпять мені бенкет в саду.
(Ібрагім Монтесер, X ст.)

Тимур-Мелік був досвідчений воїн, який бачив немало битв. Він не боявся небезпеки. Не раз шабля ворога звивалася над ним, спис пробивав його щит, стріли впиналися в кольчугу; барс терзав його, наздоганяв тигр, смерть кружляла над ним, застилаючи очі темною хмарою. Що іще може злякати його? Тому, не боячись гніву хорезм-шаха, Тимур-Мелік вирушив до заміського саду Тілляли, щоб відвідати його власника, опального сина хорезм-шаха Джелаль ед-Діна.

Він застав молодого хана у глибині густого саду, Джелаль ед-Дін у задумі самотньо сидів на килимі. Він легко підвівся і пішов назустріч гостеві.

— Салям тобі, хоробрий Тимуре-Мелік! Я запросив до себе кілька друзів, але більшість уже прислали свій «жаль», повідомивши, що через хворобу приїхати не зможуть. Тільки три кочівники з степу і ти, Тимуре-Мелік, не побоялися провідати опального володаря далекої Газни, яку мені, звичайно, ніколи не доведеться побачити.

— Воля шаха священна,— сказав Тимур-Мелік, опускаючись на килим.

— Хіба я винний,— вів далі задумливо Джелаль ед-Дін,— що я народився від туркменки, а всі кипчаки хочуть мати наслідником кипчака? Нехай буде кипчак, але хай мені батько дозволить виїхати простим джигітом на кордон, де постійні сутички. Я люблю баского коня,

блискучу шаблю та степовий вітер і не хочу валятися на килимі, слухаючи пісні і казки дідів.

— Але ж війна у нас навколо,— сказав Тимур-Мелік.— Кипчацькі беки просять хорезм-шаха вирушити з військом до їхніх степів. Туди прийшов зі сходу невідомий народ, він обдирає нашу землю, зганяє кипчацьку худобу з добрих пасовищ...

— Краще б батько вигнав із Хорезму всіх кипчаків і почав правити без них,— зауважив Джелаль ед-Дін.— Кипчаки розніжились і розбестились. У важку хвилину кипчаки зрадять мого батька.

— Чому ти так думаєш? — спитав Тимур-Мелік.

— Коли шах не довіряє народові Хорезму і віддає захист влади й порядку іноземцям-кипчакам, то він схожий на того хазяїна, який доручає сторожити і стригти своїх баранів степовим вовкам. У нього незабаром не залишиться ні вовни, ні баранів, та й сам він потрапить на обід до вовків.

Джелаль ед-Дін глянув на гуляма, що стояв осторонь, і повів бровою. Той підійшов і схилився.

— У нас приготовано великий достархан на багато гостей, а їх нема. Постав заставу на дорозі і запитуй всіх проїжджих. Серед них знайди таких людей, які розважили б мою душу, і приведи їх сюди та постав передо мною моїх улюблених жеребців; якщо запрошені гості не приїхали, то я частуватиму моїх коней і жебраків з дороги...

— Ти мене кликав, і я тут! — пролунав спокійний голос.

З кущів саду вийшов високий, тонкий туркмен у великій баранячій шапці. Він вклонився, склавши руки на грудях.

— Я радий тебе бачити, барсе пустелі Кара-Кончар. Проходь і сідай з нами.

Алі-Джан, десятник із невеличкої фортеці на східному кордоні Хорезму, мчав з п'ятьма джигітами по великому караванному шляху. Він зупинявся лише для того, щоб погодувати коней. Алі-Джан побоювався, що не довезе до Гургандж свого незвичайного полоненого.

Зустрічні подорожні спинялися, запитували, якого небезпечного розбійника спіймали. Вершники скакали поруч, зазираючи в обличчя зв'язаному. Але Алі-Джан бив канчуком усіх, хто тільки наближався, і цікаві відскакували.

Уже проїхали вбрід два канали, перебрались по хисткому мосту з жердин та суків. Уже вдалині серед тополь

блиснули голубі кахлі мечетей і мінаретів Гурганджа. На перехресті Алі-Джанові заступили шлях шість вершників у малинових каптанах на вороних конях з білою збруєю.

— Стійте, джигіти!

— Геть з дороги,— крикнув Алі-Джан.— Ім'ям охоронця віри, не затримуйте нас, бо ми їдемо до диван-арзу [1] у важливій справі.

— Ось саме ви нам і потрібні. Син хорезм-шаха Джелаль ед-Дін наказує вам звернути з шляху і негайно з'явитися до нього в сад.

— Ми повинні їхати, ніде не затримуючись, просто до Гурганджа до нашого начальника Тимур-Меліка...

Але вершники міцно тримали повід коня Алі-Джана.

— Сам Тимур-Мелік зараз тут, у саду, сидить поруч бека, і обидва слухають пісень. Завертай! Тобі кажуть! Чого б'єшся? Твій полонений не здохне, а Джелаль ед-Дін подарує тобі баранячу шубу, нагодує пловом і дасть жменю срібних дирхемів. Який плов у бека! Такого плову ніде ти більше не покуштуєш!

Алі-Джан відчув приємні пахощі баранячого сала і гукнув до джигітів:

— Зупиніться! Завертайте до цієї садиби. Тут ми зазнаємо блаженства!

Джигіти з прив'язаним полоненим звернули з шляху, минули похмурих вартових біля високих воріт і в'їхали на перше подвір'я. У сірих сутінках шість вогнищ, розкладених поряд, палали високими багряними вогнями. Біля них ходили жінки в малиновому одягу. В червоному світлі багать вони здавалися вогняними.

Вершники зіскочили з коней і прив'язали їх до стовпів. Полонений залишився в сідлі. Його кінь перебирав ногами, мотав головою і тягнувся до інших коней, яким джигіти кинули оберемки сіна. Жінки збіглися, оточили полоненого, дивуючись з його незвичайного вигляду.

Він був прив'язаний волосяними мотузками до коня. Синій довгий одяг з червоними смужками, нашитими на рукаві, і плоска повстяна шапка із загнутими догори полями свідчили про якесь чуже плем'я. Від скронь, як два роги буйвола, звисали на плечі згорнені вузлом дві чорні коси. Дикими здавалися скошені очі, що нерухомо втупилися в одну точку. У натовпі шепотіли:

Та він мертвий.

Ні, ще дихає. Всі язичники живучі.

---

[1] Диван-арз — державна канцелярія.

— Іди за мною! — сказав Алі-Джанові слуга.— Тягни з собою і цього виродка.

Алі-Джан одв'язав коня з полоненим і обережно повів його стежкою через тінистий сад, де молоді персикові дерева чергувалися з темно-зеленим непрозірним листям високих карагачів.

Канавка з струмистою водою звивалася навколо невеликої альтанки. Перед нею поряд стояли дванадцять жеребців — шість вороних і шість золотисто-рудих, з лискучою шовковистою шерстю, з розчесаними гривами, із заплетеними в них малиновими стрічками. Кожний жеребець був прив'язаний ланцюгом до низького стовпа. Двоє джигітів з мідними підносами обходили жеребців і годували їх з рук скибочками дині.

Алі-Джан був такий вражений красою коней, їх вогняними очима і лебединими шиями, що не відразу помітив групу людей, які сиділи під величезним старим карагачем.

Майданчик, вкритий перським килимом, було заставлено срібними блюдами і скляними іракськими вазами. На них рясніло різнобарвне цукрове печиво [1], цукерки, свіжі й сушені фрукти та інші ласощі. Кілька чоловік розташувалися півколом. Окремо сидів смаглявий юнак в індійській чалмі і чорному челмені, до нього всі зверталися шанобливо, як до хазяїна. Біля площадки старалися з усіх сил кілька музикантів: одні водили смичками, інші грали на дудках, двоє вибивали глухий дроб на бубнах, сповнюючи сад химерними звуками дурманної музики.

— Гелюбсен, гелюбсен! [2] — сказав смаглявий юнак і рвучко підвівся. За ним підвелись і всі, хто сидів. Він підійшов до нерухомого полоненого. Алі-Джан зрозумів, що це син шаха Джелаль ед-Дін.

— Ти спіймав його? Де ти його знайшов?

— Я його зустрів у степу біля Отрара. Ну і дужий, ну і жилавий, ледве скрутив!

— Хто він? З якого племені? Що він казав?

— Не хотів відповідати. Мовчить.

— Однак життя збігає з його обличчя. Він помирає?

— Не знаю, найсвітліший хане. Я мчав що було сили, аби живим доставити його перед очі хорезм-шаха.

— Ти заморив його скачкою. Треба його примусити говорити.

---

[1] За тих часів цукор, який виготовляли з цукрової тростини (індійської та єгипетської), був розкішшю і дуже цінився.

[2] Гелюбсен, гелюбсен — підійди, підійди.

Джелаль ед-Дін заплескав у долоні. З'явився слуга.

— Поклич лікаря Забана, нехай прийде з усіма своїми склянками і ліками. Скажи — людина вмирає.

— Зараз, мій хане!

Полонений почав оживати. Його очі розширились, із роззявленого рота виривались глухі звуки, і він закричав, намагаючись звільнитися з мотузків.

— Що він кричить? — спитав Джелаль ед-Дін.

Алі-Джан пояснив:

— Він бачить твоїх коней і захоплюється: «Добрі коні! Красиві коні! Але тут вони не залишаться. Всі вони потраплять до табунів Чінгісхана непереможного. Він сам їздитиме на твоїх конях!»

— Чому ти розумієш слова цього язичника?

— Я ходив раніше з караванами до Китаю, я відвідував татарські кочовища. Там я навчився розмовляти їхньою мовою.

— А хто такий Чінгісхан непереможний? Чому він непереможний? Як оцей язичник сміє так зухвало говорити? — сердився Тимур-Мелік.— Тільки хорезм-шах Мухаммед — непереможний повелитель усіх народів. Зарубаю цього полоненого, якщо він так говоритиме.

— Хай собі говорить, що хоче,— перебив його Джелаль ед-Дін,— а ми в нього вивідаємо все, що він знає про цього непереможного вождя татарів.

З-за кущів саду почувся тонкий голос. Хтось швидко наближався, вигукуючи скоромовкою слова:

— Хай прикрасить аллах усіх мусульманів такими доблестями, які є у сина повелителя правовірних найсвітлішого і найхоробрішого Джелаль ед-Діна, власника блискучого меча і найпрекрасніших у світі коней! Хай впаде його меч караючим громом на голови всіх ворогів ісламу!..

Маленький чоловік з довгою бородою, у величезній чалмі швидко йшов доріжкою саду. В руках він тримав шкіряну сумку і великий глиняний бутель. Різні мідні прилади, ножички і склянки, привішені на поясі, дзвеніли при кожному його русі. Підійшовши до Джелаль ед-Діна, чоловік вклонився до землі.

— Твоя милість вирвала мене з пащі лиха. Твої багаті щедроти привели мене до твоїх дверей. Мені зараз сказали, що я маю врятувати вмираючого...

Потік красномовства лікаря був перерваний одним жестом руки Джелаль ед-Діна.

— Лікарю Забане! Хай твій голос відпочине, а ти оглянь оцього хворого чоловіка і вилий на нього всю

премудрість твоїх знань і всі ліки твоїх склянок. Подбай, щоб він ожив.

— Я твій слуга, я твій раб. Що від мого хана чую, те виконую!..

Маленький лікар почав розпоряджатися. Слуги розв'язали полоненого і зняли його з коня. Він ледве стояв, розчепіривши ноги, застигнувши в такій самій позі, в якій перебував у сідлі. Гидливо торкаючись до чужинця і шепочучи молитви, слуги, за вказівками лікаря, зняли з полоненого одежу і поклали його на розстелену повстину. Він лежав покірливо, в забутті, закотивши очі.

Лікар, вимовляючи закликання, став поливати груди хворому прозорою олією і зіскрібати кістяною ложечкою черв'яків, що, як рисові зерна, вкрили засохлі рани.

— Вже завелися черв'яки... Але у священній книзі сказано: «Скільки аллах створив хвороб, стільки премудрий створив і ліків, щоб вилікувати ці хвороби».

Коли з ран потекла кров, лікар поклав на них проолієну вату і наказав обмотати все тіло ганчірками.

— О найясніший хане! О мій повелителю! — сказав він, звертаючись до Джелаль ед-Діна.— Я арабський найвченіший лікар-«кадах», що вивчив книги румійця Гіппократа, спеціаліст з очних хвороб [1] і вирізування більма, виправляю вивихи, відганяю смерть. Я твій раб і слуга і залежу від твоєї милості. Накажи подати глечик старого вина, щоб я зміг приготувати ліки. Після мого лікування хворий заговорить і говоритиме день або й два, а потім помре чи одужає, як на те буде воля аллаха...

Одержавши вино і змішавши його з різними порошками, лікар то сам пив зілля, то поїв ним хворого, який прийшов до пам'яті і почав говорити.

З гарячково розпаленим обличчям полонений спочатку співав і вигукував незрозумілі слова, потім став говорити плавно, розміреною мовою, наче вимовляв вірші. Алі-Джан уважно прислухався і перекладав.

— Прекрасна, радісна моя батьківщина, і нема кращої за неї,— говорив полонений, втупивши блискучі очі в далечінь.— Тридцять три піщані рівнини розляглися від краю і до краю між рожевими хребтами. Прославлений у перегонах кінь не зможе проскакати навкруги них. У високій

[1] Медицина в арабських вчених в той час стояла дуже високо. Протягом всіх середніх віків європейські медики не видали жодного трактату по офтальмології (вивчення ока), рівного арабським. Тільки на початку XVIII ст. ми помічаємо прогрес, який починає випереджати арабські твори (академік І. Ю. Крачковський).

буйній траві з ревінням ходять дикі звірі, проносяться антилопи сімдесяти мастей, співають дзвінкоголосі пташки. У бірюзовому небі пролітають білі лебеді й гуси... Для всіх є місце у степах моєї батьківщини, нема тільки місця моєму бідному кочовищу. Сильні племена з їхніми зажерливими ханами відібрали у нас зелені пасовища, де тепер бродять чужі табуни ситих коней і череди биків та овець... А для мого бідного, кволого кочовища лишилися тільки щебенисті гобі і скелясті ущелини. Там худоба захиріла, поріднішала, коні схудли і хитаються від кволості. У всьому винні гордовиті хани і їхній головний каган Чінгісхан, червонобородий, непереможний, що виганяє народ монголів в інші країни для грабування всесвіту...

— Якого Чінгісхана він згадує? — спитав Джелаль ед-Дін.

Алі-Джан переклав запитання. Полонений вигукнув:

— Хто не знає Темучіна Чінгісхана! Я пішов від нього. Він не прощає тим, хто насмілюється стояти перед ним, не зігнувши по-рабському спину! Він мститься непокірним, він переслідує тих, хто будь-коли боровся з ним, і вирізує весь рід його до останнього немовляти.

— Хто ж ти? Чому так сміливо говориш проти Чінгісхана?

— Я вільний мерген [1] Гуркан-багатур. Я сам собі хан, сам собі нукер [2], і я покинув військо Чінгісхана тому, що оцей кислоокий дід наказав переламати хребти моєму батькові і братові, тому, що червонобородий каган забирає найчудовіших дівчат і робить їх своїми рабинями, тому, що він не терпить на всій землі ніякої іншої волі, крім його каганської волі. Я поїду на край світу, де живуть самі лише звірі і такі ж вільні мисливці, як я, і житиму там, у пустелі, куди не доберуться нукери злісного Чінгісхана.

— Де ж тепер Чінгісхан? Що він готує? — спитав Джелаль ед-Дін.

— Тепер царство Чінгісхана схоже на озеро, переповнене водою, яке ледве стримується греблею. Чінгісхан стоїть напоготові, а всі його воїни нагострили мечі і ждуть тільки наказу кинутись на західні країни. Вони примчать сюди, щоб розграбувати ваші землі.

— Ми залишимо цього молодця жити тут, із нами,— сказав Тимур-Мелік.— Він одружиться з туркменкою, поставить свою юрту в кочовищі безстрашного Кара-Кончара і буде вільним мергеном-мисливцем блукати по Каракумах.

[1] Мерген — мисливець.

[2] Нукер — воїн з особистого загону хана.

— Але хто такий Чінгісхан? — спитав Джелаль ед-Дін.— Мене турбують оці розповіді. Треба все розвідати про нього.

— Пробач мені, найясніший хане,— сказав, підводячись, Тимур-Мелік.— Я мушу поїхати в диван-арз разом з оцим полоненим. Я все вивідаю в нього про цього зухвальця Чінгісхана.

— Пробач і мені, найясніший господарю,— сказав Алі-Джан.— Мої джигіти наїлися твоїм солодким достарханом, а коні дістали щедрий корм. Тепер душа наша радіє, зазнавши блаженства. Дозволь і нам вирушити далі й одвезти цього окаянного язичника у Гургандж, до фортеці.

— Хош! (Гаразд!) — відповів Джелаль ед-Дін.— Гулям, видай джигітові нову баранячу шубу.

Алі-Джан низько вклонився і сказав:

— Пташці — політ, гостям — салям, господареві — пошана, а джигіту — дорога!

Частина третя

БИТВА БІЛЯ РІКИ ІРГІЗ

Розділ перший

ПОХІД У КИПЧАЦЬКИЙ СТЕП

Афросіаб вигукнув: «Я йду в похід!
Пофарбуйте хеною [1] хвіст мого коня!»
(З стародавньої перської пісні)

Хорезм-шах Мухаммед примчав з Гурганджа в Самарканд дуже лютим. Він вирішив нещадно помститися своєму зятеві Осману і жителям, які наважились підняти меч проти свого шаха.

Мухаммед обложив місто, оголосивши, що за непокору виріже всіх до останнього немовляти і переб'є навіть іноземців. Довго билися самаркандці, загородивши колодами вузькі вулиці, нарешті хан Осман з'явився до хорезм-шаха з проханням помилувати місто. Осман став перед Мухаммедом, тримаючи в руках меч і шматок білої тканини для савана і виявляючи цілковиту покірність та готовність бути страченим цим мечем. Хорезм-шах пом'якшав, побачивши, як зять Осман упав перед ним обличчям до землі, і погодився простити його. Коли місто здалося, до шаха повернулася його дочка Хан-Султан, яка хоробро захищалась у фортеці, обложеній повстанцями. Вона не захотіла помилувати чоловіка і зажадала для нього смерті. Вночі Османа було страчено. Перебили також і всіх його родичів разом з дітьми, так що припинився стародавній рід Караханідів [2], правителів Самарканда.

---

[1] Хена — червона фарба, якою на Сході фарбували долоні, сивіючі бороди, а в поході — хвіст коня.

[2] Караханіди — тюркська династія, що воцарилася в Самарканді у X ст., коли до Середньої Азії вдерлися тюркські племена й оволоділи культурними землями між Сирдар'єю і Амудар'єю. Епоха панування династії Караханідів була для Мавераннагру епохою культурного регресу і ханських утисків, внаслідок яких народні заворушення спалахували не раз (академік В. Бартольд).

Кипчацькі хани, що прибули разом з хорезм-шахом, люто розправлялися з населенням Самарканда. Вони знищили понад десять тисяч жителів і хотіли продовжувати різанину і грабіж міста, але втрутилась хоч і жорстока, та обережна шахиня-мати Туркан-Хатун і вмовила кипчацьких ханів припинити бойню.

Після цього Самарканд став столицею хорезм-шаха. Він розпочав будівництво великого палацу.

Кипчацькі хани зажадали від хорезм-шаха, щоб він повів своє військо в їхні степи розгромити прибуле з східних пустель татарське плем'я меркитів [1], що потіснили кипчацькі кочовища. Шах відмовлявся, посилаючись на державні турботи і будівництво палацу. Тоді його мати, Туркан-Хатун, звернулася до нього з таким самим проханням.

Як стара орлиця на вершині скелі в неприступному гнізді оберігає своїх голошиїх малят, впиваючись зірким оком у степову далину, так і Туркан-Хатун, найпідступніша і найобережніша з жінок, оберігала престол шахський від небезпечних повстань завжди незадоволеного населення, від зрад і запроданства підступних ханів та їхніх таємних замахів. У хвилину небезпеки вона посилала з свого похмурого неприступного палацу в Гурганджі віддані їй кипчацькі загони, щоб роздерти кожного, хто наважиться підняти руку на велич її сина, хорезм-шаха непереможного. Тому чи міг хорезм-шах не зважити на заклик обережної матері?

Ранньої весни наступного року Мухаммед прибув до Гурганджа і звідти на чолі великого кінного війська рушив у похід. Десять загонів виступали з міста протягом десяти днів. У кожному загоні нараховувалось по шість тисяч вершників. Запасні нав'ючені коні везли ячмінь, пшоно, рис, масло і бурдюки з кумисом.

Хорезм-шах любив блиск війни, гул і гуркіт бойових барабанів, хрипке виття бойових сурм, що закликають до походу. Попереду десятків тисяч вершників скакав широкогрудий гнідий кінь, махаючи пофарбованим у червону фарбу хвостом. На коні виблискувала золота збруя, сяяли самоцвіти, і на ногах дзеленькали срібні бубонці. Хто в Хорезмі не знав гнідого коня з чорнобородим вершником у білосніжному тюрбані, увитому алмазними нитками!

Татари — загальна назва багатьох кочових племен тюркського походження, підкорених Чінгісханом. Меркити — одне з цих племен.

Цей вершник — захист ісламу, опора правовір'я, гроза язичників — посилав блискавки своєї волі і гніву самому халіфу багдадському Насиру, нащадкові пророка. Цей вершник — хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед, який розсунув кордони свого царства до тих пустель, куди не заходив сам Іскендер-Румі, непереможний завойовник всесвіту.

Військо розтягнулося на десять днів путі. Кожна колона в кілька тисяч коней на місці стоянок випивала всю воду в криницях. Тільки через добу туди знову набігала вода.

У першому загоні скакали розвідники. Хорезм-шах їхав з другим загоном. З ним ступали швидкохідні верблюди, нав'ючені наметами, казанами і великими запасами царської кухні.

В останньому, десятому, загоні разом із туркменами, завжди неспокійними і непокірними, їхав опальний син шаха, Джелаль-ед-Дін. Туркмени ворогували з кипчаками, не прощаючи їм їхньої чванливості й ненажерливості. Туркмени розпалювали багаття широкими колами і вечорами влаштовували навколо них військові танці; вони звивалися хороводами, співаючи військові пісні і змахуючи над головами кривими виблискуючими шаблями.

Шлях прослався берегом Хорезмського моря. Переправившись через річку Сейхун [1], загони вийшли до вузької затоки Сари-Чаганак. Тут шах влаштував зупинку. Він чекав відомостей від посланих уперед розвідників, а тим часом сам з мисливськими соколами проїхав уздовж берегів бірюзового моря і повернувся на стоянку з в'язками підбитих качок та журавлів.

Розвідники донесли, що меркитські табуни були помічені на північ, на понизі ріки Іргіз, при впадінні її в озеро Челкар. Хорезм-шах почекав, поки підтягнулися всі загони, викликав їхніх начальників і на нараді пояснив план наступу. Все військо піде трьома частинами. Сам шах буде в середній, яка послужить для останнього, вирішального удару. Ліве крило очолюватиме хан кипчацький Тургай, а праве крило поведе Джелаль ед-Дін, син хорезм-шаха. Мухаммед хотів випробувати, як виявить себе в бою непокірний і самовпевнений син.

До стоянки прискакав гонець із Гурганджа і привіз згорток від Туркан-Хатун, матері шаха. Векіль і мірза

---

[1] Сейхун — назва ріки Сирдар'ї в XIII ст.

пішли за шахом до його намету. Мухаммед розпоров кинджалом згорток. Всередині був мішечок з малинового шовку. Притуливши мішечок до лоба і губів, хорезм-шах розкрив його. Там був лист, написаний великими літерами на вузькому паперовому сувої [1].

«Найвеличнішому, благословенному захисникові віри і справедливості, Алла ед-Діну Мухаммеду, хорезм-шаху,— хай оберігає аллах твоє царювання! — салям!

Усі імами в усіх мечетях щоденно п'ять разів моляться творцеві всевишньому, владному над усім, щоб продовжив твоє царювання і дарував тобі перемогу над ворогами! Хай буде так!

На базарі спіймали дервіша, підісланого халіфом багдадським. Дервіш проповідував довірливим простакам, що аллах покарає нашого улюбленого шаха за те, що він нібито перейняв від персів їхню нечестиву віру, і, як кара за це, до Хорезму примчить язичеський народ яджуджів і маджуджів [2] і зруйнує наше царство. Балакучого дервіша схопив начальник катів Джіхан-Пехлеван і після катування розпеченим залізом повісив його на базарному майдані, відрізавши йому язик.

Побачивши цю страту, злякаються тисячі. З усім іншим гаразд. Тиша і благоденство у твоїй державі хай продовжаться на багато літ!

Туркан-Хатун —
повелителька жінок усього світу»

Рано-вранці загони виступили прискореним маршем і за два переходи дійшли до ріки Іргіз.

Степ зеленів свіжими весняними пагінцями. Жовті й лілові півники і червоні тюльпани весело розсипалися по пісках рівнини, звичайно випаленої і мертвої. Сонце то гріло сліпучим промінням, то ховалося за дощові хмари.

Ріка Іргіз була ще вкрита нетривкою крихкою кригою. Вода розливалася поверх криги, темні вимоїни й ополонки не давали війську переправитися на другий берег.

Хорезм-шах наказав загонам переждати, сховавшись у лощовинах за очеретами, інакше меркити можуть помітити їх і піти собі далі у степові рівнини.

---

[1] У той час Самарканд славився виробом паперу, який вивозився до інших країн.

[2] Яджуджі й маджуджі — назва невідомого народу, що часто згадується в східних казках.

Два дні військо відпочивало, не розкладаючи багать. На другу ніч у небі з'явилося дивне сяйво. Небо, багряне, як розпечене вугілля, не захотіло огорнутися темрявою, і зірки не з'являлися. Здавалось, вечірня заграва трималась до світанку [1]. Шейх-уль-іслам [2], який супроводжував військо, пояснив це знаменням аллаха, призвісткою сяйва великої слави, що чекає хорезм-шаха Мухаммеда.

Коли ріка звільнилася від криги, розвідники знайшли броди, і всі загони переправились на другий берег.

Безлюдний степ, де-не-де вкритий горбами, розлігся безмовний і загадковий. Керуючись ледве помітними стежками, загони йшли на схід. Вони трималися більш скупчено, вже готуючись до скорого бою.

В одній долині серед кам'янистих пасом виднілися чорні юрти. Вони, очевидно, були залишені під час поспішної втечі. Повсть, жіночий одяг і старі килими валялися вздовж дороги. Тут же лежав чоловік з двома чорними косицями над вухами і жовтим вузькооким обличчям. Його вицвілий, довгий до п'ят, синій одяг був посічений. Далі валялася двоколісна гарба, що впала набік.

Розвідники, піднявшись на горби, знаками показували вбік. Військо повернулося, розгортаючись півколом.

Вершники перейшли на рись і знову притримали коней. Перед ними розлягалася сіра рівнина, немовби всіяна темними ганчірками. Кінь, осідланий, але без вершника, блукав по рівнині.

— Поле битви! — сказали воїни.— За допомогою аллаха вічного скінчилося їхнє життя.

— Хто ж їх побив? Хто вирвав із наших рук здобич? Де їхні стада, їхні коні, їхні верблюди?

Загони попрямували через поле, всіяне трупами. Здалеку ганчірками здавалися тіла, порубані мечами, пробиті стрілами і списами. Вони лежали й поодинці, і десятками. З декого знято було одяг і чоботи.

Вершники розсипались по полю, підбираючи хто загублений меч, хто круглий щит або спис.

Хорезм-шах їхав полем задумливий, накручуючи на палець завиток чорної бороди. Близькі особи з його почту стиха перемовлялися.

— Битва тут точилася вперта. Полягло кілька тисяч меркитів. Нікому з них не давали пощади, поранених добивали...

---

[1] Про це атмосферне явище, схоже на північне сяйво, говорять усі літописці того часу.

[2] Шейх-уль-іслам — глава мусульманського духовенства.

Примчав вершник і крикнув:

— Я знайшов живого меркита. Він може говорити.

Хорезм-шах пустив коня навскач. За ним помчав почет.

Меркит сидів біля підніжжя горба. Коло нього навпочіпки присіли кипчаки і розпитували його. Голова у меркита була вибрита від лоба до потилиці і залита кров'ю.

Хорезм-шах осадив коня.

— Що він каже? Якого він племені? Хто їх перебив?

Меркит із стогоном і плачем почав розповідати:

— Наш народ був великий народ, а його вже нема! Звався він меркити. Наш хан був — Тукту-хан... Він утік разом із сином, Холту-ханом, славетним мисливцем. Ніхто влучніше і далі за нього не пускав стріли. Обидва хани говорили простим воїнам: «Тікайте разом з нами від гніву червонобородого Чінгісхана: він вирішив з корінням вирвати плем'я меркитів... На заході, позад солоних озер, до самого моря простяглися кипчацькі степи, там знайдеться місце і для нас. Ми побачимо багато трави, улюбленої биками, і густий очерет; там табуни наші знову почнуть плодитись і розмножуватись. Кипчаки не відмовлять нам у милості і дозволять нам їсти з ними з одного казана і пити з одного бурдюка...» Так говорили хани. Що нам залишалося робити? Позад нас була смерть, спереду — привілля і радість. А за нами гналися два злісних пси, встромивши носи в наш слід. Цих псів нацькував старший син червонобородого — Джучі-хан, і звуть оцих псів: Субудай і Тохучар-нойон...[1] Ми тікали швидко, як могли... Ми хотіли, щоб сліди наших коней загубились у кам'янистих гобі і в червоних пісках. Але коні охляли, копита їхні потріскались і не було більше в них колишньої прудкості... Як розлючені, напали монголи[2] на нас. Нам ніде було рятуватись, коли на нас накинулись двадцять тисяч монгольських вершників. Ріка Іргіз розлилась, по ній пливли крижини, коні загрузали в набухлій землі... Нема більше великого народу меркитів! Одні загинули на цьому полі, порубані монголами, інших вони погнали в полон... Сміється рудий Чінгісхан, сидячи на купі повстин у своїй жовтій юрті! Загинула стародавня слава меркитів! Лишилася живою тільки одна зрадниця з роду меркитів, молода ханша, красуня Кулан! Чінгісхан взяв її собі за останню дружину...

Кипчаки стали кричати:

---

[1] Субудай-багатур і Тохучар-нойон — відомі монгольські полководці, згодом учасники битви біля Калки.

[2] Монголи — тюркське плем'я, до якого належав Чінгісхан.

— Веди нас на цих розбійників! Ми з ними розправимось! Вони недалеко! Вони не можуть швидко гнати биків і полонених. Ми відіб'ємо у них здобич...

— Ми швидко їх наздоженемо! — сказав хорезм-шах і наказав сурмачам скликати вершників, які, розбрівшись по полю, здирали одяг з порубаних меркитів.

Розділ другий

БИТВА З НЕЗНАЙОМИМ ПЛЕМЕНЕМ

— Чи знаєш ти, батечку, що сказав Заль богатиреві Рустему: «Ворога не можна вважати нікчемним і безпорадним».

(З старовинної перської пісні)

Військо йшло всю ніч. Зробили тільки дві короткі зупинки, щоб підгодувати коней.

На ранок степ огорнувся туманом. Окремі загони загубили один одного. Тонкими тужливими голосами, наслідуючи виття вовків та шакалів, перегукувалися розвідники.

Свіжий вітер погнав розірвані клуби туману. На золотистій смузі неба біля обрію показалися гребені горбів. Під ними миготіли незліченні вогники багать, і все виразніше видно було групи вершників, верблюдів і навантажених возів на величезних високих колесах.

Це був табір невідомого племені. Там уже помітили наближення війська хорезм-шаха. Виринувши з тануних пасом туману, з'явилися тридцять вершників. Вони трималися трьома окремими десятками. Перші скісні промені сонця освітили їхній синій довгий одяг, залізну броню і залізні шоломи. Вони сиділи на невеликих товстоногих і довгогривих конях. Разом з переднім десятком їхав на високому туркменському жеребці білобородий мусульманин у білому тюрбані і малиновій шубі, гаптованій жовтими квітами. Поряд із старим їхав вершник, тримаючи списа з білим кінським хвостом на кінці.

— Салям вам,— крикнув старий,— я теж мусульманин! Дайте мені поговорити з вашим головним полководцем, хай оберігає його аллах!

— У нас у війську багато полководців, а очолює один, гроза всесвіту, меч ісламу, хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед.

Старий зійшов з коня. Склавши руки на грудях, злегка зігнувшись, він підійшов до того місця, де на своєму чудовому коні сидів у всьому блиску шах Хорезму, оточений безмовними пишно вбраними ханами.

— Повелитель монгольського війська, великий нойон [1] Джучі-хан, син Чінгісхана, володаря східних країн, наказав мені, його перекладачеві, вітати могутнього владику західних країн, Алла ед-Діна Мухаммеда, хай продовжить аллах твоє царювання на сто двадцять років! Він говорить тобі: салям!

— Салям! — відповів шах.

— Хан Джучі запитує, чому хоробре військо шаха прямує по слідах монгольського війська, рухаючись так поспішно всю ніч.

Старий чекав на відповідь. Але шах, погладжуючи чорну бороду, пильно вдивлявся грізним поглядом у монгольського посла і мовчав.

— Хан Джучі наказав ще сказати, що його батько, непереможний володар Чінгісхан, повелів своїм полководцям Субудаю і Тохучару покарати бунтівних меркитів, які втекли від волі ханської. Знищивши їх, монгольські війська підуть назад, до рідних степів...

Старий помовчав якийсь час, впиваючись поглядом у незворушне суворе обличчя шаха, потім провадив далі:

— Чінгісхан, повелитель усіх народів, що живуть у повстяних юртах, усім нам звелів поводитися по-дружньому з мусульманськими військами, якщо з ними доведеться зустрітися. На знак дружби хан Джучі пропонує видати військам шахської величності частину захопленої здобичі і полонених меркитів як рабів.

Тоді шах ударив канчуком коня. Гнідий кінь затанцював, стримуваний сильною рукою Мухаммеда. І шах сказав знамениті слова, які тут же записав до «Похідного зошита подвигів, і битв, і висловів шаха» його придворний літописець Мірза-Юсуф:

— Скажи своєму начальникові: якщо Чінгісхан не велів тобі зі мною битися, то мені аллах наказує інше — напасти на ваші війська! Я хочу заслужити милість всемогутнього аллаха, знищивши вас, поганих язичників!..

---

[1] Нойон — князь.

Перекладач, вражений, скам'янів, обдумуючи слова хорезм-шаха, але Мухаммед уже направив коня до війська, яке поспішно вишикувалось у бойовий порядок.

Перекладач повернувся до монгольських вершників, сів на коня, і вся група монголів поїхала до свого війська. Кілька кроків вони їхали повільно, а тоді, припавши до грив, з усієї кінської сили помчали до свого табору.

Битва закипіла.

Як тільки старий мусульманин домчав до табору монголів, звідти відокремились кілька загонів, поволі прямуючи назустріч військам хорезм-шаха, і зупинились на пологих горбах.

Хорезм-шах віддав наказ ханам:

— Військо розбити на три частини: праве, ліве крило і середина. Крила повинні охопити табір монголів, щоб ніхто звідти не вислизнув. Середина, де перебуваю я, буде запасною силою. Я пошлю її туди, де потрібна буде підмога і вирішальний удар. Просто на нас вороги не кинуться. А якщо кинуться, тим краще: вони загрузнуть у багнистому солончаковому болоті.

Шах піднявся на вершину горба. Далеко розліглся степ — місце майбутнього бою. Шах зліз із коня і опустився на килим. Достарханджі розстелив гаптовану шовком хустку, розставив підноси з коржами, ізюмом, сушеною динею. Він налив у чаші кумису і роздав молодим бекам, що супроводжували в поході хорезм-шаха, навчаючись військової справи.

Швидкохідні верблюди з провізією опустились на коліна. Достарханджі розпоряджався, виймаючи разом із слугами золоті глечики, блюда і найсмачніші страви, щоб підкріпити виснажені походом сили хорезм-шаха.

Правим крилом командував нелюбимий син хорезм-шаха Джелаль ед-Дін. Вороний жеребець навскач виніс його на вершину бархана. Молодий хан вдивлявся в рівнину бою, затуляючи від сонця маленькою рукою вузькі чорні очі.

— Поклич Кара-Кончара! — крикнув він джигітові.

Кремезний молодий туркмен у червоному каптані навскач помчав з горба і повернувся разом з сухорлявим вершником у чорній баранячій шапці і чорному плащі. Кара-Кончар під'їхав до Джелаль ед-Діна і, схилившись до нього, уважно прислухався до його слів. Хан пояснив план

майбутньої битви. Яструбине обличчя Кара-Кончара не виявляло ніякого хвилювання, лише в карих, круглих, як у сови, очах спалахували веселі іскри.

— Бачиш оцей солончак? — говорив Джелаль ед-Дін.— У ньому для нас і загибель, і удача. Татар не так багато. Нас утроє більше. Але не в кількості сила. Чи можу я довіритися нашим воїнам? Від умираючого меркита я вивідав, що монголів усього тисяч двадцять. Значить, якщо проти нашого крила піде половина, то це буде тільки десять тисяч. У нас же самих лише туркменів шість тисяч та кара-китаїв п'ять тисяч. Але кара-китаї скорилися падишахові через злидні та голод. Вони вирушили в похід не воювати, а погріти руки біля чужих вогнищ. Я їх пущу вперед застрільниками. Вони охоче підуть, щоб якнайшвидше дістатися до татарських обозів. Але той-таки меркит назвав татар «оскаженілими тиграми». У битві татари, звичайно, проженуть кара-китаїв і кинуться на нас. Тут їх треба зустріти з усією лютістю, вдарити їм у бік і загнати у багнистий солончак. Там вони загрузнуть, і ми їх порубаємо. Після цього ми кинемося рятувати мого батька. Доведеться сьогодні падишахові забути солодкий спокій душі і смажених качок... Гей, джигіти, мерщій до туркменських ханів і скажіть, що сьогодні в бій їх поведе Кара-Кончар, барс Каракумів.

Шість джигітів помчали в усі кінці туркменських загонів, які розсипалися по горбах. Коли військо почуло ім'я Кара-Кончара, всі стрепенулись і загомоніли. Хто не чув ім'я Кара-Кончара, грози Хорасана й Астрабада! Ніхто не гадав, що цей мовчазний, чорний вершник на струнконому рудому жеребці є сам безстрашний і невловимий джигіт каракумських рівнин.

Кара-Кончар підскакав до туркменів, викликав кількох вершників і, коротко виклавши план бою, повів три тисячі вершників за горб, де він повинен був, причаївшись, чекати на татар.

Джелаль ед-Дін на вороному жеребці вихором підлетів до кара-китаїв. У повстяних малахаях, на маленьких кошлатих конях, вони чекали безладним натовпом, наїжившись короткими списами.

— Молодці кара-китаї! — гукнув до них Джелаль ед-Дін.— Ви гірські барси, ви найхоробріші в бою! Ось перед вами табір боягузливих бродяг. Вони, як нічні злодії, розграбували нашу багату здобич. Вона належить тільки нам, господарям цього степу. Нападайте на них і беріть у таборі все, що хочете!

Кара-китаї заворушились і риссю рушили до табору татар. Курява заклубочилася над ними, і, в міру того, як вершники прискорювали скачку, їхні дикі зойки посилювались, поки не злились у суцільне ревіння.

Хорезм-шах Мухаммед, відгорнувши довгі поли соболевої шуби, зручно сів на килимі і гриз міцними білими зубами лапку дикої качки. Другу лапку об'їдав шейх-ульіслам, єдиний з шахського почту, що удостоївся честі сидіти на маленькому килимі напроти падишаха. Навіть учасник всіх його походів Тимур-Мелік, улюбленець шаха, «руків'я його меча і щит його спокою», і той стояв, схрестивши руки на животі і слухав глибокодумну бесіду Мухаммеда з білобородим главою духовенства, що виявив бажання бути супутником шаха у поході, щоб увесь час молитися аллахові про дарування йому перемоги.

Хорезм-шах жартував, зрідка позираючи в бік противника, який збирався в степу окремими загонами. У тихому ранковому повітрі добре було видно, як стрімко проносились вершники між окремими частинами, як виблискували їхні круглі металеві щити.

Одна група монгольських молодців вилетіла наперед. Вони зіткнулися з кипчацькими джигітами... Високо злітали і падали блискучі мечі... Один воїн упав, кінь з сідлом, яке збилося під живіт, незграбними стрибками помчав степом, підкидаючи задніми ногами.

Потім почався наступ. Кілька кінних загонів кипчаків помчали жовтою рівниною.

Шах поклав качку і крикнув:

— Беки, наступайте! Аллах вам підмога!

З наказу шаха кипчацькі загони, наміряючись обхопити монголів, почали витягуватись, вигинаючись, наче руки. Але монголи і не намагалися вислизнути з утвореного кільця.

Від табору відокремився перший загін монголів. Тисяча зімкнутих вершників, по сто чоловік у ряду, кинулись на маленьких кошлатих конях, покритих залізними і шкіряними панцирами. Вони неминуче повинні були прорвати нестрункy, хитку лінію кипчаків, які розтягнулися широко по степу.

— Кху-кху-кху-кху! — лунав звіриний рев монголів.

Від табору одірвалася друга тисяча і покотилася степом. На сонці спалахували яскравим блиском сталеві шоломи, металеві щити і трохи вигнуті мечі.

Шах з вершини горба бачив, як від загальної маси монгольських військ одривався загін за загоном і нестримно мчав уперед з хриплими криками «кху!»

Кипчаки заметались. Крайній загін повернув до табору грабувати монгольські обози. Але від табору відокремилася ще одна тисяча і так само легко й рівно понеслася вбік і перерізала шлях кипчакам. Обидва загони зчепились.

Густа хмара куряви огорнула місце бою. Звідти стали вириватись окремі кипчацькі вершники і, припавши до кінської шиї, мчали в степ.

— Нічого подібного я не бачив ніколи! — вигукнув, встаючи, шах. Він тривожно намотував на палець кінець бороди, впиваючись очима в далечінь.

Чотири загони монголів, один по одному, у струнконому порядку взяли напрям на середину розгорнутих військ шаха, на той горб, де був Мухаммед із своїм почтом.

Усе ближче вибухами лунали монгольські вигуки: «Кху-кху-кху!»

Хто зможе спинити цю лавину? Мухаммед оглянувся. Тимур-Меліка поруч з ним уже не було. Скочивши на коня, він помчав у напрямі битви.

Найкращі, випробувані кипчацькі загони кинулися назустріч монголам. Ті затрималися лише на якусь мить, щоб прорубати собі прохід, і понеслися далі до горба, де стояв Мухаммед.

— Коня! — заревів шах.— Коня! — і, не чекаючи, поки його почують, він прудко збіг до підніжжя горба, де два конюхи тримали за повіддя гнідого жеребця з червоним хвостом.

Шах скочив на свого коня і подався в степ. За ним кинувся його почет, дзенькаючи доспіхами, збруєю і бубонцями.

На горбі лишився зім'ятий килим з мідними блюдами, золотими чашками і розсипаними ласощами. Вітер метляв кінець строкатого шовкового достархана. Тільки один із близьких осіб шаха не встиг утекти. Це був сивобородий шейх-уль-іслам. Він звалився з коня, коли весь почет навскач помчав за Мухаммедом. Імам зійшов на горб, поправив килим і став на коліна. Порившись у зборках серпанку свого білосніжного тюрбана, він витягнув овальну золоту пластинку.

Коли до горба підскакали монголи, троє начальників і старий перекладач зійшли на його вершину. Один — молодий, з похмурим обличчям, чорними очима і вузькою

чорною бородою. Кінець її, заплетений косичкою, був закинутий за ліве вухо. Другий — старий, важкий і огрядний монгол із скарлюченою правою рукою, обличчя пересічене навскоси багровим шрамом, від чого одне око примружене, а друге, вирячене, допитливо вдивлялося в усе навколишнє. Третій — високий, сухорлявий, весь покритий стальним панциром. Це були старший син Чінгісхана Джучі і двоє вже уславлених у Китаї полководців — одноокий Субудай-багатур і сухорлявий Тохучар-нойон. Імам все ще перебував у молитовній зосередженості, б'ючи земні поклони. «Він — служитель бога»,— сказав перекладач. Імам підвівся, склав руки на грудях і, зігнувши спину, дрібними кроками підійшов до одного з монголів.

— Уже три роки я вірний слуга повелителя всесвіту, Чінгісхана,— покірливо сказав він і простягнув монголові золоту пластинку.— Щомісяця я посилав з караванами листи до начальника першого монгольського поста на великому шляху до Китаю. Тепер я прошу взяти мене на службу до себе в монгольське військо. Я не хочу повертатися до Хорезму...

Товмач переклав слова імама. Джучі-хан недбало взяв золоту пластинку.

— Маленька пайцза з кречетом...— зауважив він, пильно стежачи за степом, де в усіх напрямках скакали вершники. Він повернув золоту пластинку шейх-уль-ісламу і сказав:

— Ні! Ти нам потрібний, поки ти грієшся біля серця твого государя. Їдь назад до твого довірливого шаха і надсилай нам знову сповнені відданості листи.

І монголи одразу забули про імама. Бій наближався до горба. Туркмени Джелаль ед-Діна відкинули монголів лівого крила, частину порубали, решту тіснили до болота.

Усі троє монгольських начальників навскач спустилися з горба.

Бій точився до вечора. Туркмени і кара-китаї, перекинувшись на ліве крило, атакували монголів. Вони билися окремими загонами. Монголи то розсипались і, тікаючи, кидалися вбік, то раптом повертали коней і стрімко нападали на переслідуючих туркменів, щоб знову після цього кинутися навтіки. Коли смеркло, монголи раптом помчали до свого табору.

Хорезм-шах повернувся до горба і провів там тривожну ніч. Навколо полягали спати кипчацькі воїни біля своїх коней, прив'язавши їх арканами.

Вдалині багряними спалахами тріпотіло небо, відбиваючи полум'я монгольських багать. Вогні палали всю ніч. «Монголи готуються до ранкового бою»,— говорили кипчаки. З усіх кінців степу долітали стогони і волання про допомогу,— половина кипчацького війська пораненими і забитими лягла в цій битві.

Джелаль ед-Дін переконував хорезм-шаха:

— Відступати тепер, коли монголи не могли нічого вдіяти з нашим військом, це — загубити свою славу. Вони зараз укріплюються в таборі... Отже, треба негайно, цієї ж ночі, підкрастися, напасти раптово і побити їх.

— Завтра я буду продовжувати битву,— сказав Мухаммед, кутаючись у соболеву шубу.

Коли скісне проміння сонця побігло по степу і від горбів потягнулися довгі тіні, військо хорезм-шаха, знову вишикувавшись трьома частинами, рушило на монголів.

Але в їхньому таборі, за димними вогнищами, було порожньо: в ньому не залишилось жодного монгольського воїна. Валялися тільки трупи по-звірячому порубаних меркитів, та шкандибало кілька кривих верблюдів.

Посланий навздогін за монголами загін туркменів повернувся надвечір.

— Монголи так швидко тікали на схід, що ми бачили тільки хмару куряви, яка неслася в далечінь.

— Вони добрі воїни, я ніколи ще не бачив таких! — зауважив хорезм-шах і наказав своєму військові повернути коней назад.

— Це були передові розвідники,— сказав шахові Джелаль ед-Дін.— Вони повернуться з величезним військом. Зараз треба йти за ними, стежити, з'ясувати, що вони готують, і самим поспішно готуватися до війни...

— Ти міркуєш, як недосвідчений юнак,— відповів Мухаммед.— Монголи ніколи більше не відважаться напасти на мене!..

Частина четверта

ВОРОГИ НА КОРДОНІ

Розділ перший

МОНГОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО ГОТОВЕ ДО НАСКОКУ

Цей цар відзначався надмірною жорстокістю, проникливим розумом і перемогами.

(З перської казки)

У верхів'ї Чорного Іртиша, біля підніжжя самотнього кургану серед зеленого степу, стояв жовтий шовковий намет. Він був одібраний Чінгісханом у китайського імператора. Позад намету стояли дві великі монгольські юрти, обтягнені білою повстю: в одній юрті перебувала остання дружина Чінгісхана, молода Кулан (дочка забитого монголами хана меркитів) разом з маленьким сином Кюльканом. У другій юрті розмістилося сім служниць — китайських рабинь.

Перед наметом на майданчику горіли вогні на складених із каміння жертовниках. Між цими вогнями повинні були проходити всі, хто з'являвся на поклін до великого кагана: «Вогнем,— як пояснювали шамани,— очищаються злочинні помисли і відганяються злі «діви», що приносять нещастя й хвороби, кружляючи невидимо навколо зловмисника».

Старий головний шаман Бекі і четверо молодих шаманів у гостроверхих повстяних шапках і білих просторих балахонах ходили навколо жертовників, б'ючи долонями по великих бубнах і струшуючи брязкальцями. Серед завивань вони вигукували молитви і підкидали у вогонь смолисті гілки і сушені ароматні квіти.

З одного боку намету стояв прив'язаний до золотого припону білий жеребець, на ймення Сетер. У нього були вогняні очі і срібляста біла шерсть по чорній шкірі. Він

ніколи не знав сідла, і жодна людина не сідала на нього. Під час походів Чінгісхана — як пояснювали шамани — на цьому білосніжному коні їхав незримий могутній бог війни Сульде, покровитель війська монголів, і вів їх до великих перемог.

З другого боку намету був прив'язаний завжди осідланий широкогрудий Нейман, улюблений бойовий кінь Чінгісхана, буланий, з чорними ногами і хвостом і чорним ременем уздовж хребта — потомок диких степових коней.

Поряд із конем Сетером було прикріплено високе бамбукове древко із згорнутим білим прапором Чінгісхана.

Навколо кургану розташувалися дозором охоронці, тургауди, в кольчугах і залізних шоломах; вони пильнували, щоб жодна жива істота не наблизилась до намету великого кагана. Тільки ті, хто мав особливі золоті пластинки — пайцзи — з зображенням тигрової голови, могли минути застави вартових тургаудів, щоб підійти до кургану з жовтим шовковим наметом.

Віддалік, у степу, широким кільцем розсипалися чорні татарські намети і руді шерстяні тангутські юрти. Це був особистий «курінь» [1] Чінгісхана, стоянка тисячі добірних охоронців-вершників на білих конях. До цієї охорони належали тільки сини найзнатніших ханів; з них каган вибирав найбільш кмітливих і відданих і призначав начальниками загонів.

А ще далі розташувалися інші курені; вони тяглися по рівнині і підіймались до самих гір, покритих густим лісом. Між куренями у степу паслися верблюди і табуни різношерстих коней. Конюхи з гиканням скакали, розмахуючи арканами, і пильнували, щоб коні різних табунів не змішались або не наблизилися до косяків кобилиць з лошатами.

Перед тим як вирушити на землі мусульманів, монгольський володар послав у Бухару до шаха Хорезму Мухаммеда посольство з багатими дарами. На чолі цього посольства він поставив відданого йому мусульманина Махмуд-Ялвача, багатого купця родом з Гургандж, що раніше посилав каравани з Середньої Азії до Китаю. Йому доручено було довідатися, що робиться у західних землях, які там війська і чи готовий до війни шах Хорезму. Водночас Чінгісхан послав туди багато таємних лазутчиків.

---

[1] К у р і н ь — монгольське слово «kurien» означає коло юрт з юртою начальника кочовища в центрі.

Розділ другий

ПОСОЛЬСТВО СХІДНОГО ВОЛОДАРЯ

У зборках їхнього одягу ще зберігся
аромат квітів далеких країн.

(З перської казки)

Розгромлений Самарканд став тимчасовою столицею останнього шаха Хорезму. Щоб відзначити свою перемогу над волелюбними самаркандцями, Мухаммед збудував там високу мечеть і розпочав будування великого палацу. Він усе ще вважав себе великим завойовником, який, подібно до Іскендера Дворогого, повинен вирушити з військом відданих йому кипчаків на кінець всесвіту і розсунути кордони володінь хорезм-шахів до Останнього моря [1], за яким починається морок. Він вважав своїм головним і небезпечним супротивником багдадського халіфа Насира, що не схотів уступити Мухаммедові звання глави всіх мусульман. Спочатку треба було розгромити Насира і встромити кінець списа у священну землю Багдада перед його головною мечеттю, а потім повернути коня і рушити на схід, щоб завоювати далекий, славний своїми багатствами Китай.

Мухаммед зібрав велике військо. Розгорнувши зелений прапор пророка, він рушив через Іран до Багдада, столиці арабських халіфів.

Однак незабаром передова частина шахського війська, яка не мала теплого одягу, загинула в горах Ірану, потрапивши у хуртовину; втративши сили, вона була вирізана нечестивими курдами. Це нещастя зупинило Мухаммеда, і він почав сумніватись у необхідності війни з халіфом. «Чи не гнів це божий?» — думав він і повернувся до Бухари, де тимчасово «поставив свій посох мандрування».

Сюди восени року Зайця (1219) прибуло велике посольство від Чінгісхана, великого кагана монголів, татар, китайців та інших народів, які живуть на сході. Хорезмшах знову мусив зайнятися татарами.

До високих воріт шахського палацу під'їхали на рябих степових конях посли Чінгісхана — троє мусульман з числа найбагатших купців, які щороку посилали каравани з крамом із Хорезму в різні кінці Азії. Ці купці, родом із

[1] За тих часів землю вважали островом, оточеним безмежним морем.

трьох великих міст, Гургандж, Бухари і Отрара [1], давно були на службі у Чінгісхана. Такі багаті купці звичайно складали торговельні компанії і приймали гроші від вкладників, які хотіли випробувати щастя у торгівлі. Накази їхні про виплату грошей по торгових угодах на величезні суми виконувалися всюди без затримки, як на віддаленому сході, так і на крайньому заході Азії, а платежі по них провадилися швидше, ніж надходження податків до казни правителів.

Подарунки хорезм-шахові Мухаммеду були привезені на сотні верблюдів і на одній яскраво розмальованій гарбі, запряженій двома довгошерстими яками. Народ стояв на вулиці густим натовпом від заміського палацу, що його було надано для посольства, і до воріт шахського Арка. Нарядні прикажчики цих купців, одягнені в однакові халати з китайського шовку, знімали з верблюдів в'юки, розв'язували їх і переносили незвичайні, рідкісні подарунки до приймального залу палацу.

Серед подарунків були злитки цінних металів небаченого кольору, роги носорогів, мішечки з мускусом, червоні й рожеві корали, різні чашечки з яшми і нефриту, штуки дорогоцінної тканини «таргу», зіткаиої з шерсті білих верблюдів, що її підносять лише ханам; шовкові тканини, гаптовані золотом, штуки тонкої і прозорої, як павутина, тканини. Нарешті прикажчики внесли величезний шматок золота з китайських гір, завбільшки з верблюдячу шию. Це золото привезли на гарбі довгошерсті яки.

Хорезм-шах прийняв послів, сидячи на високому старовинному троні султана Османа, останнього з роду Караханідів. Шах був у парчевому одягу, як і почет, що його оточував; він сидів задумливий і байдужий, з напівзаплющеними повіками. Погляд його блукав далеко, поверх голів присутніх. Поряд із троном стояв великий візир і товпилися інші вищі сановники держави.

Троє послів, уклонившись до землі, опустились на коліна і розповіли про причину свого приїзду. Старший посол, високий і огрядний Махмуд-Ялвач, почав:

---

[1] Місто Отрар — до навали монголів було одним із найбільших міст Середньої Азії. У 1219 р. воно було зруйноване Чінгісханом, жителі знищені майже поголовно. Згодом місто було відбудовано і його назва зустрічається в історії Середньої Азії, але воно вже не могло досягти колишньої величі й багатства. Тепер це величезна маса валів і горбів, під якими поховані руїни міста, що поступово згасало. Ці руїни знаходяться поблизу станції Тимур Оренбург-Ташкентської залізниці.

— Великий Чінгісхан, повелитель усіх монголів, послав наше надзвичайне посольство, щоб зав'язати вузли дружби, миру і доброзичливого сусідства. Великий каган посилає хорезм-шахові подарунки і свої привітання і доручив нам заявити такі його слова...— Махмуд-Ялвач передав другому послові пергаментний сувій, до якого білим шнуром була прикріплена синя воскова печать.

Другий посол, Алі Ходжа аль-Бухарі, прочитав:

— «Я не позбавлений відомостей ні про високу ступінь твого сану, ні про великі розміри твого могутнього царства. Мене повідомлено про те, що твоя шахська величність шанована в більшій частині держав всесвіту. Тому я вважаю за свій обов'язок укріпити зв'язки дружби з тобою, шах Хорезму, бо ти для мене такий самий дорогий, як улюблений син [1] з моїх синів...»

— Син? Як ти сказав — син? — вигукнув, отямившись, шах. Він поклав долоню на костяне руків'я кинджала за поясом і, пригнувшись, уп'явся очима в посла.

— «...Так само ти знаєш,— продовжував спокійно той,— що я скорив царство китайське, захопивши його головну північну столицю, і також приєднав ту частину земель, яка лежить у сусідстві з твоїми володіннями...»

Шах похитав головою і почав намотувати на палець з алмазним перснем чорний завиток бороди.

— «...Ти краще, ніж будь-хто, знаєш, що належні мені землі є таборами моїх непереможних воїнів і повні срібних рудників. Мої багатющі землі виробляють різні продукти у великій кількості. Тому для мене нема ніякої потреби вирушати за мої межі з метою добувати собі здобич. Великий шах, якщо ти визнаєш за корисне, щоб кожний з нас відкрив вільний доступ на свої землі купцям другої сторони, то це буде вигідним для нас обох, і ми обоє знайдемо в цьому велике задоволення».

Всі троє послів мовчки чекали відповіді повелителя західних мусульманських країн на лист володаря кочового сходу. Хорезм-шах сидів нерухомо. Глянувши на великого візира, він ліниво махнув рукою, прикрашеною золотими браслетами.

Великий візир урочисто прийняв послання Чінгісхана. Він підвів очі на Мухаммеда, і той знову махнув рукою, наче відганяв надокучливу муху. Тоді візир, нахилившись, тихо сказав старшому послові Махмуд-Ялвачу:

[1] За східними поняттями того часу, правитель однієї держави міг назвати сином лише такого іншого правителя, який перебував у підлеглій, васальній залежності від нього.

— Височайший прийом закінчено. Падишах тепер віддаватиме високу милість іншим, приймаючи невідкладних прохачів.

Три посли підвелись і, не обертаючись, шанобливо позадкували до вхідних дверей, потім вийшли до другої приймальні. Тут їх наздогнав візир і шепнув Махмуд-Ялвачу:

— Чекай мене опівночі!

Розділ третій

НІЧНА БЕСІДА ШАХА З ПОСЛОМ

Не кажи, що сильний,— натрапиш на ще сильнішого. Не кажи, що хитрий,— натрапиш на ще хитрішого.

(Киргизьке прислів'я)

Вночі мовчазний слуга вивів Махмуд-Ялвача із заміського палацу, де спинилися монгольські посли. Верхові коні чекали під старим платаном. У місячному світлі Махмуд-Ялвач упізнав серед вершників великого візира.

— Ти поїдеш за мною,— сказав він.— Сідай на коня.

Вони проїхали темними провулками через усю затихлу Бухару і спинилися біля глухої стіни з залізними дверима. На умовний стук двері безшумно прочинилися. Там стояв похмурий воїн у кольчузі та шоломі, і в місячному світлі він здавався вилитим із срібла. Махмуд-Ялвач, простуючи за візиром, пройшов сад з басейнами, де дрімали лебеді і в альтанках над водою було чути шепотіння жіночих голосів.

Він піднявся на терасу химерної альтанки. За важкою завісою була маленька кімната, оббита узорчатими тканинами. У високих срібних свічниках, потріскуючи, горіли товсті воскові свічки. На шовкових подушках сидів шах Мухаммед у строкатому халаті з кашмірської шалі.

— Сядь ближче! — сказав шах, вислухавши привітання гостя.— Я хочу поговорити з тобою наодинці про важливі для мене справи. Ти значишся моїм підданцем,— адже ти родом із Хорезму, з мого міста Гургандж? Ти правовірний мусульманин, а не якийсь нечестивий язичник, і ти повинен зараз же мені довести, що ти душею, розумом і ділами перебуваєш на боці всіх правовірних, а не продався ворогам ісламу.

— Це все вірно, мій падишах! Я родом з Гурганджа,— відповів Махмуд-Ялвач, стаючи на коліна біля ніг Мухаммеда.— Я слухаю шанобливо і з острахом слова шахської величності і радий послужити всім моїм життям володареві земель ісламу.

— Якщо ти будеш правдиво відповідати на всі мої запитання, то я щедро віддячу тобі. Ось запорука того, що моя обіцянка буде виконана,— шах вирвав із золотого браслета велику перлину і простягнув її послові.— Але пам'ятай, що коли ти виявишся брехуном і зрадником, то вже завтра не побачиш сонця.

— Що я повинен зробити? Я корюся, падишах!

— Я хочу через тебе все дізнатися про татарського кагана Чінгісхана. Я хочу, щоб ти став при ньому моїм оком і моїм вухом. Я хочу, щоб ти надсилав мені з вірною людиною листи, терміново сповіщаючи, що робить Чінгісхан, що він замислив, куди готує похід. Присягнися, що ти це виконаєш!

— Аллах свідок, що я служу і служитиму тобі, мій падишах! — сказав Махмуд-Ялвач і торкнувся руками бороди.

— Ти побудеш тут ще добу, щоб розповісти моєму літописцеві Мірзі-Юсуфу все, що ти знаєш про Чінгісхана,— звідки він з'явився, які він провадив війни і як він став володарем усіх татар.

— Я це розповім, мій государю!

— Чінгісхан твердить, нібито він тепер повелитель могутнього Китаю і що він захопив навіть його столицю. Чи дійсно це так, чи все це пусті хвастощі?

— Клянуся, що це сама істина! — відповів Махмуд.— Справа такої великої ваги не може лишатися таємною. Незабаром, государю, і ти переконаєшся, що все це правда.

— Припустімо навіть, що це так,— сказав шах.— Але ти знаєш величезні розміри моїх володінь і які численні мої війська? Як же цей хвастун, язичник-скотар, насмілився назвати мене, могутнього повелителя всіх мусульманів, своїм сином?..— Шах схопив сильними руками посла за плечі і притягнув до себе, впиваючись пильним поглядом.— Кажи зараз, якої сили його армія?

Махмуд відчув приховану лють у мові хорезм-шаха. Боячись його гніву, він склав руки на грудях і відповів з шанобливою лагідністю:

— У порівнянні з твоїми незчисленними непереможними військами військо Чінгісхана не більше, ніж струмок диму в темряві ночі!..

— Правильно! — вигукнув шах і відштовхнув посла.— Війська мої незчисленні і непереможні! Про це знає всесвіт, і ти добре мені все це пояснив... Через день ти одержиш мій лист — відповідь татарському падишахові. А тобі і твоїм товаришам по торгівлі я надам усі пільги і переважне право як для продажу і купівлі товарів, так і для вільного проїзду по мусульманських землях. Зараз ти йди з моїм векілем; він проведе тебе до круглої кімнати, де чекає мій літописець, старий Мірза-Юсуф. Він запише твої слова.

Хорезм-шах закивав милостиво головою і кілька разів ударив у долоні.

Розділ четвертий

ЩО ПОСОЛ РОЗПОВІВ ПРО ЧІНГІСХАНА

Не слід говорити погано про людину, коли вона відсутня, бо земля може передати їй все це.

(Східна приказка)

Векіль запропонував монгольському послові йти за ним і провів його кривими і заплутаними переходами палацу до круглої кімнати з високим куполом. Біля стін стояли чорні скрині, ковані залізом. У вузьких нішах на поличках лежали запилені паперові сувої.

«Шахська бібліотека»,— вирішив Махмуд-Ялвач і трохи заспокоївся. Він боявся потрапити до вогкого підвалу на допит з катуванням.

На килимі сидів сухий, зігнутий дід з білосніжною бородою і червоними, сльозавими очима. Поруч нього схилився над пачкою паперів молодий писар з гарним, ніжним обличчям, схожий на дівчину.

Векіль, пославшись на негайні справи, вийшов.

Посол, високий, огрядний, в майстерно закрученому тюрбані і червопому шовковому халаті, залишивши біля входу зелені туфлі, поважно підійшов до старого, який підвівся з словами привіту. Після його запрошення посол став на коліна. Обоє прошепотіли молитву, провели долонями по бороді і спитали один одного про здоров'я.

Посол заговорив:

— Великий падишах наказав мені розповісти тобі все, що я знаю про татарського володаря. При ньому я звичайно перебуваю перекладачем, а зараз виконую обов'язки посла...

Я тебе з великою увагою слухаю, наш шановний і рідкісний гостю. Мені мій великий падишах наказав те саме: дізнатися від тебе про корисні для нашої батьківщини відомості і вписати все, що почую, до двірцевої таємної книги літописів.

Махмуд-Ялвач опустив очі і лишався якийсь час безмовним. «Усе, що я скажу,— думав він,— через кілька днів стане відомим усім двірцевим плетунам. Як уникнути небезпеки з боку шаха, який розгнівається, коли я не скажу нічого важливого, і з боку великого кагана татар, який дізнається про цю нічну бесіду? Лазутчики Чінгісхана вже проникли сюди...»

Смуток і стурбованість відбилися на обличчі посла, і він почав перебирати перламутрові чотки, намотані на ліву руку.

— Я розкажу про багато речей, яких зрікається розум,— сказав він.— Такі далекі вони від усього звичного. Часто я сам не вірю в істину цих розповідей... Але коли я скажу, що всі вони брехня, то все ж ти захочеш дізнатися, що це за брехня? Тому я говоритиму про те, що я чув. Усі люди помиляються. Коли хто-небудь стане запевняти, що він досягнув непогрішності, то з ним нема чого й розмовляти!

Махмуд-Ялвач спинився і, підвівши брови, стежив із здивуванням, як швидко записував його слова молодий писар. Очеретяне перо легко бігало по аркушу паперу, і слово за словом лягало рівним рядком, накреслене красивою арабською в'яззю.

— Навіщо цей юнак записує все? Адже я ще нічого не почав говорити про татар!

— Це не юнак,— відповів літописець Мірза-Юсуф.— Це дівчина Бент-Занкиджа́... Я став сліпнути, і рука в мене тремтить. Але мені почала допомагати онука. Вона так легко і гарно пише, наче найкращий арабський каліграф. Але я не певен, що ця дівчина надовго лишиться моєю помічницею. Вона вже складає пісні про «радість чорних очей» і про «родимку на щоці», тому я боюся, що вона швидко покине мене... Тоді мені доведеться скласти руки на грудях і лягти обличчям до «священного каменя» [1].

[1] «Священний камінь» — великий чорний метеорит, що його зберігають у релігійному центрі мусульман — Мецці; його дуже шанують прочани, вважаючи, що він має чудодійну силу.

— Я не залишу тебе, дідусю! — сказала вона, не підводячи очей і продовжуючи писати.

Старий знову звернувся до посла:

— Падишах обіцяє тобі високу нагороду за все, що ти скажеш, за все важливе, що нам корисно знати. Було б сумно, коли б через нашу безтурботність країна ісламу зненацька зазнала нападу сильних ворогів! Адже ти правовірний, як і всі ми? Чи зумієш ти вчасно попередити нас? Велика нагорода чекає на тебе...

— Мені нічого не потрібно! — сказав посол зітхаючи.— Нехай нагородою за всю покладену мною працю в блуканнях по всесвіту будуть молитви за мене благочестивих правовірних, щоб у день останнього суду я прокинувся в числі воскреслих праведників!

Глумлива посмішка майнула на губах дівчини. Вона недовірливо глянула на посла, на його вгодоване тіло й руки з золотими перснями. Посол мовчав, обдумуючи кожне слово.

— Хай буде так! — співчутливо сказав старий літописець.

Худий слуга-раб з довгим сивим волоссям приніс срібний піднос з різними ласощами і поставив перед гостем. Він налив з глиняного глека темно-червоного вина у срібну чашу.

— Покуштуй старого вина з двірцевого підвалу,— сказав літописець.— Перше, що нам важливо знати,— що це за народ монголи і татари? Де вони живуть? Скільки їх? Які вони воїни? Вони з'явились на нашому кордоні так раптово, немов страшні яджуджі і маджуджі, викинуті з вогненного черева землі лукавим Іблісом [1].

Посол став пояснювати:

— І монголи, і татари — степовики; живуть вони в східних віддалених країнах і нездатні до осілого життя. Їхні обширні землі являють собою пустелю, багату травами і маловодну, придатну для коня, барана і верблюда, тому що ця худоба споживає багато трави і мало води.

Літописець перебив посла:

— Нам важливо знати, чи небезпечні вони як військо?

— Я був би зрадником ісламу і підлим брехуном, коли б сказав, що монголи і татари менше небезпечні для сусідів, аніж страшні яджуджі та маджуджі...

— Хай врятує нас аллах! — вигукнув старий Мірза-Юсуф.

---

[1] І б л і с — дух зла, підступності й пітьми, згадується у корані.

— Вони природні воїни,— сто років вони ворогують один з одним, одне плем'я проти іншого племені. Сьогодні який-небудь татарський хан має тисячу коней, величезну отару баранів і сотню напівголих пастухів, завжди невдоволених, завжди голодних, тому що в кожного пастуха є голодна дружина і голодні діти... Коли хан бачить, що його пастухам несила терпіти і вони гарчать, мов звірі, він їм наказує: «Ходімо війною на сусіднє плем'я! Ми повернемося ситими і багатими!» Хан вирушає з своїми пастухами в похід... А різня кінчається тим, що іноді цього хана з колодою на шиї продають разом з його худобою і пастухами по чотири дирхеми за голову, а купує їх третє сусіднє плем'я або купці, скупники рабів...

— Для чого ти все це розповідаєш? — докірливо сказав літописець.— Нам важливо знати не про рабів чи інші такі дрібниці, а про військо татарського хана, про його зброю, про кількість і про військові якості його воїнів!

Посол неквапливо відпив вина.

Для того, щоб пройти до гори,— сказав він,— іноді доводиться спочатку обійти зустрічні ріки, озера й солончаки...

— Шановний гостю, розкажи нам спочатку не про солончаки, а про татарського падишаха.

— Добре, запашне вино у підвалах хорезм-шаха! — незворушно продовжував Махмуд-Ялвач.— Бажаю царювати йому без горя до кінця життя... Серед войовничих татарських ханів один, на ім'я Темучін, відзначався особливою удачею в битвах, жорстокістю до ворогів, щедрістю до прихильників і навальністю в нападах. Цей хан Темучін раніше зазнав немало бідувань. Розповідають, що юнаком Темучінові довелося бути навіть рабом і з дерев'яною колодкою на шиї виконувати найтяжчі роботи в кузні ворожого племені [1]. Але він утік звідти, забивши своїм ланцюгом вартового, і потім багато років провів у війнах, прагнучи влади над іншими ханами... Йому було вже п'ятдесят років, коли хани оголосили його великим каганом і підняли на «білій повстині пошани», сподіваючись, що Темучін виконуватиме бажання найзнатніших ханів... Але Темучін підкорив усіх своїй волі, обрав собі нове ім'я — «Чінгісхан», що означає «посланий

[1] За юних літ Чінгісхан жив у злиднях, був захвачений в полон сусіднім плем'ям і провів три роки у тяжкому рабстві.

небом», розгромив і повернув у рабство непокірні племена, а їхніх вождів зварив живими в казанах...

— Як це жахливо! — зітхнув літописець.— Але ти розповідаєш страшні казки, а не говориш про військо великого владики татар!

Посол випив ще чашу вина, і літописець уже позирав на нього з острахом. «Двірцеве вино міцне... Чи встигне посол розповісти все, що треба хорезм-шахові, чи засне?» А худий старий слуга знову підлив вина у срібну чашу.

— Я говорю саме про військо,— спокійно заперечив посол.— З того дня, як Чінгісхана було оголошено великим каганом, усі татари, що раніше ворогували, стали його єдиним покірним військом. Він сам поділив татар на тисячі, сотні й десятки і сам призначив над ними своїх тисяцьких, сотників і десяцьких, відхиливши родових ханів, якщо він їм не довіряв. Він так само проголосив через гінців новий закон, що жодний кочівник не сміє ворогувати з іншим кочівником, грабувати чи обдурювати іншого кочівника, за кожний такий вчинок буде від нього завжди одне покарання — смерть!

— А чи дозволяє закон Чінгісхана грабувати і обдурювати людей іншого, не татарського племені?

— Звичайно! — сказав посол.— Це навіть вважається у них за особливу доблесть: пограбувати, обікрасти чи забити людину іншого, не татарського племені.

— Розумію,— прошепотів літописець.— А що сказали прості скотарі? Чи зменшився їхній голод?

— Чінгісхан оголосив, що підлеглі йому племена становлять єдиний у всесвіті, обраний небом народ, що вони носитимуть віднині ім'я «монголи», що означає «перемагаючі»... А всі інші народи на землі повинні стати рабами монголів. Непокірні йому племена Чінгісхан винищить на рівнині землі, як шкідливий бур'ян, і зостануться жити самі лише монголи.

Літописець сплеснув руками.

— Чи значить це, що татарський каган і до нашого кордону прийшов з вимогою, щоб правовірні йому підкорились?.. Але у нашого падишаха величезне військо сміливих воїнів, які б'ються, як леви, під священним зеленим прапором ісламу... Адже це безумство, це дитяча казка думати, що таке доблесне мусульманське військо, такий уславлений полководець, як хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед, скоряться безумному ханові простих скотарів! Священна тінь самого пророка витає над нашим військом і веде його до перемог!

Посол склав пухкі руки на гладкому животі, зітхнув і заплющив очі.

— Адже я попереджав тебе, що ти назвеш мої розповіді байками й казками!

— Ні, ні, шановний гостю! Говори далі. Я слухаю тебе, хоч надто незвичайне, неймовірне все, що ти говориш.

Посол випростався. Дівчина помітила, що очі його світились розумом і бадьорістю, але він знову, немовби втомлено, заплющив їх і мляво розповідав далі:

— Татарський каган бачив, що жадність ханів не зменшилася, що голод і злидні простих пастухів посилилися, що татарський народ зібрався на силі, яку він раніше витрачав марно у взаємній різні... Отже, щоб прості скотарі не пішли проти своїх ханів, Чінгісхан вирішив спрямувати цю силу в інший бік... Він скликав курултай (раду) найзнатніших ханів і сказав їм: «Ви незабаром маєте вирушити у великий похід. Ви повернетеся з війни вкриті золотом, женучи табуни коней, стада худоби і натовп умілих рабів. Я вдосталь нагодую найбідніших пастухів, я обгорну їхні животи дорогоцінним шовком, кожному дам кілька полонянок... Ми підкоримо найбагатшу країну, і всі ви повернетесь такими багатіями, що у вас не вистачить в'ючної худоби, щоб притягти здобич до ваших юрт...» Весною, коли степ зазеленів добрим підніжним кормом, Чінгісхан повів кінне голодне військо на стародавній багатий Китай. Він розметав зустрічні китайські війська, він носився, мов буря, по країні, обернув у руїну й попіл тисячу китайських міст, і тільки через три роки війни, підкоривши половину Китаю, обтяжений безмірною здобиччю, він повернувся до своїх степових кочовищ...

— Хай зберігає нас аллах від цього! — прошепотів літописець.

— Усе, що я сказав, знову видається тобі казкою, а втім, усе це правда!

— Скажи, будь ласка, шановний Махмуд-Ялвач, який з вигляду цей незвичайний полководець Чінгісхан?

— Він високий на зріст і, хоч йому вже понад шістдесят років, він ще дуже сильний. Важкою ходою і незграбними манерами він схожий на ведмедя, хитрістю — на лисицю, злістю — на змію, стрімкістю — на барса, невтомністю — на верблюда, а щедрістю до тих, кого хоче нагородити,— на кровожерливу тигрицю, що голубить своїх тигренят. У нього високий лоб, довга вузька борода і жовті некліпаючі очі, як у кішки. Всі хани і прості воїни бояться його більше за пожежу чи грім, а якщо він накаже десяти

воїнам напасти на тисячу ворогів, то воїни кинуться, не задумуючись, бо вони вірять у свою перемогу,— Чінгісхан завжди здобував перемогу...

— Я прожив багато років,— сказав літописець,— і багато бачив славних, хоробрих полководців, але таких людей, як ти описуєш, мені зустрічати не доводилось... Дуже схожа на казку твоя розповідь... Поясни мені, якщо можеш, чому татарський каган, зробивши багатим кожного пастуха, тепер раптом сам опинився на нашому кордоні, так далеко від своєї батьківщини?

Посол допив чашу вина, знову заплющив очі і дуже хитнувся. Літописець набрав суворого вигляду і погрозив слузі, який збирався налити ще. Але посол отямився і, помітивши порожню срібну чашу, зробив слузі знак, і той знову налив по вінця темно-червоного вина.

— Не дивуйся, що я п'ю так багато! Ні ти, шановний Мірза-Юсуф, ні твоя юна помічниця не випили ні краплі, отже, мені лишається самому пити за трьох...

Махмуд вів далі, тримаючи чашу в руках і трохи похитуючись.

— Великий каган відпочивав у своїх кочовищах три роки. Половину війська він лишив у Китаї, де народ продовжує і досі захищати батьківщину. А другу половину війська він сам повів на захід через пустелі й гори...

Літописець затулив руками вуха і застогнав:

— Я передчуваю жахливе!..

Посол говорив далі:

— Жадібність ханів і голод простих кочівників надмірні. Воїни скаржилися, що хани забрали собі найкращу здобич, що біднякам дісталися самі лишки. Тоді Чінгісхан вирішив повести воїнів якнайдалі, щоб вони знову не почали різати один одного і своїх ханів...

— Чи велике тепер татарське військо?

Посол сказав сонним, млявим голосом:

— Чінгісхан повів на захід одинадцять туменів (корпусів). У кожному тумені — десять тисяч кінних татар. Кожний вершник веде за собою другого запасного коня, а то й двох...

— Отже, у татарського кагана всього сто десять тисяч вершників? — вигукнув літописець.— А у нашого падишаха в чотири рази більше!.. А якщо він підійме на священну війну всі наші племена, то величезне військо ісламу стане зовсім непереможним!

— Хіба не те саме я говорив його величності, хорезмшахові Алла ед-Діну Мухаммеду? Татарське військо перед військом падишаха Мухаммеда — царювати йому сто

двадцять років! — все одно, що струмочок диму в темну ніч!.. Правда, у дорозі, під час походу на захід, до татарського війська приєдналися всі степові бродяги: і уйгури, і алтайці, і киргизи, і кара-китаї, і татарське військо Чінгісхана швидко збільшилось і розбухло... Це не казки!

Посол хитнувсь, обперся руками об килим і простягся. Дівчина підклала йому під голову зелену сап'янову подушку і сказала пошепки на вухо старику Мірзі-Юсуфу:

— Він хитра лисиця! Він не хоче сказати правди...

— Такі вже посли! Де ти знайдеш прямодушного посла!

Увійшов векіль. Усі довго, безшумно сиділи, вичікуючи і не знаючи, що робити з сонним послом. Махмуд-Ялвач раптом прокинувсь і підвівся, мимрячи пробачення:

— Що я вам наговорив сп'яну, сам не пам'ятаю. Даремно ви це все записали! Спаліть ці записки!..

Векіль провів посла назад вузькими, темними переходами палацу до глухої хвіртки саду, де чекали верхові коні. Джигіти насилу посадили в сідло обм'яклого Махмуд-Ялвача.

У досвітніх сутінках вершники поїхали безмовними вулицями сонної Бухари і прибули до заміського палацу шаха.

Через день, одержавши лист-відповідь з рук шаха Мухаммеда, татарське посольство вирушило на схід, до табору великого кагана всіх татар.

Розділ п'ятий

ВЕЛИКИЙ КАГАН СЛУХАЄ ДОНЕСЕННЯ

> Чінгісхан відзначався високим зростом і міцною будовою тіла. Мав котячі очі.
>
> *(Історик Джузджані, XIII ст.)*

Троє вершників швидко їхали стежкою між татарськими юртами. Їхні вовняні плащі розвівались, як крила орлів, що б'ються один з одним. Двоє вартових схрестили списи. Вершники спішилися, скинувши на білий пісок запилені плащі.

Один із прибулих, оправляючи червоний смугастий халат, вигукнув:

— Хай буде благословенне ім'я кагана! Повідомлення особливої важливості!

З ближньої юрти уже вибігли двоє нукерів у синіх шубах з червоними нашивками на рукавах.

— Ми прибули з західної країни, куди їздили послами від великого кагана. Скажи про наш приїзд. Я посол Махмуд-Ялвач.

У жовтому наметі трохи відкрилася шовкова завіска, і звідти прозвучав наказ. Вісім вартових на стежці до намету один за одним повторили:

— Великий каган наказав: «Нехай ідуть».

Троє прибулих схилилися; схрестивши руки на грудях, вони попрямували до намету. Слуга-китаєць пропустив їх; вони ввійшли всередину, не підводячи голови, і опустилися на килим.

— Говори! — промовив низький голос.

Махмуд-Ялвач підвів очі. Він побачив суворе темне обличчя з жорстокою рудою бородою. Дві сиві, скручені у вузли коси спадали на широкі плечі. З-під лакованої чорної шапки з величезним ізумрудом пильно вдивлялися зеленкувато-жовті очі.

— Шах Хорезму Алла ед-Дін Мухаммед дуже задоволений твоїми подарунками і запропонованою дружбою. Він охоче погодився дати всякі пільги твоїм купцям. Але він розгнівався...

— Що я назвав його сином?

— Ти, великий, як завжди, вгадав. Шах так розлютився, що моя голова вже ледве трималася на плечах.

Очі кагана примружились і витягнулись вузькими щілинками.

— Ти вже гадав, що тобі буде так? — і каган провів товстим пальцем риску в повітрі.

Цього жесту боялися всі: так Чінгісхан засуджував на страту.

— Я заспокоїв гнів шаха Хорезму, і він надсилає тобі «салям» і листа.

— Ти заспокоїв його гнів? Чим? — голос прозвучав недовірливо. Очі вдивлялись, то розширюючись, то звужуючись.

Махмуд-Ялвач почав докладно розповідати про прийом у шаха Мухаммеда і про те, як уночі до нього прибув великий візир і викликав для таємної бесіди. Говорячи це, він поклав на широку долоню Чінгісхана перлину, одержану від хорезм-шаха, докладно виклав усе, про що говорив з Мухаммедом.

Махмуд-Ялвач відчув, не підводячи очей, що каган пильно вдивляється в нього і намагається проникнути в його затаєні помисли.

— Оце все, що ти почув?

— Коли я що-небудь забув, прости мене, пездару!

Почулося сопіння: каган був задоволений. Він ударив важкою рукою по плечу Махмуд-Ялвача.

— Ти хитрий мусульманин, Махмуде. Ти непогано сказав, нібито моє військо схоже на струмок диму в мороці темної ночі. Нехай шах так і думає! Ввечері приходьте всі троє до мене на обід.

Посли вийшли з намету.

Каган підвівся, високий, сутулуватий, у чорному одязі з грубої парусини, підперезаному широким золотим поясом. Важко ступаючи великими кривуватими ногами в білих замшевих чоботях, він пройшов по намету, відкрив трохи завісу і стежив, як три посли в білих тюрбанах і строкатих халатах сідали на запилених коней і поволі від'їздили.

— Час «великого наказу» (виступу в похід) наблизився. Я почекаю «щасливого місяця».

Розділ шостий

НЕСПОКІЙНА НІЧ ЧІНГІСХАНА

Чінгісхан не любив спати на лежанках, підігрітих довгим димоходом, на яких спали зніжені китайці, чи на пуховиках, вживаних у мусульманських купців. Каган любив почувати під своїм боком тверду землю, і китайський старий слуга підстелив йому на килимі лише складену вдвоє штуку добре вкатаної товстої повсті.

Звичайно каган одразу засинав. Він часто бачив сни і примушував шаманів чи мудрого свого радника китайця Єлю Чу-цая [1] тлумачити, що ці сни віщують, але їхнім тлумаченням не завжди довіряв, діяв так, як вважав для себе за найкраще.

[1] У Китаї, коли монголи завоювали столицю, Чінгісханові представили Єлю Чу-цая, нащадка колишньої царської династії Кіданей. Єлю Чу-цай славився своєю освіченістю, віршами, знанням китайських законів і придворних церемоніалів. Марновірному Чінгісханові він найбільше сподобався як астролог і провісник майбутнього за зірками. Чінгісхан призначив Єлю Чу-цая своїм головним радником у справі управління підкореними землями, і Єлю Чу-цая став видатним діячем Монгольської імперії. Він відзначався невибагливістю в особистому житті, чесністю і вмінням угамовувати гнів Чінгісхана. Після смерті в Єлю Чу-цая не знайшли ніякого багатства, лише книжки й астрономічне приладдя.

Прокинувшись на світанку, лежачи під теплою соболевою шубою, каган думав про десятки тисяч своїх воїнів і коней, про найкращий шлях, на якому населення зможе прогодувати його ненажерливу армію, про утримання залишених у Монголії його п'ятисот дружин з їхніми дітьми, рабинями і слугами. Думав він іще про донесення численних лазутчиків, яких він заздалегідь розсилав у ті землі, куди готував похід; думав і про своїх синів, ревнивих і заздрісних один до одного; думав про свої болі в ногах і суглобах, думав і про смерть...

Каган розплющив некліпаючі очі без верхніх вій і втупився в одну точку. Він дивився в щілину між полотнищами намету. Синів куточок неба. Зірки вже померкли. Іноді чорніла тінь вартового нукера, який сходив з місця, потім поволі вертався назад.

Одна важка думка часто поверталась до кагана. Напередодні походу на захід стара гладка дружина Чінгісхана, Бурте, сказала йому, як завжди, мудрі слова.

«Великий кагане,— промовила вона, схилившись головою до землі і важко дихаючи,— ти підеш із військом за гори й пустелі, у невідомі країни, на страшні битви з іншими народами. Чи подумав ти про те, що ворожа стріла може пробити твоє могутнє серце або меч іноземного воїна розрубати твій стальний шолом? Якщо через це станеться жахливе й непоправне (вона думала, але не наважувалася сказати слово «смерть») і якщо замість тебе на землі лишиться тільки твоє священне ім'я, то якому ж із наших чотирьох синів ти накажеш бути твоїм наступником і володарем всесвіту? Оголоси заздалегідь твою волю всім, щоб потім не виникло війни між нашими синами і братовбивства».

До того дня ніхто не наважувався навіть натякнути йому про його старість, про те, що його дні, можливо, вже полічені. Всі твердили, що він великий, незмінний, незамінимий і що всесвіт без нього стояти не може. Одна лише стара, вірна Бурте наважилася заговорити про смерть...

Чи насправді він постарів? Ні, він ще покаже всім таємним заздрісникам, що може скочити на неосідланого коня, поразити дикого кабана списом на скаку і відвести руку вбивці, задушивши його своїми сильними пальцями. Він жорстоко розправиться з усіма, хто зважиться говорити про його кволість або старість...

Але мудра, смілива Бурте все-таки мала рацію, сказавши тоді про наступника. Кого ж із чотирьох синів

призначить він своїм наступником? Більше за всіх бажає смерті батькові невгамовний і свавільний Джучі, старший син. Йому тепер сорок років, і він, напевне, жадає вирвати в Чінгісхана кермо царства, а батька посадити в юрту для немічних дідів. Тому він одіслав сина Джучі в найвіддаленіший куток свого царства і приставив до нього таємних наглядачів, щоб вони повідомляли про кожне зітхання і кожний помисел Джучі...

Другий син, Джагатай, більше хоче загибелі своєму братові і суперникові Джучі, ніж смерті батькові. Поки обоє ненавидять один одного і борються, їм нема чого особливо боятися. І він тоді ж вирішив оголосити своїм наступником третього сина, Угедея; він лагідної і безтурботної вдачі, любить веселі бенкети, полювання з соколами, верхогони, він не стане рити яму, щоб штовхнути в неї батька. Такий самий і молодший, четвертий син, Тулі-хан. Вони обоє люблять гульбища, вогонь властолюбства їх не спалює.

Тому, вирушаючи в похід, Чінгісхан оголосив наступником престолу третього сина — Угедея. Але цим він ще більше розлютив двох старших синів, і йому постійно доводиться бути насторожі, чекати замаху, отруєної стріли, пущеної з темряви, чи удару списом крізь завісу намету...

Ображений Джучі відтоді перебуває постійно на віддалі, поперед війська, на чолі виділеного йому тумену. Він намагається відзначитись, він хоче привернути до себе любов воїнів, він прагне слави. Він молодий і сильний... Добре бути молодим...

Перевертаючись з боку на бік, каган часто пригадував слова старої, огрядної Бурте і думав про свою смерть. Він думав про високий курган у степу, де проносяться легкі сайгаки [1] із загнутими ріжками, де високо в небі поволі ширяють орли... У таких курганах покояться останки великих богатирів. Наймогутніші володарі народів досі завжди вмирали... Але він, Чінгісхан, наймогутніший за всіх. Хіба хто-небудь досі підкоряв такі великі землі?.. Що таке смерть?.. Кажуть, є такі вчені лікарі, чарівники і чаклуни, які знають камінь, що перетворює залізо в золото. Вони можуть так само приготувати напій, що повертає молодість, зварити з дев'яноста дев'яти трав дорогоцінні ліки, що дають безсмертя.

---

[1] Сайгак — степовий дикий козел.

Хіба він, простий нукер Темучін, колишній раб із колодкою на шиї, не був проголошений на курултаї посланцем неба, Чінгісханом? Якщо синє небо вічне, то і він, його посланець, має бути вічним. Нехай великий китайський радник Єлю Чу-цай спішно, завтра ж таки, розішле в усі кінці царства суворі накази, щоб до ставки кагана негайно приїхали найученіші мудреці, які вміють творити чудеса: і китайські даоси, і тібетські чаклуни, і алтайські шамани, і щоб усі вони привезли з собою ліки, що дають силу, молодість і безсмертя. За такі чудесні ліки він, великий каган, видасть їм таку небувалу нагороду, якої ще не давав жодний володар у всесвіті...

Він довго не міг заснути, перевертався і, нарешті, вже почав дрімати, аж раптом відчув легкий біль у великому пальці на нозі. Щось сильно його притисло. Він не злякався. Він знав цей звичайний у кочівників умовний знак. Каган підвів голову, але в темряві нічого не міг помітити. Він добре пам'ятав цей знак: ще юнаком він так само натискував палець на нозі коханої нареченої Бурте, в ті часи тоненької і в'юнкої, як степовий тушканчик. Тоді великою родиною всі спали на розстелених повстинах у темній юрті її суворого батька Дай-Сечена.

Хто сидить біля його ніг? Хто кличе його?

Обережно простягнув він руку і відчув під долонею тонкий шовк вбрання, зіщулену жіночу постать, вузькі плечі, на голові незвичайну зачіску,— хто це? Він притягнув її до себе, і тихий шепіт на вухо неправильною ламаною мовою пояснив:

— Твоя Кюсюльтю, твоя жадана, Кулан-Хатун, приготувати померти, твоя приходить... Твоя втішай... Твоя — сонце. Кюсюльтю — місяць...

Це — китаянка, служниця молодої дружини Кулан-Хатун, яку він називає Кюсюльтю. Вона безшумно прослизнула до намету, як миша. Кулан кличе його.

Каган натягнув просторі чоботи, вистелені зсередини повстю, обережно пройшов до виходу, намагаючись не зачепити двох синів, Угедея і Тулі, що спали поряд із ним, і вийшов з намету.

Розділ сьомий

В ЮРТІ КУЛАН-ХАТУН

Побачиш — красунь таких в світі нема!
В них очі вузенькі, як в рисі вони,
У рисі, яку розлютили.

(З монгольської пісні)

Тиха ніч віяла холодом від снігових гір. Місяць сховався за важкими хмарами. Де-не-де тьмяно миготіли зірки. Китаянка йшла попереду, лишаючи за собою ніжний аромат розквітлого жасмину.

Дві тіні підвелися з землі.

— Ха![1] Хто йде?

— «Чорний Іртиш»...— прошепотіла китаянка.

— «Підкорений всесвіт»,— відповів вартовий, і тіні розступились.

Наближаючись до білої юрти, каган думав: «Яку нову примху сьогодні покаже Кюсюльтю?» Кожного разу, коли він приходив до неї, відриваючись од бесід з воєначальниками, вона зустрічала його по-різному: то вона була одягнена, як китаянка, в шовковому вбранні, розшитому незвичайними квітами, то лежала, охаючи, під соболевим покривалом, запевняючи, що вмирає, і просила покласти його могутню руку на її маленьке серце, то сиділа, обхопивши голову руками і обливаючись сльозами, слухала стару монголку, яка співала старовинні монгольські пісні про зелені береги Керулену[2] і самотнє кочовище серед неозорого пустельного степу.

Китаянка підняла вхідну завісу білої юрти, і каган ступив усередину. В юрті горіло багаття з коренів степового чагарника, і духовитий димок завитком підіймався до отвору круглої покрівлі.

Кулан-Хатун сиділа, обійнявши коліна, втупившись нерухомими звуженими очима на стрибаючі вогники багаття. Замість звичайних шовкових килимів на землі лежали три прості строкаті повстини. Осторонь були зібрані в'ючні торби, вже зашнуровані, готові в дорогу.

Каган спинився перед входом. Веселі іскри спалахнули в його блискучих котячих очах. «Ось вона, нова примха!» — подумав він.

---

[1] Ха! — Стій!

[2] Керулен та Онон — притоки Аргуні, головні ріки «корінної Монголії», на берегах яких минула юність Чінгісхана.

Кулан-Хатун опам'яталась, провела долонею по очах з підведеними й розтягнутими до скронь бровами. Вона схопилася, закинула голову назад і впала ниць, обхопивши руками ноги кагана:

— Прости мене, великий, незамінний, єдиний у всі віки, що я потривожила твій сон, чи твої думи, чи воєнну нараду. Але я не можу більше залишатися тут. Звідусіль, з кожної щілини загрожує смерть і мені, і моєму маленькому синові. Я хочу виїхати жебрачкою, з однією вірною служницею, і блукати по степу, де мене ніхто не пізнає.

— Але ти зажди трохи, дай мені чашку китайського чаю, а я посиджу біля тебе і послухаю, звідки і хто тобі загрожує.

Каган обійшов вогнище і опустився на повстину. Куди поділися шовкові килими, що застеляли юрту? Де розшиті птахами й квітами завіски, які висіли раніше по стінах? Тепер — це юрта звичайного, простого кочівника, яким він сам був сорок років тому.

Кулан знову зіщулилась у клубок і позирала на кагана злими очима розлюченої рисі. Поруч неї лежав, згорнувшись, її маленький син Кюлькан, голий, смаглявий, з обстриженою чорною головою, з двома косичками над вухами. Вона заговорила тихо жалібним, співучим голосом:

— Я не можу сподіватися ні на що, ні на який захист. У мене немає ні батька, ні матері, і з усіх братів лишився один,— він служить простим нукером, а раніше він мав би тисячу нукерів. І мій брат теж скоро загине.

— Чому ж він повинен загинути?

— Всі ми, меркити, все наше нещасне плем'я загинуло від мечів нукерів твого сина з тигрячими очима, невблаганного, безжалісного сина Джучі. Незабаром він приїде сюди, і я бачитиму ненависного вбивцю мого батька і всього нашого роду. Навіщо мені залишатися під скелею, яка ось-ось впаде і розчавить мене? Відпусти мене! Все вже складено для від'їзду.

— Джучі-хан сюди не приїде. Він на берегах ріки Іргіз готується до нового походу. А я ще живий, держу на плечах управління всесвітом. Про який інший захист, крім мого, ти говориш?

Кулан провела по очах, витираючи рясні сльози.

— Твого брата, Джемаль-Хаджі, я призначаю начальником шостої сотні моєї тисячі нукерів. Завтра я скажу начальникові моєї тисячі Чагану, що ця шоста сотня охоронятиме і тебе, і твою юрту, і твого богатиря Кюлькана. Хто сміє боятися, перебуваючи під захистом моєї руки?

Кулан опустила очі і сказала тихим тремтливим голосом:

— Тобі самому загрожують стріли...

— Які стріли? Кажи, чиї стріли? — каган поклав руку на плече Кулан.

Вона прикусила губу, вивернувшись, вирвалася і, схопившись, легко відбігла вбік. Її довга чорна коса мотнулася по повстині, як втікаюча змія. Каган придавив ногою кінець коси і повторив пошепки:

— Кажи, хто готує мені загибель?

Кулан спиною притулилася до грат юрти.

— Великий, незрівнянний! Ніякі народи, ніякі війська не страшні тобі,— ти розгромиш їх, як порив вітру несе осіннє листя. Але чи можеш ти вберегтися від таємних ворогів, які сидять разом з тобою в одному наметі, ідуть за тобою вдень і вночі? Я одна тобі віддана і люблю тебе, як могутню, прекрасну гору рідного Алтаю, вкриту блискучим снігом. Ти один мій захист, а без тебе мене відкинуть, як камінчик на дорозі. Хіба я кажу неправду? Адже ти все бачиш, все розумієш — і мову вітру, і стогін іволги, і сичання змії... Адже все правда, що я кажу?

— Все розказуй, все, що знаєш,— хрипів каган, не випускаючи коси.

Злораді вогники засвітилися в очах Кулан-Хатун.

— Старі в степу мудро придумали, що наступником, охоронцем вогню в юрті повинен бути завжди наймолодший з синів хана. Старші сини підростають і поспішають взяти до рук повіддя батьківського коня. Тому батько їх виділяє і ставить їм юрти якнайдальше від своєї,— нехай самі ведуть господарство. А поки молодший, маленький синок підросте, батько може спокійно пасти свої табуни. Ти всіх обдарував, усіх синів наділив улусами [1], чому ж ти забув зробити наступником твого найменшого маленького сина, Кюлькана?

Каган випустив косу, довго сопів, нарешті сказав:

— Я оберігаю і хлопчика, і тебе... Тому я і не оголосив його наступником. Монголи ніколи не стануть любити і слухатися сина меркитки.

Кулан впала на коліна.

— А ось я не боюся любити єдиного і найкращого в світі, найнезвичайнішого з людей, сина меркитки, тебе, мій повелителю, посланого самим небом, тому що твоя

---

[1] У л у с — уділ, область.

мати, велика Оелун, була не монгольського роду, а з мого племені меркитів.

Чінгісхан захрипів, підвівся.

— Так, ти сказала до ладу! Про це всі забули. І хай не згадують... Твої слова я збережу в моєму серці. Нікуди не смій виїздити. Розклади знову килими. Після воєнних нарад з нойонами я приходитиму до тебе, моя маленька рись, моя жадана, моя Кюсюльтю!

І каган, важко ступаючи, вийшов із юрти. Кулан підвелася, звівши брови, поволі, в роздумі намотувала на руку свою довгу чорну косу. Вона покликала служницю. Китаянка міцно спала, притулившись біля стінки. Кулан розбудила її ударом маленької ноги і сказала:

— Грубіян! Мало не зламав руку!.. Розстели знову килими! Вплети ще жмуток кінського волосся в мою косу,— дикун мало не одірвав її! Завтра великий обід з іноземними послами. Дістанеш китайське голубе плаття, гаптоване срібними квітами...

Розділ восьмий

КАГАН ЛІЧИТЬ ПО ПАЛЬЦЯХ

Каган, обдумуючи те, що говорила «розлючена рись», тихо обходив курган. Перед ним знову підвелася тінь. Вони обмінялися паролями: «Чорний Іртиш» — «Підкорений всесвіт!» Каган пізнав у вартовому свого старого нукера, що супроводжував його в усіх наскоках.

— Що почув? Що побачив?

— Там, у далеких горах, багато вогнів. Бачиш, немов намисто з зірок,— це багаття жителів цієї рівнини, що втекли з своїми стадами в гори. Вони бояться нашого війська.

— А що поміж себе кажуть нукери?

— Кажуть, що ми всіх баранів доїдаємо, що коні об'їли всю траву і вже скубуть коріння, що мечі просять крові. Тому кажуть: великий каган мудріший за нас, він усе бачить, усе знає, скоро поведе нас туди, де всього вдосталь і нашому і кінському животу.

— Правильно! Каган усе бачить, усе знає, про все подумав. Побіжи мерщій до начальника тисячі Чагана. Скажи, що ми наказуєм зараз же сідати на коня, взявши з собою шість сотень.

— Зараз побіжу, мій хане!

— Стривай, скажи іще Чагану, що я буду загинати пальці і ждати його тут, на кургані, перед цим лужком.

Монгол, перевалюючись на кривих ногах, побіг униз з горба, а каган, опустившись на п'яти, нерухомо сидів, наставивши велике вухо, і прислухався до звуків, що линули з темряви. Він став сам собі лічити: «Раз, два, три, чотири...» — і коли долічував до сотні, то загинав один палець.

Місяць поволі котився в небі, то загортаючись у хмару, то знову виринаючи на темне небо, і тоді юрти нукерів, що широким кільцем розтягнулися навколо горба, то виднілися чіткі й близькі, то зникали в тінь від хмари і темніли невиразними плямами.

Коли каган долічив до двохсот і загнув другий палець, між юртами забігали тіні, кілька нукерів навскач помчали в туманний степ. По всьому табору пролунали гортанні крики:

— Тривога!

А каган так само нерухомо сидів і спокійно лічив третю сотню, потім четверту... Здалеку було чути глухий гомін, він усе посилювався, і каган розумів, що це скаче табун з тисячі коней. Табун мчав усе ближче і разом спинився біля підніжжя горба. До кагана донісся гострий запах кінського поту, і налетіла хмара куряви, яка на мить сховала увесь табір.

Каган усе ще лічив і загинав пальці. З табуна було чути вищання і глухі удари, то брикались жеребці. Низьким, хрипким голосом каган проревів:

— Чагане! Ойє, Чагане!

— Ойє, слухаю! — протяжно з темряви долинула відповідь.

— Я загнув уже шість пальців! Чому баришся?

— Загни ще два, і ми всі будемо на конях!

Місяць знову виплив з-за хмар і яскравим світлом осяяв коло між юртами, куди звідусіль бігли монголи. Одні тягнули сідла і пітники, інші вели до своїх юрт коней, треті навскач проносились до своїх заздалегідь визначених місць.

Каган лічив далі. Він загнув сьомий палець і обернувся, почувши позад себе кроки. Двоє нукерів вели осідланого буланого коня Чінгісхана. Схопившись рукою за гриву, він піднявся в сідло і поволі виїхав на виступ горба. Позад нього вишикувалося сім нукерів; один тримав прапор з тріпотливими кінцями.

Перед каганом ще в усіх напрямах пересувалася гуща коней і вершників. Але всі вони швидко ставали на відомі

їм місця, і не встиг іще Чінгісхан загнути восьмий палець, як перед ним уже струнко простягнулися шість рядів вершників, по сотні в кожному ряду, а спереду вишикувались начальник тисячі Чаган і поблизу нього кілька охоронців-тургаудів.

— Чагане, до мене! — гукнув Чінгісхан.

Чаган підскакав до горба і зупинився за три кроки від кагана.

— Ти поїдеш до тієї гори, куди втекли всі харачу (простонароддя, бідні кочівники) і всі довговухі зайці з степу. Ти приженеш сюди всю їхню худобу і не випустиш з рук жодного барана. Вперед!

Чаган повернув коня і поскакав до загону.

— За мною!

Загін рушив ряд за рядом, сотня за сотнею, повертаючи на дорогу, що біліла в місячному сяйві. Каган лишався нерухомим на виступі горба і все ще лічив та загинав пальці, доки останній вершник не потонув у сутінковій далечині. Він загнув десятий палець.

— Чи підготував гордовитий хвастун, шах Хорезму, таке військо? Ми скоро побачимо це в бою під Бухарою.

Розділ дев'ятий

ЗНИКЛИЙ КАРАВАН

Чінгісхан наказав своїм мусульманським послам спорядити великий караван і вирушити нібито для продажу краму в володіння хорезм-хана. Чінгісхан передав їм значну частину його власних цінностей, награбованих ним у Китаї, а на виручені гроші наказав накупити якомога більше тканин, щоб він міг ними нагороджувати воїнів, які особливо відзначилися.

Махмуд-Ялвач відправив з караваном велику кількість товарів, але сам відмовився їхати до Хорезму. Він і два його супутники лежали в юртах, охали і запевняли, що їх у Бухарі отруїли. Караван складався з п'ятисот верблюдів, і з ним вирушили чотириста п'ятдесят чоловік, які видавали себе за купців та прикажчиків. На чолі каравану Чінгісхан поставив свого монгольського нукера Усуна.

Перейшовши через гірські відроги Тянь-Шаню, караван прибув до прикордонного мусульманського міста Отрар. Там «караван-баші» Усун показав начальникові міста грамоту, власноручно підписану шахом Мухаммедом і з

його восковою печаткою; в ній шах дозволяв монгольським купцям «роз'їжджати і торгувати в усіх містах Хорезму вільно і без будь-яких зборів».

Місто Отрар славилося своїми базарами. Сюди весною і восени прибували кочівники з найвіддаленіших кочовищ. Вони приганяли баранів і рабів, привозили просолені шкури, вовну, різні хутра, килими і вимінювали їх на тканини, чоботи, зброю, сокири, ножиці, голки і шпильки, чашки, мідний і глиняний посуд. Усе це виготовлялося вправними майстрами та їхніми рабами у містах Мавераннагру і Хорезму.

Караван прибув в Отрар. Він являв собою незвичайне видовище для базарів цього міста. Купці розклали на килимах такі дивовижні й коштовні речі, яких отрарці ніколи й не бачили. Цілими юрбами приходили вони і дивувались, розглядаючи металевих божків, так майстерно позолочених, що вони здавалися вилитими з золота, яшмові вигнуті жезли, що «приносять щастя», вазочки, курильниці і дивні фігурки з яшми та нефриту, чайники й чашки з тонкого китайського фарфору, мечі з золотим руків'ям і піхвами, оздоблені дорогоцінним камінням. Тут були і боброві, і чорно-бурі лисячі шкурки, і чоловічий та жіночий одяг з товстого шурхітливого шовку, підбитий соболями; були й інші рідкісні та цінні речі.

У натовпі говорили:

— Всі оці коштовні речі награбовані татарами у Китаї, в царських палацах. На цьому розкішному одягу, напевне, виявляться плями засохлої крові. Воїни продали награбовані речі за безцінь купцям, а тут купці хочуть перепродати і нажитись.

— Чому наші війська не підуть до Китаю? — міркували інші.— І ми могли б добути такі ж скарби.

— Якщо татарські купці пропонуватимуть ці розкішні товари за півціни, то що ж доведеться робити отрарським купцям? На наші товари ніхто не захоче навіть дивитися.

Степові погоничі худоби несхвально похитували головами.

— Кому потрібні такі речі? Тільки ханам, бекам та на халати суддям і великим імамам. Щоб купити таке розкішне вбрання, вони тепер із нас здеруть подвійні податки.

Начальником міста Отрара був Інальчик Каїр-хан, племінник цариці Хорезму Туркан-Хатун. Він проїхав з почтом по базару, спинився біля виставлених речей

монгольського каравану і прийняв від купців дарунки. Потім, заклопотаний, він повернувся до фортеці і надіслав хорезм-шахові повідомлення, в якому писав:

«Ці люди, що прибули до Отрара в одязі купців, не купці, а найімовірніше лазутчики татарського кагана. Вони поводяться гордовито. Один із купців, родом індус, спробував грубо назвати мене тільки на ім'я, не називаючи ханом, і я наказав відшмагати його канчуками. А інші купці розпитують покупців про справи, які зовсім не мають стосунку до торгівлі. А коли вони лишаються самі з ким-небудь із народу, то погрожують: «Ви не підозрюєте того, що діється за вашою спиною. Незабаром відбудуться такі події, проти яких ви не зможете боротись...»

Стривожений таким листом, хорезм-шах Мухаммед наказав затримати в Отрарі монгольський караван. Усі чотириста п'ятдесят купців і монгольський «караван-баші» Усун зникли безслідно в підвалі фортеці, а монгольські товари намісник Отрара відправив до Бухари для продажу. Виручені гроші взяв собі хорезм-шах Мухаммед.

З усього каравану лишився живим тільки один погонич. Йому пощастило втекти і дістатися до першого монгольського поста. Там його посадили на поштового коня з бубонцями [1], і він помчав до Чінгісхана з страшною звісткою.

Розділ десятий

ПОСЛА НЕ ДУШАТЬ, ПОСЕРЕДНИКА НЕ ВБИВАЮТЬ

Не встиг місяць збільшитись і потім знову вигнутися серпом, як від володаря татарського в Бухару прибув новий посол Ібн-Кефредж-Богра, батько якого був колись еміром на службі у батька хорезм-шаха, Текеша. З ним прибуло двоє знатних монголів.

Перед тим як прийняти послів, хорезм-шах Мухаммед довго радився з своїми кипчацькими воєначальниками. За їхньою вказівкою, він вирішив прийняти монгольських послів гордо й суворо, але все-таки вислухати їх, щоб дізнатися про наміри Чінгісхана.

[1] На головних шляхах своїх володінь Чінгісхан влаштував поштові пости, де завжди були напоготові коні і гінці для перевезення каганських наказів. На поштового коня надівались ремені з бубонцями, щоб зустрічні давали дорогу.

Старший посол увійшов з підведеною головою. Він уже не преклонив коліна і говорив стоячи, немов готовий до бою, хоч свою зброю, згідно з вимогою векіля, він залишив при вході.

— Володарю західних країн! — сказав він.— Ми з'явились нагадати тобі, що нашим купцям, які прибули в Отрар з царства Чінгісхана, ти сам видав грамоту, підписану твоєю ж рукою і скріплену твоєю печаткою. В ній ти дозволив нашим купцям вільно торгувати і наказував усім ставитись до них дружньо. Але ти підступно їх обдурив,— вони всі забиті, їхнє майно розграбоване. Якщо зрада сама по собі є мерзенною справою, то вона стає ще огиднішою, коли виходить від глави ісламу.

Хорезм-шах закричав:

— Негіднику! Як ти смієш так говорити зі мною? Як ти зважився звинувачувати мене за дії, зроблені моїм слугою?

— Великий шах! Отже, ти твердиш, що намісник Отрара діяв усупереч твоєму наказові? Гаразд! Тоді видай нам цього злочинного слугу Інальчика Каїр-хана, і наш великий каган сам зуміє його покарати по заслузі. Але якщо ти мені відповіси «ні», то тоді готуйся до війни, в якій найдоблесніші серця поляжуть у битві і твердо направлені татарські списи влучать у ціль!

Хорезм-шах замислився, слухаючи грізні слова. Всі завмерли, розуміючи, що зараз вирішується питання: бути чи не бути війні? Але деякі зарозумілі кипчацькі хани закричали:

— Смерть хвастуну! Він сміє погрожувати нам? Великий падишах, адже Інальчик Каїр-хан племінник твоєї матері! Невже ти віддаси його на розтерзання невірним? Накажи вбити цього зухвальця або ми самі його порішимо!..

Хорезм-шах сидів блідий і сірий, як мрець. Його губи тремтіли, коли він тихо сказав:

— Ні! Інальчика Каїр-хана, мого вірного слугу, я не віддам!

Тоді один з кипчацьких ханів підійшов до монгольського посла, схопив його за бороду, одним помахом кинджала відтяв її і кинув йому в обличчя. Посол Ібн-Кефредж-Богра був сильною і сміливою людиною. Але він не вступив у боротьбу, а тільки крикнув:

— У священній книзі сказано: «Посла не душать, посередника не вбивають!»

Хани кричали:

— Ти не посол, а порох на чоботі татарського кагана! Чому ти, мусульманин, служиш нашим ворогам? Ти зрадник, татарський гній! Ти зрадник батьківщини!

Кипчацькі хани накинулись на посла, закололи його кинджалами, а двох його супутників-монголів побили.

Змучених послів приставили до кордону володіння хорезм-шаха, де їм підпалили бороди і потім відпустили пішими, відібравши коней.

Розділ одинадцятий

ЧІНГІСХАН РОЗГНІВАВСЯ

Вдень каган кілька разів виходив з намету і вдивлявся у далечінь,— він чогось чекав. Повертаючись до намету, він опускався на шовковий килим і вислухував, що йому пояснював його головний радник Єлю Чу-цай, високий, повільний у рухах, худорлявий китаєць з настороженими, проникливими очима.

— Можна завоювати всесвіт, сидячи на коні, але управляти ним, лишаючись у сідлі, неможливо. Треба негайно призначити в кожну область начальника, він подбає про склади зерна, встановить «судові місця» для збору помірних податків із населення з покаранням на смерть тих, хто не заплатить. У кожне таке «судове місце» треба призначити по двоє довірених, обраних з учених людей; один з них буде начальником, а другий — його помічником. Щоб збільшити доходи, треба запровадити мито з купців, податки з вина, оцту, солі, видобутку заліза, золота, срібла і за право користування водою для зрошення полів...[1]

— Це все ти говориш до діла,— відповів Чінгісхан.

Хранитель печатки, уйгур Ізмаїл-Ходжа, подав печатку кагана. Це була нефритова фігурка тигра, що стоїть на золотому колі, змазаному червоною фарбою. Каган притиснув печатку до указу, заздалегідь приготованого Єлю Чу-цаєм.

У пекучий полудень без вітру над степом тремтіли хвилі гарячого повітря. Весь табір Чінгісхана дрімав, і навіть коні, що блукали по рівнині, тепер стояли нерухомо, збившись у табуни, і рівномірно похитували головами, відганяючи гедзів, які вилися навколо них.

---

[1] Рашід ад-Дін.

Здалеку, немов дзижчання мухи, донісся тонкий тягучий звук. Потім став відрізнятись швидкий передзвін бубонців. Чінгісхан підняв короткий товстий палець, повернув до входу квадратне обличчя і наставив велике вухо з одвислою мочкою, в якій висіла важка золота серга.

— Гонець, і не один...— І він вийшов з намету.

Вже було видно, як клубок куряви котився по дорозі. Троє вершників мчали до табору. Вони доскакали до чорних юрт, де один кінь упав на землю, а вершник перелетів через голову. Вартові підхопили коней за повіддя, провели їх до застави. Звідти, в супроводі вартових, двоє з прибулих пройшли до загородки для лошат, де знайшли Чінгісхана.

Каган сидів навпочіпки перед білою кобилицею і, мружачись, стежив за тим, як сіре лоша тикало мордою в рожеве вим'я матки.

Двоє прибулих були перев'язані ганчірками. Обличчя розпухли, вкрились наривами. Вони так змінилися, що каган, обернувшись до них, спитав:

— Хто ви?

— Великий кагане! Ми раніше були твоїми тисячниками, а тепер стали вихідцями з могили. Шах Хорезму захотів поглумитися з нас і наказав підпалити нам бороди — честь і гідність воїна.

— А де ж Ібн-Кефредж-Богра?

— За те, що він твердо сказав шахові твої накази, ті собаки, що підвивають хорезмській свині, порубали його на шматки.

— Як?! Вони порубали мого посла? Мого хороброго, вірного Ібн-Кефредж-Богра?

Чінгісхан завив. Він схопив жменю піску і посипав ним голову. Він руками розтирав обличчя, по якому потекли сльози. Він кинувся вперед і, неповороткий, важкий, побіг дорогою.

За ним побігли всі, хто був поблизу, приєднувались нові воїни, прокинувшись від крику, не розуміючи, з чого сталася тривога.

Каган, задихаючись, добіг до конов'язі, одірвав від припони неосідланого коня, схопив його за загривок, навалився йому на спину і понісся дорогою просто до голубої гори. Єлю Чу-цай і сини Чінгісхана сіли на коней і помчали за ним.

Вони прискакали до скелястої гори. На виступі серед сосон стояв каган. Його було видно здалеку. Він скинув шапку і повісив на шию пояс [1]. Сльози, великі й блискучі,

[1] Це означало у монголів — «цілком покластися на волю неба».

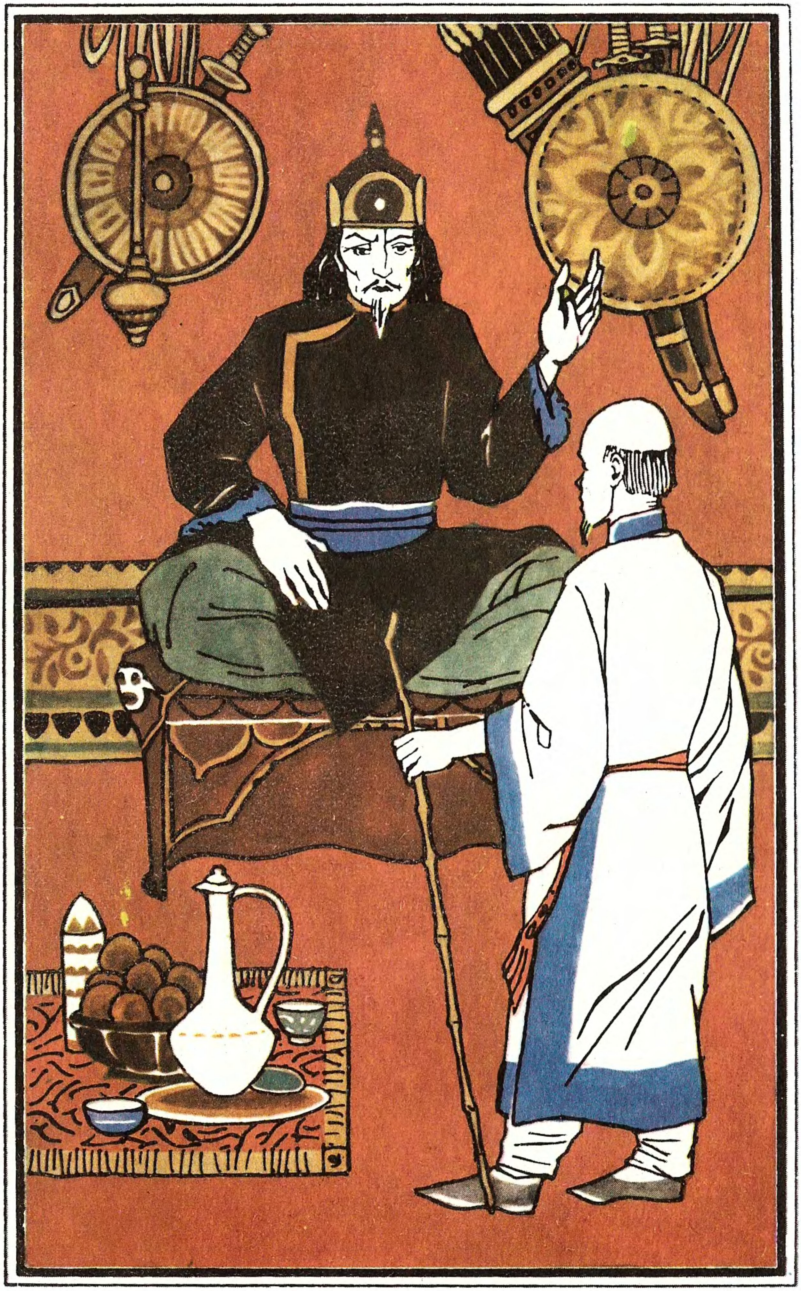
















текли по смаглявому обличчю, на якому каган розмазав землю.

— Вічне небо! Ти рятуєш праведних і караєш винних! — кричав каган.— Ти покараєш нечестивих мусульман! Чи чуєте ви, мої хоробрі багатури: мусульмани задушили мого посла Усуна і чотириста п'ятдесят щирих купців, які поїхали торгувати. Мусульмани пограбували всі їхні товари і сміються з нас. Вони забили другого мого посла хороброго Ібн-Кефредж-Богра. Вони обпалили вогнем, немов свинячі туші, бороди ще двом послам і вигнали, як бродяг, віднявши у них коней. Чи будемо ми це терпіти?

— Веди нас на мусульман! — кричали татари.— Ми виріжемо їхні міста, переб'ємо всіх з дружинами й дітьми! Ми заберемо усю їхню худобу і всіх коней.

— Там не буває морозів і холодних буранів,— гучно ревів Чінгісхан.— Там завжди літо, там ростуть солодкі дині, вата і виноград. Там на луках тричі за літо виростає трава. Хіба пристойно в оцій щасливій країні жити таким злочинцям, як мусульмани? Ми віднімемо їхні землі і зрівняємо з землею їхні міста. На місці зруйнованих міст ми посіємо ячмінь, і там будуть пастися наші дужі коні і стоятимуть тільки юрти з нашими відданими дружинами і дітьми. Чи ви готові йти на мусульманські землі?

— Укажи нам тільки, де вони, і ми їх виріжемо! — кричали татари.

— Я бачу навіть без шаманів, що настав «щасливий місяць» і пора повести військо на захід,— голосно сказав Чінгісхан і, обернувшись, став поволі підійматися вище на гору. За ним пішли його охоронці і кільцем оточили те місце на горі, де Чінгісхан побажав залишитися на самоті з своїми думками.

Піднявшись ще вище по схилу гори, Чінгісхан побачив на майданчику над урвищем багаття. Біля нього сидів хлопчик і роздував невеличким ручним міхом вугілля, на якому лежала розпечена штаба заліза. Тут же, навпочіпки, старий монгол повертав штабу кліщами і тримав напоготові для кування ковальський молоток.

— Хто ти? — спитав каган.

— Я коваль Хорі з тумену Джебе-нойона.

— Чому ти тут?

— Я виготовляю загартовані вістря для стріл. Вони не згинаються від удару в залізо і пробивають найміцнішу

броню. Хіба, виготовляючи такі невідпорні стріли, я не допомагаю тобі?

— Ти до ладу говориш,— зауважив Чінгісхан.— А чом ти працюєш тут, на горі?

— Тут, на горі, багато смолистого коріння, що дає жарке полум'я. Та коли признатися, то звідси, з гори, я бачу далеко степ і на тому боці наші рідні кочовища.

— Чого ти базікаєш? Звідси наших кочовищ не побачиш. Вони далеко!

— Хіба степові далі не однакові? Я дивлюся в рідну сторону, і легше стає на серці.

— А цей хлопчик твій син?

— Був китайченям, а тепер став сином. Я з тобою, великий кагане, ходив до Китаю і там підібрав покинуту дитину. В сідлі я його і виростив. Він став мені помічником у кузні.

— Де ж твоя кузня?

— Вона вся зі мною на сідлі. Ось молотки, а штаба заліза править за ковадло. Міх я ховаю у мішок і везу його на другому коні, де сидить і мій син.

— А коні добрі, міцні в тебе?

— Дуже вже старі мої коні, скільки я з ними зробив походів! Коли ми прийдемо на бухарські землі, там я виберу собі міцних коней та ще кілька рабів-молотобійців...

— Будеш добре битися, то й цілий табун коней здобудеш...

— Який я тепер воїн! Я дуже зранений. Для бою я вже мало придатний, а ось кувати ножі і наконечники стріл — це для мене звична робота. А скажи мені, великий хане, чи довго ще ми будемо тут стояти? Наш тумен Джебе-нойона голодує і їсть своїх коней. Час уже рушити далі...

Чінгісхан почав сильно сопіти і віддихуватися: це було поганою ознакою.

— Ні, спершу скажи мені, ковалю Хорі: що, коли весь тумен Джебе-нойона пішов уперед і його вже дванадцять днів тут нема? Так ти підеш степом його доганяти і запитувати у зустрічних бродяг, чи не бачив хтось із них Джебе-нойона? Якщо всі нукери почнуть блукати навколо табору, то в мене розбредеться все військо.

Коваль затрусився й упав ниць на землю.

— Наказуємо: цього коваля Хорі відвести до моєї тисячі і посередині куреня дати йому двадцять палок по п'ятах, щоб вони в нього засвербіли. Послати негайно роз'їзди навколо табору, виловити тих нукерів, які веш-

таються, відбившись од своїх сотень, а імена їхніх сотників і тисячників повідомити мені, я їм усім визначу кару.

Чінгісхан відштовхнув коваля, що хапав руками його велику ногу, і поволі почав підійматися кам'янистою стежкою. Він зупинився.

— Я буду тут розмовляти з небом про щасливий похід. Поставте навколо гори сторожу, щоб ніхто моїй розмові не перешкоджав! — І каган попрямував далі до вершини гори.

Розділ дванадцятий

ЯК ТРЕБА ПИСАТИ ЛИСТИ

Чінгісхан не знав іншої мови, крім монгольської, і не вмів писати.
(Акад. В. Бартольд)

Надвечір каган повернувся до свого намету і скликав старших воєначальників. Тут були і вкриті славою перемог товариші юних днів Чінгісхана, згорблені, сиві, висхлі, з одвислими щоками, і молоді, висунуті проникливим каганом бійці, які прагнуть подвигів. Кожний мав під своїм прапором десять тисяч вершників, цілком готових до походу.

Всі сиділи щільним півколом на килимах. Один Чінгісхан сидів вище за інших, на золотому троні. Спинка трону була вміло зроблена китайськими майстрами у вигляді переплетених між собою «щасливих драконів», що граються з «перлиною», схожою на морську медузу з довгими лапками, а ручки трону зображували двох розлючених тигрів. Це крісло, карбоване з золота, каган захопив у палаці китайського імператора і в походах возив з собою.

Праворуч від трону сиділи двоє братів Чінгісхана і його двоє молодших синів: Угедей і Тулі, ліворуч сиділа остання дружина кагана, юна Кулан-Хатун, що сяяла, прикрашена коштовним намистом і золотими браслетами, нанизаними на руки від кисті до плеча. Слуги-китайці безшумно пропливали позад присутніх і розносили золоті блюда з їжею і золоті чашки з кумисом та червоним хмільним вином.

Ліворуч кагана, біля його молодої дружини, сиділи два посли: один — Ашаганьбу, який прибув від могутнього

тангутського царя Бурханя [1], другий — китайський полководець Мен-Хун [2], посланий сунським імператором Південного Китаю, який ненавидів цзинського імператора Північного Китаю і тому шукав дружби і союзу з монголами.

На цьому бенкеті Чінгісхан вразив гостей розкішшю золотого посуду, великою кількістю й різноманітністю страв і напоїв. На великих золотих блюдах подавалася печеня: м'ясо молодої кобилиці, дикого оленя і степових дудаків. Це чергувалося з незвичайними ласощами, приготовленими китайським поваром. Кумис, айран, червоне перське вино і китайська горілка з кавунового насіння, рідкісні південні фрукти, привезені гінцями, що скакали багато днів на змінних конях,— усе це здавалось особливо незвичайним в оцій пустельній долині, куди заходили табуни диких коней і за ними слідом ішли тигри.

Із-за шовкової завіси намету було чути пронизливі пісні китайських співачок, звуки флейти й очеретяних сопілок. Кілька химерно одягнутих танцівниць виконували танці, зображаючи, як у степу безтурботно пасеться лань, як до неї підкрадається рись, кидається на неї, але сама гине від стріли мисливця, що причаївся за горбом.

Чінгісхан, задоволений вдалим бенкетом, сидів на троні, підібгавши ноги, і, голосно плямкаючи, брав шматки смаженого м'яса з окремого блюда, яке тримав перед ним, стоячи на колінах, китайський слуга. Найкращі шматки м'яса каган запихав у рот тим з гостей, до кого хотів виявити милість.

Під час бенкету Чінгісхан ревниво косив очима на тангутського посла: той сидів поруч дружини кагана, Кулан-Хатун, і смішив її розповіддю, як він, що ніколи не збивався з дороги в степах, уперше потрапивши до Китаю, заблудився серед заплутаних, вузьких провулків столиці. Кулан безтурботно сміялася. Чінгісхан, гризучи баранячу лопатку, сказав тангутському послові:

— Твій володар, цар Бурхань, обіцяв у наступному новому поході бути моєю правою рукою. Тепер народ мусульман вбив моїх послів, і я вирушаю покарати за це шаха Хорезму. Пора царю Бурханю з'явитися сюди з своїми вершниками і зайняти місце на правому крилі мого війська.

---

[1] Тангутське царство — одна з областей Північно-Західного Китаю.

[2] Записки Мен-Хуна про монголів і Чінгісхана збереглися до цього часу.

Тангутський посол, зайнятий розмовою з красунею Кулан-Хатун, недбало відповів Чінгісхану:

— Якщо в тебе не вистачає війська для походу, то не будь каганом.

Чінгісхан відкинув набік баранячу лопатку, витер масні пальці об білі замшеві чоботи і провів по вусах полою соболевої шуби. Всі затихли. Задихаючись, він захрипів, звертаючись до тангутського посла:

— Ти говориш від імені твого государя. Як же ти посмів мені так зухвало відповідати? Хіба мені важко зараз же рушити мої могутні війська на тангутське царство? Але в мене зараз інші турботи, і я не стану громити тепер вас, підлих, підступних, як ти, тангутів. Однак коли вічне небо збереже мене від ворожої стріли, то клянусь, коли я повернусь назад, розгромивши хорезм-шаха, я піду війною на твого невірного царя. Тоді я пригадаю твої слова і покажу вам, чи вмію я бути каганом!.. Єлю Чу-цай, накажи зараз же подати коней, і нехай оце тангутське цуценя відповзає з мого намету.

Тангутський посол Ашаганьбу, заїкаючись, відповів:

— Хіба я сказав що-небудь образливе?

Але китайські слуги підхопили його під руки і поволокли з намету.

Чінгісхан, насупившись, суворо зауважив китайському послові Мен-Хуну, що той дуже мало пив, і, щоб покарати, примусив його випити підряд шість великих чаш вина. Посол покірно пив, і всі гості в цей час співали на честь китайця хвалебну пісню. Після шостої чаші посол упав і одразу заснув. Чінгісхан знову став веселий, привітний і сказав:

— Ось мій гість напився! Значить, він мій друг і думає зі мною одним серцем. Обережно віднесіть мого друга в його намет. Вранці він так само може повертатися до себе на батьківщину. Нехай начальники міст скрізь його затримують якомога довше, дають йому вина, чаю і частування, якого тільки він забажає. Наказуємо, щоб у дорозі добрі музики грали йому на флейті і бринькали на струнах. Ми бажаємо, щоб наш китайський друг ні в чому не терпів нестатків.

Коли сонного посла винесли, Чінгісхан звернувся до Єлю Чу-цая:

— Чи написав ти листа убивці мого посла, хорезм-шахові Мухаммеду?

Великий радник кагана тихо відповів:

— Коли двоє хоробрих полководців збираються вою-

вати, чи зумію я написати як слід? Я знаю тільки, як запроваджувати порядки в завойованих землях, і намагаюся стежити, щоб твої накази виконувались. Тому листа написав твій більш досвідчений писар Ізмаїл-Ходжа-Уйгур.

— Де він?

Старезний секретар і хранитель печатки кагана Ізмаїл-Ходжа підійшов до трону і став на коліна, тримаючи на голові пергаментний сувій.

— Читай!

Ізмаїл-Ходжа почав читати:

«Вічне небо поставило мене великим каганом усіх народів. За останні сім років я здійснив незвичайні діла. Такого царства ще не було з стародавніх часів. За непокірність государів я громлю їх, сповняючи жахом. Як тільки приходить моє військо, то і далекі країни підкоряються і заспокоюються. Але чому ти не поводишся з повагою? Схаменись! Невже й ти хочеш випробувати удар мого гніву?..»

Чінгісхан спустив з трону ноги, кинувся на Ізмаїл-Ходжу і вирвав з його руки недочитане послання.

— Кому ти пишеш? Гідному говорити зі мною володареві чи синові жовтовухої собаки? Хіба так треба говорити з ворогами? Ти сам мусульманин і тому крутиш хвостом перед мусульманським ханом. Ти хочеш, щоб шах Махаммед подумав, нібито я його боюсь?

Ізмаїл-Ходжа лежав, уткнувшись обличчям у килим, і тремтів від страху. Каган схопив його за пояс, виволік з намету і кинув біля входу, штовхнувши ногою. Коло нього з'явився радник Єлю Чу-цай і став тихо дорікати:

— Поглянь на сиву бороду твого писаря. Згадай його заслуги протягом багатьох років. Він навчав читання й письма дітей твоїх і онуків. Не годиться тобі так карати відданого слугу...

Чінгісхан випростався:

— Ізмаїл-Ходжа пише рабські листи. Він не вміє говорити з гордістю. Нехай вчить і надалі читання і письма моїх онуків, але не береться говорити з повелителями народів.

Каган повернувся до намету і знову виліз з ногами на трон. Обхопивши руками праве коліно, він довго сидів на п'яті лівої ноги. Його жовто-зелені очі то розширялись, то звужувались. Біля трону з'явився інший писар з чистим аркушем пергаменту. Єлю Чу-цай подав писареві очеретинку для письма. А Чінгісхан, примруживши злі очі, все мовчав, дивлячись в одну точку. Потім він повернувся до писаря, що стояв, чекаючи, на колінах, і сказав:

— Напиши так: «Ти хотів війни — ти її матимеш».

Немов опам'ятавшись, каган вихопив з рук Єлю Чу-цая золоту печатку, змочену синьою [1] фарбою, і приклав її до листа. На пергаменті з'явився відбиток:

Бог на небі.
Каган — божа міць на землі.
Повелитель перехрестя планет.
Печатка володаря всіх людей.

І в безмовності притихлих гостей раптом пролунав бойовий заклик монголів, що кидаються в атаку:

— Кху-кху-кху!

Пізнавши голос хазяїна, заіржали прив'язані за полотнищами намету улюблені жеребці Чінгісхана. В одну мить в усіх кінцях табору почали перекликатись монгольські коні.

Єлю Чу-цай обережно двома руками взяв пергамент, а Чінгісхан сказав різко й уривчасто:

— Листа надіслати! На мусульманський кордон! Негайно! Гінцеві дати охорону! Триста вершників!..— Обернувшись до присутніх, каган заговорив знову ласкаво, муркотливим голосом: — А ми будемо продовжувати наш бенкет і мирно розмовляти. Скоро в мусульманських містах радітиме наша душа. Там ми розважимось! Я вже бачу, як від кінського поту туманом укриються зорані поля, як будуть тікати перелякані люди і вищати звіриним криком спіймані арканами жінки; там ріки потечуть червоні, як це вино, і закурене небо розжариться від диму палаючих селищ...

Він замружив очі і, піднявши товстий короткий палець, прислухався, як по всьому табору все ще перекликались жеребці.

Присутні заговорили півголосом: «Здається, похід уже близький...» — і, як годиться великим воєначальникам, поважно зсували золоті чаші, бажаючи один одному удачі, і розмовляли про майбутні великі дні.

---

[1] На листі кагана до повелителів інших народів печатка була синього кольору, на звичайних документах — червоного.

Частина п'ята

ВТОРГНЕННЯ НЕБАЧЕНОГО НАРОДУ

Розділ перший

ХТО НЕ ЗАХИЩАЄТЬСЯ — ГИНЕ

Після вторгнення монголів світ став безладним, як волосся ефіопа. Люди стали подібні до вовків.

(Сааді, XIII ст.)

Одержавши від Чінгісхана грізного листа з шістьма словами, хорезм-шах Мухаммед наказав спішно обгородити свою нову столицю Самарканд міцною стіною, незважаючи на величезні її розміри: довжина стіни повинна була становити 12 фарсахів [1].

Шах послав збирачів податей у всі частини держави для стягнення податків за три роки наперед, хоч податки і в цьому році насилу було зібрано.

Шах наказав також створити загони стрільців з лука. Лучники повинні були з'явитися на збірні місця на коні з своїм озброєнням і з запасом їжі на кілька днів.

Нарешті шах повелів негайно спалити всі селища, розташовані на правому березі ріки Сейхун до східного кордону з кара-китаями, в країні яких з'явилися монголи. Жителів спалених селищ шах наказав вигнати з спустошеної смуги, щоб монголи, проходячи по спаленій місцевості, не знайшли собі там ні пристановища, ні їжі. Але озлоблене населення випаленої смуги втекло до кара-китаїв, де чоловіки вступили до монгольських загонів.

Поки прибували війська з усіх кінців Хорезму, шах залишався у Самарканді. Оточений улесливим почтом, він відвідував мечеті, де слухав красномовні проповіді шейх-уль-іслама. Він старанно молився на очах у численних правовірних, які стояли струнками рядами на майдані

[1] Близько 84 кілометрів.

перед мечеттю. Разом з ними він ставав на коліна і голосно слідом за імамом повторював молитви.

На початку року Дракона (1220) Мухаммед скликав надзвичайну нараду з головних воєначальників, знатних беків, вищих сановників і сивобородих імамів.

Усі чекали мудрих і сміливих рішень, що сповняють бадьорістю і надією, від «нового Іскендера», «Мухаммеда-воїна», як його стали називати з часу розгрому збунтованого Самарканда й походу в Кипчацький степ. Посідавши тісним колом на килимах, усі, чекаючи шаха, говорили про його військовий досвід і про те, що він, звичайно, зуміє швидко й переможно вивести країну з біди.

Тимур-Мелік розповідав:

— Сьогодні падишах об'їжджав укріплення Самарканда й оглядав роботи. Він довго спостерігав, як тисячі зігнаних звідусіль селян і рабів копали рови. Мерзла земля погано піддавалась ударам лопати. Шах розсердився й крикнув: «Якщо ви будете так поволі працювати, то дикі татари, примчавши, тільки покидають у міські рови свої канчуки, і рови сповняться ними до самого верху». Це почули працюючі, і серця їхні сповнилися жахом. «Невже,— сказали вони,— у Чінгісхана так багато воїнів?»

До залу наради увійшов хорезм-шах, непроникний і мовчазний. Він сів на золотому троні, підібгавши під себе ноги. Головний імам прочитав коротку молитву, закінчивши словами: «Хай збереже аллах благословенні квітучі землі Хорезму для користі і слави падишаха!» Всі підняли долоні і провели кінцями пальців по бороді. Шах сказав:

— Я сподіваюсь на допомогу від кожного з вас. Нехай усі по черзі вкажуть заходи, які вважають за найкращі.

Першим говорив великий імам, прикрашений знаннями у багатьох науках, старезний Шихаб ед-Дін-Хівакі, якого прозвали «опора віри і твердиня царства».

— Я повторюю тут те, що завжди говорив з височини мембера[1] і мечеті. Достовірний хадис[2] пророка — хай буде благословенне його ім'я і прославлене! — говорить: «Хто буде вбитий, захищаючи своє життя і майно, той — мученик, той — джахід». Усі зараз повинні з мороку світських справ вийти на шлях покори і розбити загони турбот мечем відваги й старанності.

— Ми ладні віддати наше життя на полі битви! — вигукнули всі присутні.

---

[1] Мембер — кафедра, амвон.

[2] Хадис — перекази про життя й слова пророка Магомета, що не ввійшли до корану.

— Але що ж ти радиш? — спитав шах.

— Ти — великий полководець, ти — новий Іскендер! — сказав старий імам.— Ти повинен рушити всі свої незліченні війська на береги Сейхуну і там зустріти в рішучій битві язичників-монголів. Ти повинен із свіжими силами вдарити на ворогів раніше, аніж вони встигнуть відпочити від важкої дороги по пустелях Азії.

Мухаммед опустив очі, промовчав і наказав говорити іншому.

Один кипчацький хан сказав:

— Треба пропустити монголів в середину нашого царства. Тут, знаючи добре місцевість, ми легко знищимо їх.

Інші кипчацькі хани радили покинути Самарканд і Бухару напризволяще, покладаючись на міцність їхніх високих стін, а подбати лише про захист переправи через багатоводну ріку Джейхун, щоб не пустити монголів далі, в Іран.

— Я знаю добре цих грубих кочівників,— сказав один хан.— Вони пройдуть по країні, пограбують її, але довго тут не залишаться. Вони не люблять спеки. І вони, і їхні коні звикли до холодної зими. Доки монголи будуть у нас порядкувати, постараємося зберегти нашого улюбленого падишаха,— хай продовжиться на сто двадцять років його царювання!..— Ми відступимо за хребти Гіндукушу і підемо далі до Газни. Там ми зберемо нове велике військо. Якщо ж треба буде, то ми зможемо піти й до Індії. А тим часом монголи вдовольняться здобиччю і повернуться назад до своїх степів.

— Мова малодушного! — пробурчав Тимур-Мелік. Мухаммед спитав свого сина Джелаль ед-Діна:

— А ти що запропонуєш?

— Я твій воїн і жду твого наказу.

— А ти, Тимуре-Мелік?

— Перемагає той, хто нападає. А хто тільки захищається, той прирікає себе вітрові тління,— відповів Тимур-Мелік.— Саме тому людина, сміливо нападаючи, перемагає розлюченого сильного тигра. А йде за гори той, хто підібгав хвоста, хто боїться зустрітися з ворогом віч-на-віч. Навіщо ти мене запитуєш? Я давно прошу тебе: відпусти мене туди, де вже нишпорять передові татарські роз'їзди. Я випробую в сутичках з ними, чи вірно влучає моя стріла, чи не обважніла моя блискуча шабля!

— Нехай буде так! — сказав Мухаммед.— Незабаром відкриються від снігів перевали, і монголи почнуть спускатися з гір у долини Фергани. Там на монгольських

головах ти випробуєш свою шаблю. Призначаю тебе начальником військ міста Ходжента.

Всі опустили очі і з'єднали кінці пальців. Ясно було, що шах гнівається на прямодушного Тимур-Меліка, нестримного в промовах, як і невпинного у битві. Він ніколи не підливав меду лестощів у потік красномовства хорезмшаха. В Ходженті стояв невеличкий загін, і для випробуваного вождя Тимур-Меліка не було честі стати начальником нікчемної фортеці. Але в словах Тимур-Меліка приховувались образливі шпильки, і Мухаммед додав:

— Тимур-Мелік твердить, що перемагає тільки нападаючий? Але на війні потрібна не сліпа хоробрість, а розважливість. Я не скривджу і не залишу жодного міста без захисту. Я теж гадаю, що монголи чи татари, закутані в овечі шкури, не витримають нашої спеки і довго тут не залишаться. Найкращий захист для мирних жителів — незламні стіни наших фортець і...

— І твоя могутня рука! Твоя мудрість! — вигукнули підлесливі хани.

— Звичайно, військо, кероване мною, буде грізною непохитною скелею на шляху татар,— сказав Мухаммед.— Хіба хоробрий Інальчик Каїр-хан не тримається вже п'ять місяців в обложеному Отрарі, цим затримуючи натиск монголів? Він стійко відбиває всі їхні приступи, тому що я вчасно послав туди на підмогу двадцять тисяч хоробрих кипчаків...

— Молодець Каїр-хане! — вигукнули хани.

— Мені говорили вірні, обізнані люди, що військо татарське в порівнянні з моїм військом ісламу те саме, що струмок диму серед темної ночі. Чого ж його боятися? Я залишу в Самарканді сто десять тисяч воїнів, не рахуючи добровольців і двадцяти могутніх бойових слонів страхітливого вигляду. У Бухарі є п'ятдесят тисяч хоробрих. Так само і в усі інші міста я послав по двадцять і по тридцять тисяч захисників. Що ж лишиться від татар Чінгісхана, коли цілий рік вони будуть затримуватись біля всіх фортець? Нові війська до нього не прибудуть, і його сили танутимуть, як сніг улітку...

— Іншалла́! Іншалла́! (Дай аллах!) — вигукнули всі.

— А я тим часом,— вів далі шах,— зберу в Ірані нові війська правовірних. Я з свіжими силами так розгромлю залишки татар, що внуки і правнуки їхні побояться будь-коли наблизитися до земель ісламу.

— Іншалла́! Іншалла́! — вигукнули хани.— Це істинно мудра мова непереможного полководця!

До шаха підійшов начальник диван-арзу і передав записку. В ній було коротке повідомлення, доставлене убогим дервішем, який насилу пробрався крізь монгольські пости, що двадцять тисяч кипчаків, посланих шахом до Отрара, зрадили і перейшли на бік монголів. Усі дивилися з тривогою на Мухаммеда, намагаючись розгадати з його обличчя, які вісті: добрі чи погані? Шах зсунув брови і прошепотів:

— Пора! Баритися не можна! — Потім він підвівся і, вислухавши молитву імама, пішов до внутрішніх покоїв палацу.

Розділ другий

КУРБАН-КИЗИК СТАВ ДЖИГІТОМ

— Гей, Курбане-Кизик [1], гей, жартівник! Віднині ти не будеш більше колупати землю. Хорезм-шах призначає тебе головним начальником своїх хоробрих військ.— Не злізаючи з коня, джигіт стукав пужалном канчука в низькі, криві двері хатини Курбана.

— Яка ще нова біда спіткала нас? — кричала худа згорблена стара мати Курбана, квапливо шкандибаючи з городу.

— Виходь мерщій, Курбане! Чого він спить удень? Певне, обпився бузи... [2]

— Де нам думати про бузу! — голосила стара.— Спочатку Курбан цілу ніч вартував на канаві, доки не пішла вода, потім він заливав свою ділянку, а далі сам-один бився з чотирма сусідами, які хотіли передчасно одвести його воду на свої поля. Тепер Курбан весь у синяках лежить і стогне.

Стара зникла у дверях хатини, і звідти показався Курбан. Він стояв скуйовджений, протираючи очі, і зляканo вдивлявся в пишно вбраного бравого вершника на сірому в яблуках коні.

— Салям тобі, бек-джигіте! Що треба начальникові округу?

— Сам хорезм-шах тебе викликає до себе з конем, мечем і списом воювати з невідомими яджуджами і маджуджами.

---

[1] К и з и к — жартівник, блазень.

[2] Б у з а — хмільний напій, що його виготовляють з проса або рису.

Сутулий, з довгою шиєю Курбан чухав п'ятірнею спину.

— Кинь сміятися з мене, бек-джигіте! Який же я воїн? Я нічого не вмію тримати в руці, крім кетменя [1] і супової ложки.

— Це вже не твоя і не моя справа міркувати. Мене послав хакім об'їхати всіх сільських старшин і передати його наказ: щоб усі селяни збиралися негайно,— у кого є кінь — на коні, у кого верблюд — на верблюді. Дивися ж, завтра ти повинен з'явитися до свого бека, а він поведе вас, воїнів таких хвацьких, як ти, на війну. А хто не з'явиться — тому голову геть. Зрозумів?

— Зажди, бек-джигіте, поясни, в чім річ, які яджуджі-маджуджі?

Але джигіт стьобнув канчуком сірого жеребця і поскакав. Тільки курява хмаркою піднялась над дорогою і поволі попливла вбік, осідаючи на ріллі.

— Курбане, синку, що це надумали беки, що їм від тебе потрібно? — приставала стара, сівши на землю біля порога.

— Сказилися, мабуть. І чого до цього часу не здохла наша Рижуха! Тоді б мене не викликали до хакіма.— Курбан попрямував до рудої кобили, яка скубла траву на межі. Кінець її недоуздка тримав маленький син Курбана, напівголий, в самих лише підкочених вище колін шароварах.

— Гей, Курбане-Кизик, що сталося? — кричали, підбігаючи, селяни, які працювали на сусідніх ділянках.

Курбан не відповідав. Іще нило все тіло від побоїв. Він погладив кобилу, розправив жалюгідну гривку і провів рукою по худющій спині з випнутими ребрами.

— Не сердься на нас, Курбане! Сам знаєш: собаки спочатку за кістку перегризуться, а там, дивись, знову рядком гріються на осонні,— говорили сусіди.— За воду рідний брат стане звіром. Ти скажи, Курбане, чого приїздив джигіт окружного начальника?

— Війна...— сказав глухо Курбан.

— Війна?! — повторили всі четверо і застигли.

— Яка може бути війна? — отямився один.— Хорезмшах найсильніший володар світу, його тінь укриває всесвіт. Хто насмілиться воювати з ним?

— А чого вони від нас хочуть? Адже ми не воїни! Ми сіємо хліб, потім беки у нас його відбирають, ну і хай нас більше не займають.

[1] Кетмінь — різновид великої мотики, яку застосовують на Сході замість лопати, щоб скопувати землю.

— Що ж говорив джигіт?

— Усі,— сказав він,— підуть воювати, захищати нашу землю. У кого є кінь чи верблюд, повинні з ним з'явитися до бека.

А я заберу дружину та дітей і втечу з ними в гори чи в болота. Що мені захищати? Оці землі? Так вони ж не наші, а бекові. Нехай беки з своїми джигітами за них і б'ються!

— У хорезм-шаха є військо з найманих кипчаків. Це їхня справа воювати. Досі вони більше воювали з нами, хліборобами, і нам від них життя не було.

— А ось з'явилася потреба, так і вдалися до нас.

— Гей, дивіться. Ще нова біда!

Дорогою, здіймаючи куряву, швидко наближалися вершники, за ними гримотіли високими колесами чотири вози. Вони спинилися біля мазанки Курбана. З возів зіскочило кілька служителів з довгими білими палицями.

— Підійдіть сюди! — сказав один вершник. Курбан та інші селяни наблизилися, зігнувшись і склавши руки на животі.

— Ви мене повинні знати. Я окружний хасиб, збирач податків. Головний скарбник Мустафі розіслав наказ усім хасибам. Країні загрожує війна, на нас ідуть із степу язичники-татари. Якщо вони вдеруться на наші землі, то всіх переріжуть, худобу і хліб заберуть, і ми лишимося голі.

— А ми й так голі! — сказала стара мати Курбана.

— А прийдуть вороги,— вів далі хасиб-збирач,— то і голови втратимо. Значить потрібно багато і грошей, і хліба, щоб озброїти п'ятсот тисяч воїнів і всіх їх нагодувати. А для цього шах наказав зібрати податки.

— Ми всі податки нещодавно сплатили.

— Ви сплатили за цей рік, а тепер сплатите за наступний. Платити треба зараз. Почнемо з першого. Чий це дім?

— Мій, великий начальнику! — сказав Курбан-Кизик.— Мені платити нічим! Нічого в мене нема! Є тільки курка, але й та яєць не несе.

— Знаю наперед твої слова! Всі ви так говорите. Гей, молодці, огляньте добре будинок і особливо сарай.

Чотири джигіти пройшли по подвір'ю, оглянули сарай і город і повернулися ні з чим. Один тримав курку.

— Я даю тобі строку два дні. Сьогодні тобі всиплють п'ятдесят палок і битимуть кожного дня, доки ти не привезеш мені мішок пшениці. А потім твою ділянку землі

віддадуть іншому, більш старанному хліборобові, який не стане відмовляти в допомозі хороброму війську.

Курбан-Кизик упав на землю.

— Я все зроблю, що захоче шах!.. Я поїду на моїй кобилі воювати з яджуджами і маджуджами. Я працюватиму, лагодитиму мости і дороги, але не бий мене на очах у моїх дітей і не вимагай хліба, коли його нема! У мене четверо дітей, маленьких, як таргани, і стара мати. Мені їх треба прогодувати, а чим — не знаю. Змилуйся, великий хасибе,— і він обіймав копита коня збирача і сам дивувався сміливості своїх слів і здавався собі таким пікчемним, як жук, а його руда кобила видавалась йому нещасною, як голодна собачина.

— Ти, я бачу, жартівник, Курбан-Кизик,— сказав збирач.— Ти ж знаєш, що великий аллах створив на вічні часи щаблі для людей: найвище за всіх поставив шаха, потім беків, потім купців і, нарешті, простих хліборобів. Кожен повинен робити, що йому належить,— шах наказує, а всі інші повинні коритись. А що повинен робити хлібороб-наймит? Працювати для бека і для шаха і давати їм хліб, скільки їм буде потрібно. Так приготуй мішок пшениці. Гаразд, сьогодні я тебе не битиму, ніколи. А завтра здеру шкуру.

Хасиб стьобнув коня і поїхав далі.

Коли уляглася курява після збирачів, що поїхали далі, і розійшлися засмучені сусіди, Курбан-Кизик став готуватися до від'їзду.

Він пішов у мечеть до мулли і до купця, що мав крамничку на повороті великої дороги. Він слухав розмови перехожих і переконався, що бек має рацію: скрізь говорили про війну і про невідомий народ. Він іде зі сходу; мабуть, це звичайні кочівники-киргизи, кара-китаї, чи уйгури, чи інше плем'я татар, яке розрослося після кількох урожайних років, коли худоба плодилась і не було буранів та пошестей.

Скрізь ширилися чутки, що воїни цього племені величезні на зріст — як півтори людини, їх не можна вразити ані мечем, ані стрілою і їм чинити опір марна річ. Єдиний від них порятунок — замкнутися за високими, міцними стінами міст або втекти у болота.

Курбан повернувся замисливши сь. Нарубав дрібно соломи і стеблин джугари, щоб нагодувати кобилу. Витяг заіржавлений уламок коси і прикріпив його до жердини — вийшов спис. Він побував іще в коваля, допоміг йому

в роботі, тому що в кузні зібралося багато селян, які вирушали за викликом шаха до Бухари. Курбан, допомагаючи ковалеві, заробив дев'ять мідних дирхемів, так що міг купити у крамаря кілька дрібних обрізків баранини.

Увечері повернулася дружина Курбана, яка працювала цілий день на полі бека-землевласника. Вона зварила казанок каші з джугари і напекла коржів з шматочками баранячого сала.

Коли вся родина, посідавши навколо глиняної миски, мовчки почала їсти, Курбан, зберігаючи поважність глави сім'ї, непомітно оглянув кожного з присутніх.

Ось згорблена мати з сивими патлами,— від роботи в неї на спині виріс горб. Він пригадав, коли вона була молодою, смаглявою, вродливою, з чорними блискучими очима і задиристим сміхом. Праця під палючим сонцем на залитих водою полях, перетаскування важких в'язок джугари чи хмизу, безперервна праця зігнули її спину, придавили плечі.

Ось дружина, вже марніюча, з різкими зморшками, що вкрили гарне, ніжне обличчя. Цілими днями, зігнувшись, вона сиділа на підлозі над основою, поспішаючи виткати якомога більше тканини. Її руки стали жорсткими і пальці вузлуватими, як у старої жінки.

Четверо дітей, що сиділи поруч, квапляться схопити і проковтнути якнайбільше каші, і мати приділяє кожному по крихітному шматочку баранини. Старшому, Гассану, вже одинадцять років. Він просився поїхати з батьком до Бухари, щоб не тільки побачити надзвичайне місто, але й глянути на батька, як він з тонким гнучким списом, мечем і круглим блискучим щитом поскаче на шаленому коні.

Ще троє дітей: старша — підліток, вона вже соромливо затуляється кінцем хустки. Ось іще двоє малят. Вони сидять рядком на п'ятах і, уминаючи кашу, вимазали собі щоки. Що ж воно з ними буде?

Майже всю ніч Курбан не спав, обмірковуючи з дружиною, як вести господарство під час його відсутності, коли пускати воду на посіви, як покликати на допомогу сусідів, щоб зібрати врожай, і чим їх частувати у день допомоги.

— А якщо сюди прийдуть яджуджі? — запитувала дружина.— Куди нам тікати? І як нам потім з тобою зустрітись?

Курбан заспокоював дружину. Хіба можна уявити, щоб невідомі вороги з'явилися в Бухарі, у самому серці ісламу? Напевне, шах Хорезму збере своє могутнє військо і поведе

його через кипчацькі землі, щоб зустріти і розгромити ворогів у степу, і тоді Курбан повернеться на доброму коні, і на поводі йтиме другий кінь з в'юками, повними різної воєнної здобичі — подарунків для всієї родини.

Рано-вранці Курбан сходив до найближчих ярів і привіз на кобилі стільки хмизу, що під купою сучків було видно тільки чотири ноги. Курбан порубав хмиз і склав його біля стіни рівною кладкою. Він іще раз наказав дружині й матері нікому не прохопитися про яму, вимазану зсередини глиною і обкладену соломою, в якій зберігався невеликий запас джугари і посівного насіння пшениці. Цього повинно вистачити надовго, а там і Курбан повернеться.

— Як же ти поїдеш у дальню дорогу? — голосили дружина й мати.— У тебе немає ні хліба, ні грошей! Ти з голоду впадеш у канаву разом з конем. Візьми нашу джугару!

— Нічого, не бійтеся,— відповідав Курбан.— Джигіта прохарчує дорога.

Розділ третій

ВІЙНА ПОЧАЛАСЬ...

Взявши саморобний спис, Курбан-Кизик вирушив у путь. Він заїхав на садибу бека, щоб дізнатись, куди йому треба буде з'явитись. Управляючий садибою вилаяв його і сказав, що бек Інаньч-хан із загоном вершників уже виїхав. Усі, що запізнилися, повинні його доганяти на великій дорозі, яка веде до Бухари.

На всіх стежках було видно групи піших і кінних селян і валки двоколок, навантажених пожитками і дітьми. З криками й слізьми плентались старі діди та жінки. Валки тягнулися в усіх напрямках — одні до міста, інші, навпаки, відходили в напрямі південних гір.

Був початок весни. На полях зеленіли озимі. Сонце вже сильно пригрівало. Дороги підсохли, і курява густими хмарами підіймалася над рядами людей, що кудись ішли. Біля селищ зустрічалися кузні, де стукотіли молотки і озброєні люди кричали й сварилися, бажаючи підкувати коня, придбати наконечник списа або вміло викуваний залізний меч.

Надвечір другого дня, коли вдалині показались глиняні мури передмістя Бухари, Курбан встиг подружитися

з чорнооким бородатим дервішем, що йшов поряд чорного осла, навантаженого торбами. Од нього не відходив хлопчик років тринадцяти. Дервіш наспівував пісні і бажав щастя й удачі відважним богатирям, які вирушали проти невірних. Деякі воїни опускали в миску дервіша коржі чи жменьки пшона.

Коли настала ніч, тисячі багать запалали навколо міста. Курбан, простуючи за дервішем, опинився біля низьких будівель, звідки доносились одноманітні вигуки: «Гу, гу-у, гу-у!» Це була «ханака» — гуртожиток дервішів. Усередині було багато людей, які просили у дервішів зцілення від хвороб і молитов, що врятують від смерті у наступній війні. Дервіші чаклували, читали замовляння, давали відвідувачам паперові смужки з священними написами.

Курбан, прив'язавши біля огорожі кобилу, обійшов багаття, позбирав натрушену солому для Рижухи й чорного осла. А дервіш поділився коржами і звареною в залізному казанку бовтанкою з борошна.

«Джигіта прохарчує дорога»,— згадав Курбан.

Всю ніч Курбан, борючись зі сном, провів біля коня, намотавши на руку повід. Біля багать говорили, що тепер купують за добрі гроші навіть кульгавих і поганих коней, тому що всі хочуть виїхати якнайдалі від Бухари до перських гір чи до Індії, куди не доберуться невідомі язичники.

На ранок Курбан так міцно заснув, що не чув, як хтось, перерізавши повід, вкрав його Рижуху.

— Кажуть, що аллах покарає безсоромного злодія, що відібрав коня у воїна, який виступив на священну війну,— сказав дервіш.— Але поки що бог покарав також і мене, бідного Хаджі Рахіма, бо злодій вкрав і мого старого осла. Втішимося тим, що ми тепер нічим не обтяжені підемо оглядати благородну Бухару.

Курбан узяв на плече свій довгий спис і рушив разом із дервішем та його юним супутником оглядати славетне місто — «ясну зірку на небесах освіти», «благородну Бухару».

Троє подорожніх, «тримаючи один одного за пояс дружби», плентались до Бухари серед численного натовпу, який посувався безперервним потоком.

Високі стіни, збудовані у стародавні часи, порослі бур'яном і колючками, де-не-де завалені, мали одинадцять воріт, через які купецькі каравани сполучали цю твердиню ісламу з усіма кінцями всесвіту.

Біля перших воріт зібрався великий натовп. Стражники опитували всіх перехожих і до всіх зверталися з закликом:

— Жертвуйте на укріплення міста, на харчування воїнів, на виготовлення мечів! Хай рука ваша не стискається від скупості, хай щедрість розв'яже ваші тугі гаманці!

Старі вчені улеми з шкіряними торбами ходили в натовпі і вимагали, щоб кожний жертвував на священну справу захисту батьківщини.

Одразу за воротями потяглись торгові ряди. Маленькі крамнички з усілякими товарами тулились одна біля одної. Купці, знаючи, що́ особливо потрібне на сьогоднішній день, голосно кричали про гарні якості дешевих, але міцних тканин, чи добре зваляної повсті, необхідної для сну в дорозі, чи медових бубликів, які не псуються від часу.

Скрізь було видно юрби розгублених біженців, які прибули з дітьми й пожитками з околиць, шукаючи притулку і захисту.

Пройшовши масивні ворота другої стіни, що відгороджувала передмістя від внутрішнього міста — Шахрістана, троє подорожніх звернули з гомінкої вулиці на безмовний майдан, оточений високими арками мечетей і медресе. В них училося кілька тисяч молодих і старих виснажених студентів, «шагірдів», які бажали осягнути премудрість богословських арабських книг, щоб через багато років праці і злигоднів стати імамами зубожілих мечетей.

Тут, на майдані, відбувалась урочиста відправа: ряди молільників, рівних, мов рядки священної книги, стояли нерухомо, стежачи за рухами сивобородого, величного імама.

Коли він ставав на коліна, схилявся до землі чи піднімав руки до вух, кілька тисяч правовірних повторювали за імамом його рухи. Тільки шурхіт незліченних тіл, що падають і підводяться, проносився, мов порив вітру, по кам'яних плитах майдану.

Коли моління закінчилось, до східців високої мечеті підвели гнідого коня з червоним хвостом, прикрашеного ясно-червоним оксамитовим чапраком, гаптованим золотими квітками.

З мечеті вийшов високий чорнобородий хорезм-шах у білосніжному тюрбані, що виблискував алмазними нитками.

Шах звернувся до натовпу з промовою:

— Всі народи ісламу — один народ. Наш найкращий захист — нагострений меч. Пророк сказав про правовірних: «Я створив вас, воїни ісламу, найкращими з творінь

світу і призначив мусульман бути повелителями всього, що є на землі й на небі». Правовірні повинні бути повелителями всесвіту, тому нічого не бійтесь! Але священна книга нам також говорить: «Аллах дає свої милості рабу тільки відповідно до його старання». Тому ви повинні докласти всіх ваших старань, щоб вразити ворога мечем безстрашності... Хіба що-небудь зможе встояти проти люті правовірних мусульман, які віддають свою душу за слова пророка? Вбивайте ворогів скрізь, де їх знайдете, і женіть їх! Великий у гніві аллах, дай нам перемогу над невірними!..

— Убивайте невірних! Женіть язичників! — кричав натовп.

Хорезм-шах сів на гнідого коня з малиновим хвостом і сказав ще кілька слів:

— Мета наша — дати добру раду, і ми її вам дали. Ми виїжджаємо в Самарканд назустріч нечестивим, які вже спускаються з покритих снігом перевалів Тянь-Шаню... Але горе їм! Вороги зустрінуть собі на загибель безстрашні ряди наших одчайдушних воїнів... Доручаємо вас аллаху!

— Хай живе Мухаммед-воїн! Хай здоров буде Хорезм-шах, переможець невірних! — кричав натовп, пропускаючи шаха і його нарядних охоронців-кипчаків.— Ти один наш найкращий захист!

Розділ четвертий

ЗАХИСТ ВОЇНА — ВІСТРЯ ЙОГО МЕЧА

Виїхавши з Бухари, хорезм-шах Мухаммед раптом повернув коня і направив його не по великій дорозі на Самарканд, а на південь, у напрямі до Келіфа. Закутавши обличчя у шовкову шаль, він їхав мовчки то риссю, то чвалом, і весь його почет, не відстаючи, слідував за ним. Зустрічні подорожні плигали з дороги набік, у канаву. Вони падали ниць і здивовано дивилися на тисячу вершників, які мчали, немовби гнані страшним Іблісом.

Даремно великий візир указував синові падишаха Джелаль ед-Діну, що государ, певно, помилився дорогою, Джелаль ед-Дін байдуже відповідав:

— Яке мені діло! Я слідую за батьком, хоча б падишах захотів стрибнути у вогненну пащу пекла.

— Що це за садиба? — раптом спитав Хорезм-шах і спинив змиленого гнідого коня. Він указав канчуком на стіни із скошеними башточками, за якими височів ряд стрункіх високих тополь.

— Це мисливська садиба Тимур-Мелік-хана. Вона славиться старим садом і винятковим звіринцем диких тварин.

— Я хочу оглянути все це! — сказав Мухаммед.— А чому я не бачу тут хороброго Тимур-Меліка?

— Того ж дня, як він одержав повеління стати на чолі гарнізону Ходжента, він туди поскакав.

— Затятий! Я не наказував йому квапитись. Тепер мені нудно без нього...

Охоронна сотня помчала вперед приготувати прийом. Мухаммед, стримуючи розгаряченого коня, ступою попрямував до садиби. Важкі ворота розчинилися. Слуги бігали по двору. Брязкаючи ключами, вони відчиняли двері на довгу терасу. Раби тягнули мішки з ячменем і оберемки сухого сіна. Джигіти помчали в найближче селище і повернулися, тримаючи поперек сідел одібраних баранів. Похідні куховари розвели багаття і стали готувати обід.

Шах піднявся по приставленій драбинці до легкої альтанки біля садової огорожі. За ним піднялись Джелаль ед-Дін і старий дворецький садиби.

З альтанки було видно сад, ще оголений, без листя. Кілька диких кіз лежало на лужку, гріючись на сонці, і біля них стояв на варті довгорогий гірський козел.

— Там далі, у глибині саду, є дві сім'ї кабанів з поросятами,— пояснив дворецький.— А в клітці тримаємо двох дуже лютих леопардів, недавно привезених з гір. Мій добрий господар Тимур-Мелік любить дивитися з цієї альтанки, як леопарди ганяються за кабанами і козами, і сам іноді спускається в сад на полювання. Він може наповал забити звіра стрілою, заздалегідь сказавши, в яке місце влучить.

— Іди! — сказав суворо шах. Він лишився вдвох із сином і заговорив півголосом.

— Я стривожений. Гінці прибули одразу з трьох боків. Чорні хмари насуваються звідусіль.

— На те й війна! — зауважив байдуже Джелаль ед-Дін.

— Перший гонець доповів, що рудий тигр Чінгісхан оволодів Отраром, схопив Інальчика, Каїр-хана і, щоб насититися помстою, наказав залити розтопленим сріблом

йому очі і вуха. Тепер Чінгісхан рушив сюди і шукає мене.

— Нехай прийде! Його ми і ждемо.

— Ти навіть у грозу жахливих лихоліть залишаєшся безтурботним!

— У нас стільки війська, що нема чого втрачати надію.

— Другий гонець прибув з півдня. Запевняє, що бачили роз'їзди татар.

— Який-небудь невеличкий загін. Тепер, ранньою весною, велике військо полягло б на засипаних снігом перевалах.

— Але, спустившися з гір, татари відріжуть нам шлях відступу в напрямі Індії.

— А навіщо нам туди відступати?

— Ще є донесення. Монгольські роз'їзди вже помічено в пісках Кзилкуму.

— У піски послано заслоном загін туркменів у десять тисяч коней.

— Ті туркмени не стримають монголів.

— Якщо це так, то Чінгісхан може з'явитися перед воротьми Бухари у найближчі дні. Будемо готуватися до цього.

— Може, червонобородий звір уже підкрадається до Бухари, його загони нишпорять навколо, розшукуючи нас. Треба швидше виходити звідси!..— бурмотів Мухаммед і озирався, немовби чекаючи нападу з кущів саду.

Джелаль ед-Дін мовчав.

— Чому ж ти не відповідаєш?

— Ти вважаєш мене безумцем. Що ж я можу ще сказати?

— Я наказую тобі говорити.

— Тоді я скажу, а ти можеш мене помилувати або стяти голову. Якщо проклятий Чінгісхан іде сюди, то наші війська повинні не ховатися за високими стінами міст, а шукати його. Я б вигнав у поле всіх кипчацьких ханів, хоробрих, коли треба здирати шкуру з покірних селян, але тремтливих, як листя, у цей суворий час війни. Я б їм заборонив під загрозою смерті входити у ворота міста. Захист воїна — вістря його меча і баский кінь. Рудий тигр іде сюди? Тим краще. Значить, ми вже знаємо його шлях. Треба повернути коней і йти по його слідах, кусати його п'яти, ставати перешкодою на його шляху, нападати з усіх боків, убивати йоло верблюдів і виривати з м'ясом клапті його рудої шкури. Яка користь від того, що в Самар-

канді за стінами сховалося сто тисяч вершників? Вони тільки жеруть баранів, а їхні благородні коні застоюються...

— Ти осуджуєш накази твого батька? Я давно це помітив. Ти хочеш моєї загибелі.

Джелаль ед-Дін опустив очі, і голос його звучав сумно.

— Це не так. Я не залишу тебе у важкі часи, коли хитається всесвіт. Але я клянусь пам'яттю твого любимого Іскендера, я безумець, що так покірно і нерішуче поводжусь. Навіщо все твоє величезне військо, коли воно не стоїть бойовим табором, коли воно не готове кинутися на ворога за помахом твоєї руки! Навіщо високі стіни, якщо за ними ховаються не дружини і діти наші, а озброєні силачі, що переховуються під ковдрами тремтячих жінок! Ти можеш скарати мене, але зроби, як я кажу. Батьку, поїдемо в Самарканд і вирушимо...

— Тільки в Іран або в Індію!..

— Ні! Нам залишаються на вибір тільки два рішення: мужність боротьби або ганебна смерть у вигнанні. Ми з військом вийдемо у відкрите поле, щоб зчепитися з татарами... Ми будемо стрімкі, як удар блискавки, і невловимі, як нічні тіні... Ти прославишся як великий полководець! Не барися, дій!

— Ти не полководець,— сказав велично шах, піднявши палець, прикрашений алмазним перснем,— ти хоробрий джигіт, ти можеш бути начальником навіть кількох тисяч джигітів, які, мов шалені, налітають на ворога... А я не можу поводитись, як хоробрий, але безумний джигіт. Я повинен усе продумати, усе передбачити. Я вирішив інакше. Я з тобою вирушу до Келіфа, де буду охороняти переправу через ріку Джейхун.

— А нашу рідну країну покинеш? Тоді народ буде правий, посилаючи прокляття всьому родові хорезм-шахів за те, що ми вміли тільки здирати з нього податки, а в день небезпеки покинули його на поталу татарам!

— В Ірані я зберу величезне свіже військо.

— Ні, падишах! Тепер слід діяти тими силами, які у тебе в руках. Пізно навчати інше військо, коли твоє залишається без вождя, сховавшись за стінами. Військо готують двадцять років для того, щоб одержати перемогу в один день. Їдьмо в Самарканд! Я битимусь простим джигітом поруч тебе...

— Ні, ні! Наказую тобі вирушати до Балха і збирати там нове військо. Щастя покинуло мене...

— Щастя? — вигукнув з люттю Джелаль ед-Дін.— Що таке щастя? Хіба щастя може покинути сміливого?

Не можна втікати від щастя! Треба гнатися за ним, наздоганяти його, хапати за волосся і підгинати під своє коліно... Ось як домагаються щастя!

— Годі! Ти назавжди лишишся навіженим джигітом! Ти не зможеш врятувати від загибелі великий Хорезм...

Хорезм-шах квапливо спустився з альтанки і, задихаючись, швидко попрямував до тераси будинку, де були розстелені килими з багатим достарханом. Там, помолившись, шах почав їсти, розпитуючи про шляхи, переправи, і, не докінчивши обіду, наказав подавати коней.

Розділ п'ятий

НЕВГАМОВНИЙ ТИМУР-МЕЛІК

В Отрарі Чінгісхан залишив синів Угедея і Джагатая з частиною війська і сказав їм:

— Ви будете облягати місто Отрар, доки не захопите живцем начальника Інальчика Каїр-хана. Притягніть його до мене на ланцюгу. Я сам визначу зухвалому нечувану страту.

Старшому синові Джучі він наказав взяти міста Дженд і Енгікент. Решту частини свого війська каган направив у різні боки.

Алак-нойона з п'ятьма тисячами вершників Чінгісхан послав до міста Бенакет, де стояв загін кипчаків. Після трьох днів облоги жителі вислали старих і просили пощади. Алак-нойон наказав, щоб усі чоловіки вийшли з міста і вишикувалися в полі — окремо воїни, окремо ремісники і інший народ. Коли воїни склали у вказаному місті свою зброю і відійшли, монголи всіх їх перебили булавами, мечами і стрілами. А з решти полонених монголи одібрали найсильніших юнаків, поділили їх по тисячах, сотнях і десятках, поставили над ними своїх начальників і погнали далі, як худобу, щоб вони ламали стіни обложених і першими йшли на приступ.

У дорозі до них приєдналися інші монгольські й союзні загони, так що в Алак-нойона зібралося близько вісімдесяти тисяч воїнів. Вони підійшли до міста Ходжент, яке омивається швидкою і багатоводною рікою Сейхуном. Мешканці міста покладали свої надії на неприступність старовинних високих стін і відмовились здатися.

Начальником військ міста недавно було призначено Тимур-Меліка, обізнаного у військових справах, відомого

сміливістю, впертістю і прямотою. Він встиг спорудити високу фортецю на острові посеред Сейхуну, в тому місці, де ріка розходиться на дві протоки, і склав там запаси зброї і їжі.

Коли прибули монголи і пригнали захоплених полонених, то під ударами канчуків і мечів мусульмани подерлися штурмувати стіни Ходжента. Жителі його, не бажаючи битися з братами свого народу, вирішили припинити захист.

Тимур-Мелік з тисячею відважних джигітів переплив річку, захопив усі судна і закріпився на острові. А жителі Ходжента вислали до монголів знатних людей з благанням про пощаду і відчинили ворота. Монголи вдерлися і враз розграбували місто.

Монголи обстрілювали фортецю на острові з метальних машин, але каміння і стріли до укріплень не долітали. Тоді монголи вигнали з Ходжента всіх юнаків і, приєднавши до них полонених з Банакета й інших селищ, зібрали на обох берегах річки близько п'ятдесяти тисяч чоловік. Поділивши їх на десятки і сотні, монголи ганяли їх за три фарсахи [1] до найближчої гори і примушували таскати звідти каміння, щоб загородити річку греблею.

Тимур-Мелік тим часом приготував дванадцять плотів, закритих зверху для захисту від вогню мокрими повстинами з глиною. По боках були залишені прорізи для стрільби. Щодня на світанку він посилав у кожний бік річки по шість плотів, і воїни його одчайдушно билися з монголами, а монгольські стріли з горючою сумішшю їхнім плотам не шкодили.

Ночами Тимур-Мелік організовував вилазки, зненацька нападав на сонних монголів, так що монгольське військо постійно перебувало у тривозі.

Китайські інженери, що супроводжували монголів, спорудили нові, потужніші „далекобійні машини. Катапульти, що викидали каміння, і великі стріли почали завдавати сильних втрат воїнам Тимур-Меліка. Побачивши, що справи його стають безнадійними, Тимур-Мелік темної ночі приготував сімдесят суден і плотів, склав на них пожитки і посадив воїнів. Раптом на всіх суднах запалали багаття і факели, і вогняним потоком вони понеслися вниз по річці, підхоплені її бурхливою течією.

Монгольське військо погналося за ними по обох берегах. Тимур-Мелік скеровував човни і плоти туди, де

[1] Три фарсаха — близько 21 кілометра.

показувались монголи. Стрільбою з луків він одганяв їх і гнав судна далі. Припливши до Бенакета і одним ударом перервавши ланцюг, який монголи протягнули через ріку, судна і плоти понеслися далі.

Побоюючись, що на річці є ще сильніші перешкоди, Тимур-Мелік, помітивши поблизу Бар-Халигкента великі табуни, причалив до берега, посадив воїнів на коней і поскакав у степ; монголи його переслідували. Воїнам Тимур-Меліка доводилося спинятись, битись, відганяти монголів і потім знову пробиватися вперед.

Ніхто не хотів здаватися, і тільки небагато хто врятувався, прослизнувши вночі між монгольськими таборами. Тимур-Мелік залишився з кількома воїнами, але все ще відбивався і прямував усе далі в степ, покладаючись на міць свого коня.

Коли останні супутники Тимур-Меліка були забиті, а в сагайдаку його залишилося всього три стріли, за ним гналося вже тільки троє монголів. Стрілою він влучив в око одному монголові і кинувся на решту. Ті повернули коней і поскакали геть.

Тимур-Мелік з двома стрілами у сагайдаку дістався до криниці в пісках, де стояли туркмени з загону Кара-Кончара. Вони дали свіжого коня, і на ньому Тимур-Мелік доїхав до Хорезму, де знову зайнявся готуванням до дальшої війни з Чінгісханом.

Розділ шостий

МОНГОЛИ ЙДУТЬ ЧЕРЕЗ ПІСКИ

> Цей проклятий народ їздить так швидко, що ніхто не повірить, якщо сам не побачить.
>
> *(Клавіго, XV ст.)*

У той час, коли в Отрарі курилися руїни спалених будівель і впертий Інальчик-хан, засівши в фортечній цитаделі, завзято відбивався од монголів, які видиралися на стіни, Чінгісхан, розгорнувши дев'ятихвостий білий прапор, наказав своїм загонам бути готовими до виступу.

Чінгісхан викликав синів і головних воєначальників. Усі сиділи колом на великій повстині. Кожний уже одержав наказ, в який бік і на яке місто йому вирушати, але

ніхто не наважувався спитати у грізного владики, в який бік помчить його білий прапор.

— За моєї відсутності,— сказав Чінгісхан,— військо очолюватиме обережний Бугуруджі-нойон. Передові загони поведе стрімливий у наскоках Джебе-нойон і досвідчений у засадах Субудай. Не смійте на полях топтати хліб, а то нічим буде годувати наших коней. Ми зустрінемо шаха Мухаммеда на рівнині між Бухарою і Самаркандом. Ми нападемо на нього з трьох боків. Знищивши головне військо хорезм-шаха, я стану повелителем усіх мусульманських країн.

Випивши кумису і хлюпнувши його в жертву духові — заступникові воїнів Сульде, що пробуває в білому прапорі, Чінгісхан сів на коня, і військо рушило в похід. Одні загони пішли вздовж ріки Сейхун вверх по течії, інші вниз, а Чінгісхан караванними стежками заглибився у піски Кзилкумів.

Удень лютневе сонце сліпуче сяяло і пригрівало, вночі калюжі замерзали і тверділа звивиста по глинистих такирах [1] вузька стежка. Військо посувалося безшумно, не було чути іржання коней, брязкоту зброї, ніхто не наважувався заспівати пісню. Загони трималися близько один до одного. Зупинки влаштовувалися короткі, і воїни засинали на землі, біля передніх копит коней.

Вночі спереду гасали розвідники з палаючими факелами. Вони видиралися на горби, подаючи вогнями сигнали, щоб загони не збилися з дороги і не перемішались. Розповідали, що серед ворожих мусульманських військ відзначаються туркменські вершники на швидких довгоногих конях. Вони вилітають барсами з-за горбів, врізуються в ряди, зчиняють переполох і так само швидко зникають, волочучи на арканах полонених.

Спочатку монголи гадали, що їхнє військо рушило через пустелю прямо до Гурганджа, головної столиці Хорезму. Але через два дні дороги, коли каламутні води Сейхуну залишилися позаду, а сонце вранці сходило не за спиною, а ліворуч, усі зрозуміли, що голови коней повернуті не на захід, а на південь, до славних міст Самарканда і Бухари.

Чінгісхан їхав у середині війська на ясно-рудому іноходці з чорними міцними ногами і чорним ременем уздовж спини. Все військо йшло прискореною тропотою «аяном» (або «вовчою ходою», як називають таку ходу

---

[1] Такири — не засипані пісками глинисті місця.

татари). Великий каган сидів на коні незворушний і непроникний, тримаючи лівою рукою попущене повіддя; його очі були примружені, розплющувалися зрідка тонкі щілинки, і не можна було зрозуміти: чи дрімає він на ходу, чи думає свої думи, чи крізь щілинки пильно оглядає і близьке і далеке, все помічаючи і нічого не забуваючи.

У цьому поході Чінгісхан не допускав ніякого зволікання; юрти йому не ставили, і він спав на згорненій повстині. Перед сном він знімав шкіряний шолом і покривав сиву голову шапкою з навушниками, підбитою чорним соболем. Він дрімав, а біля нього невідступно сиділо четверо вірних охоронців, закриваючи кагана повстиною од вітру, дощу чи снігу.

Розділ сьомий

В ОБЛОЖЕНІЙ БУХАРІ

> У той час, коли потрібна суворість, поступливість недоречна. Поступливістю не зробиш ворога другом, а тільки збільшиш його домагання.
>
> *(Сааді, XIII ст.)*

Цілий день дервіш Хаджі Рахім, хлопчик Туган і Курбан-Кизик блукали по Бухарі, марно розшукуючи собі місце для нічлігу. Надвечір починали з грюкотом зачинятися двері крамниць, народ поспішно розходився і зникав з вулиць, ховаючись за високими глухими стінами. Даремно троє подорожніх просили дати їм притулок на ніч, вони чули одну відповідь:

— У нас уже повно гостей, шукайте далі!

Зачинились і постоялі двори, і ашхани [1], де господарі вимагали жменю дирхемів тільки за право переночувати у тісноті, сидячи серед натовпу біженців. А наглядачі за порядком і моральністю, «раїси», разом з сторожами, озброєними довгими палицями, обходили вулиці, загрожуючи кинути до «підвалу кари» підозрілих людей, які пробираються по вулицях з безчесною метою.

Нарешті в глибині вузького провулка, де біля кріпосної стіни притулились напівзруйновані хатини, Курбан-

[1] Ашхана — харчевня.

Кизик запропонував видертися на плоский дах будинку і там сховатися серед купи соломи і хмизу. Він виліз перший і допоміг видертися своїм супутникам. Там вони причаїлися, притулившись один до одного й укрившись широким плащем дервіша.

Вночі їх проймав холодний вітер, засипаючи сніговою порошею. Місто довго ще гомоніло, поволі завмираючи, доки, нарешті, зовсім не затихло. Тепер було чути тільки тріскачки нічних сторожів і гавкіт сторожових собак, які перекликалися в різних кінцях міста.

Другого дня, коли азанчі [1] проспівали з височини тонких мінаретів заклики до ранкової молитви, троє друзів піднялися на високу стіну міста, куди поспішали збуджені, перелякані жителі.

На рівнині перед східними воротями, на самотньому бугрі, вирізнявся небачений великий жовтий намет. Навколо намету пересувалися густі маси вершників. Окремими загонами вони проносилися по полях, огинаючи стіни міста. Вони мали незвичний для бухарців вигляд: маленькі коні неслися навскач з швидкістю оскаженілих кабанів, легко повертали вбік і раптом спинялися, щоб знову мчати в новому напрямку. Металеві шоломи і залізні пластини на грудях воїнів блищали в промінні сонця, що пробивалося крізь хмари куряви. Нові загони вершників гнали багатотисячний натовп селян з кетменями і жердинами на плечах.

— Хто ці дивні люди на маленьких конях? — спитав Курбан-Кизик.

— Чого запитуєш? — сказав похмурий воїн, стукнувши об землю списом.— Хіба не бачиш, що це не наші, це мусульмани. Це прийшли вони, яджуджі і маджуджі, яких люди звуть «татарами». А в цьому жовтому наметі сидить і посміхається, дивлячись на нас, їхній головний хан,— хай вразить його аллах!

Курбан-Кизик вигукнув:

— Ворота міста зачинені! Тепер мене не випустять! Що робитимуть мої бідні діти? Мені доведеться, можливо, просидіти тут цілий рік!

По стіні йшов поважний начальник — хаджиб, у сталевому шоломі і сріблястій кольчузі. Курбан, склавши руки на грудях, підбіг до нього і, поцілувавши край одягу, сказав:

Азанчі, або муедзин — мулла, який з вершини мінарета закликає мусульман на молитву.

— Великий бек-джигіте Інаньч-хане, чи пізнаєш ти мене? Я твій наймит, орендар Курбан-Кизик! Салям тобі!

— Чому ж ти тут, а не в своїй сотні?

— З наказу падишаха я прийшов пішки до Бухари битися з невірними. В дорозі у мене вкрали мою кобилу,— хай уб'є аллах злодія блискавкою! А тут я ходжу аж два дні, щоб знайти того сотника, який буде моїм начальником. Але ніхто не хоче навіть говорити зі мною. Якщо нікому немає діла до воїна, який прийшов віддати життя за падишаха, то хто ж буде битися з цими яджуджами?

— Я радий чути такі доблесні слова, мій Курбане-Кизик,— сказав Інаньч-хан.— Я бачу — в тебе сильні руки і горб на спині від невтомної роботи в полі. Ти можеш на війні стати великим богатирем. Я беру тебе до мого загону. Іди за мною.

Так розлучився Курбан з дервішем і його супутником Туганом.

Ідучи за Інаньч-ханом, Курбан прийшов на майдан, де стояли на припоні коні, курилися багаття, в казанах варився рис і доносився аромат баранячого сала. «Тут не тільки женуть людей на забій, але ж і годують їх»,— зрадів Курбан.

— Ойє, чауш [1] Ораз! — гукнув Інаньч-хан, звертаючись до високого похмурого туркмена з чорною бородою, який схилився, побачивши свого начальника.— Ось вступає під твоє начальство сміливий воїн Курбан-Кизик. Він добре працював на ниві, буде добрим джигітом і на війні.

— Посадити його на коня чи він буде битися пішим?

— Ти даси йому шаблю, коня і все інше, що буде потрібне. Аллах вам підмога! — і Інаньч-хан пішов собі.

Чауш Ораз був начальником десяти вершників. Усі вони сиділи навколо багаття. Один, з великою дерев'яною ложкою в руці, на привітання Курбана відповів:

— Добре, що ти приніс такого великого списа. У мене не вистачає дров для плова.— І він взяв важкого списа Курбана, розрубав сокирою на дрібні куски і підкинув їх у багаття.

— Оце буде твій кінь,— сказав Ораз і підвів Курбана до рослого сивого жеребця, прив'язаного осторонь від інших коней.— Він дуже гарячий, і ти не підходь до нього з хвоста — заб'є! — а тільки з голови і одразу хапай за повід. Але він до тебе звикне. Одне погано — кінь не тримає-

[1] Чауш — воїн.

ться в строю і летить уперед, особливо під час скачки. Тому ти не попускай повіддя, а то в бою він тебе занесе просто до татар.

Курбан з острахом підійшов до коня, який, побачивши його, прищулив вуха, вищирив зуби і підкинув задом. «Аллах мені підмога»,— подумав Курбан і повернувся до багаття. Ораз дав йому стару велику шаблю, жовті стоптані верхові чоботи і запросив взяти участь у вечері. Тут Курбан відчув, що він справді став воїном-джигітом, як і інші.

Надвечір всі воїни дали коням вдосталь ячменю і насипали його ще в сакви. Те саме зробив і Курбан.

— Зараз почнеться гаряча робота! — сказав чауш Ораз і крикнув: — По конях!

Усі сіли на коней. Курбан ледве видерся на свого неспокійного жеребця і разом з іншими вирушив у путь вузькими вулицями Бухари.

— Буде вилазка,— сказав один джигіт.— Чи багато нас повернеться?

Біля міських воріт загін зупинився. Тут був майдан, куди почали прибувати інші загони, і всього набралося близько п'яти тисяч вершників.

Начальники окремих загонів під'їхали до Інаньч-хана, і він дав їм такі вказівки:

— Ми кинемося на жовтий намет, де сидить головний татарський каган. Рубайте всіх! Полонених не брати! Ми зробимо переполох у татарському таборі, а інші наші війська легко впораються з язичниками. Сміливим аллах підмога!

Важкі ковані ворота розчинились, і вершники почали виїжджати з міста. Коли Курбан опинився в полі, він бачив у сутінках лише тіні джигітів, що їхали спереду, а вдалині незліченні вогні татарського табору. Коні перейшли на рись, потім, прискорюючи ходу, понеслися навскач. Сивий жеребець, якого Курбан намагався стримувати, помчав, закусивши вудила, і легко став усіх обганяти.

П'ять тисяч вершників нестримною лавиною мчали на татарський табір і з страшним ревом вдерлися в ряди багать, відкидаючи людей, стрибаючи через розкидані в'юки і сідла.

Татари, скочивши на коней, кинулися врозтіч. Курбан проносився між вершниками, з криком розмахуючи важкою старою шаблею; він когось ударив, когось збив із ніг і все хотів доскакать до жовтого намету головного татарського хана.

Але раптом він помітив, що увесь його загін повернув, не став переслідувати татар, а помчав убік. Його сивий кінь кинувся слідом за іншими вершниками, і Курбан молився аллахові тільки про те, щоб разом із конем не звалитися в канаву.

Коні мчали довго, потім, стримуючи біг, поступово перейшли на ступу; загін посувався великим шляхом, що вів од Бухари на захід.

Вершники їхали спокійно всю ніч. Вранці Інаньч-хан оголосив зупинку.

— Ми дамо перепочинок коням, потім доїдемо до ріки Джейхун, переправимось і рушимо на з'єднання з військами хорезм-шаха.

Раптом почувся гомін і одчайдушні зойки — вдалині показалися татари. З жахливим завиванням вони мчали на відпочиваючий табір. Бухарські вершники ледве встигли скочити на коней і, втративши мужність, кинулися геть без бою, прирікаючи цим себе на загибель. Майже весь загін був знищений татарами.

Поет сказав: «Хто живе у страху перед смертю, того вона все одно спостигне, хоча б він намагався видертися від неї навіть на небеса!»

Розділ восьмий

БУХАРА ЗДАЛАСЯ БЕЗ БОЮ

Хто не захищає відважно зброєю своєї водойми, у того вона буде зруйнована. Хто на інших не нападає,— зазнає приниження.

(Арабське прислів'я)

Коли п'ять тисяч воїнів Інаньч-хана замість захисту «благородної Бухари» змінили воєнну доблесть на ганьбу втечі, у головній мечеті міста зібралися найзнатніші жителі з беків, імамів, учених улемів і найбагатших купців. Вони довго радилися і вирішили:

— Схилена голова легше збереже своє життя, ніж непокірна. Отож підемо на службу до Чінгісхана.

— Люди — скрізь люди! Хан татарський,— говорили вони,— вислухає наші благання, виявить увагу до сивобородих і, напевне, поставиться милостиво до покірних жите-

лів стародавнього міста, прославленого, як «ясна зірка на небесах освіти».

Одягнувши шовкові і парчеві халати, несучи на срібному підносі золоті ключі від одинадцяти воріт міста, беки, імами, улеми і купці юрбою вийшли з воріт і попрямували до жовтого намету. До них одразу ж під'їхав на коні головний перекладач кагана. Деякі із старих пізнали його. Раніше це був багатий купець у Гурганджі Махмуд, прозваний Ялвач, прославлений як перекладач, тому що за час своїх довгих мандрів з караванами він вивчив багато іноземних мов.

Найзнатніший із бухарців сказав:

— Стародавні стіни нашого міста такі міцні й високі, що взяти їх можна тільки після багаторічної облоги і надзвичайних зусиль. Тому, щоб врятувати населення від кровопролиття і не завдати зайвого лиха та втрат хороброму війську великого падишаха Чінгісхана, ми пропонуємо здати наше місто без бою, якщо монгольський володар дасть слово пощадити покірних.

— Підождіть! — сказав перекладач. Він, не кваплячись, поїхав до жовтого намету і, так само не кваплячись, повернувся до старих, які тремтіли із страху.

— Слухайте, сивобороді, що сказав великий каган: «Фортеця і неприступність стін дорівнює мужності й силі її захисників. Якщо ви здаєтеся без бою, то наказую відчинити ворота і ждати».

Гордовиті знатні старійшини схопилися за бороди і, похитавши головами, глянули один на одного. З збентеженим серцем вони повернулися до міста, не передбачаючи, яких випробувань зазнають тепер його жителі.

Древні стіни Бухари були такі високі й міцні, що багато місяців могли б охороняти його мирне населення. Але в цей день було чути лише голос легкодухих, а тих, хто вимагав боротьби, називали божевільними.

Начальник оборони і воїни, що лишилися з ним, прокляли імамів і знатних стариків, які віддали невірним ключі од воріт міста, і вирішили битися до останнього подиху. Вони замкнулись у невеличкій фортеці, що височіла посеред Шахристану.

Всі одинадцять воріт міста розчинились водночас, і тисячі татар почали швидко в'їжджати у вузенькі вулиці. Вони посувалися в цілковитому порядку, і різні загони займали окремі квартали.

Жителі, видершись на плоскі дахи, зі страхом дивилися на безбородих воїнів, що сиділи на низькорослих конях

з довгими гривами. Цілковита тиша охопила місто. Лише жовті вузькоморді собаки, з скуйовдженою шерстю й червоними очима, люто стрибали з даху на дах, захлинаючись несамовитим гавканням, відчуваючи гострий сморід прибулих невідомих людей.

Коли монгольські воїни проникли у всі головні вулиці, з'явився на білих конях загін охоронців, покритих, як і їхні коні, до самих колін залізними латами.

Серед добірної тисячі показався і він, володар Сходу, що вилетів із пісків Кзилкумів, як стовп вогню. Спереду їхав богатирського вигляду монгол, тримаючи великий білий прапор з дев'ятьма тріпотливими хвостами. За ним двоє вершників вели неосідланого білого коня з чорними вогняними очима. А далі їхав слідом великий каган, у довгому чорному одязі, на буланому широкогрудому коні з простою шкіряною збруєю.

Чінгісхан їхав похмурий, великий, сутулий, підперезаний шкіряним поясом, на якому висіла злегка вигнута шабля у чорних піхвах. Чорний шолом з назатильником, сталева стрілка, опущена над переніссям, нерухоме темне обличчя з довгою сивіючою бородою і напівзаплющені очі — все це було незвичне і не схоже на яскраву пишність залитих золотом і сяючих самоцвітами хорезм-шахів.

Чінгісхан прибув на головний майдан, де з трьох боків прямими рядами вишикувались вершники його охорони, що не підпускали напираючий натовп. На східцях високої мечеті стояли вищі духовні й судові особи і найзнатніші жителі міста.

Коли монгольський володар наблизився до мечеті, весь натовп повалився на землю до копит буланого коня, як звик це робити перед своїм падишахом. Лише кілька старих улемів стояли прямо, склавши руки на животі, звільнені своєю вченістю від обов'язку падати ниць.

— Хай живе падишах Чінгісхан! Хай здоровим буде сонце Сходу! — тонким пронизливим голосом зарепетував один дід, і весь натовп безладним хором підхопив цей крик.

Чінгісхан, примруживши око, зміряв поглядом високу арку мечеті і, стьобнувши канчуком, направив свого коня вверх по кам'яних сходах.

— Це високий дім правителя міста? — спитав каган.

— Ні, це дім бога,— відповіли імами.

Оточений охоронцями, Чінгісхан проїхав у середину мечеті по коштовних килимах і зійшов з коня біля величезної книги корану, розгорнутої на кам'яній підставці вище

людського зросту. Разом із молодшим сином, Туліханом, каган піднявся на кілька східців мембера, звідки імами звичайно читають проповіді. Старі у білих і зелених чалмах товпилися перед ним і розширеними очима вдивлялися в нерухоме обличчя з рудою жорсткою бородою, чекаючи від страшного винищувача народів або милості, або великого гніву.

Чінгісхан підняв палець і показав ним на чалму одного старого імама.

— Чому він нагортає на голову стільки тканини?

Перекладач спитав старого і пояснив каганові:

— Цей імам каже, що він ходив до Арабистану в Мекку помолитися богові і вклонитися гробниці пророка Мухаммеда. Тому він носить таку велику чалму.

— Нічого для цього кудись ходити,— сказав Чінгісхан.— Молитися богові можна скрізь.

Вражені імами, розкривши роти, мовчали. Чінгісхан говорив далі:

— У вашого шаха гора злочинів. І я прийшов, як бич і кара неба, щоб його покарати. Наказуємо, щоб віднині ніхто не давав шахові Мухаммеду ні притулку, ні жменьки борошна.— Чінгісхан піднявся ще на два східці і гукнув до своїх воїнів, що товпилися на дверях мечеті: — Слухайте, мої непереможні воїни! Хліб з полів знято, і коням нашим пастися ніде. Але комори тут повні хліба і відкриті для вас. Набивайте зерном животи ваших коней!

По всьому майдані пронеслися крики монголів:

— Комори Бухари для вас відкриті! Великий каган наказує годувати хлібом наших коней.

Зійшовши з мембера, Чінгісхан наказав:

— Нехай до кожного з цих старих буде приставлено по одному багатуру, і вони, нічого не приховуючи, вкажуть усі багаті будинки, комори з хлібом і крамниці з товарами. Переписувачі нехай від цих старих дізнаються й запишуть імена всіх багатих торговців, і вони повернуть мені всі багатства, відібрані у моїх купців, яких перебили в Отрарі. Нехай багачі принесуть сюди їжу і питво, щоб мої воїни наїдались, раділи, співали і танцювали. Я сьогодні святкуватиму захоплення Бухари в оцьому домі мусульманського бога.

Сивобороді з монгольськими воїнами вийшли і незабаром стали повертатися з верблюдами, навантаженими мідними казанами, мішками рису, баранячими тушами і глечиками, повними меду, масла й старого вина.

Розділ дев'ятий

«ДОБРЕ В СТЕПАХ КЕРУЛЕНУ!»

На майдані перед головною мечеттю закурилися багаття, в казанах зашкварчали баранячі курдюки, рис і накришене м'ясо. Чінгісхан сидів на шовкових подушках на високому майданчику перед входом у мечеть. Біля нього юрмилися воєначальники й охоронці. Осторонь бухарські музиканти і хор різноплемінних дівчат, приведених бухарськими старійшинами, грали на різних інструментах і вибивали дроб на бубнах та барабанах.

Найзнатніші імами й улеми вартували монгольських коней, підкидаючи їм оберемки сіна. Перекладач Чінгісхана Махмуд-Ялвач сидів недалеко від кагана, насторожено стежачи за всім; позад нього троє переписувачів із колишніх його прикажчиків, сидячи на п'ятах, швидко писали на смужках кольорового паперу розпорядження чи пропуски крізь монгольські пости.

Монгол у довгій шубі до п'ят, обвішаний зброєю, пробрався крізь ряди присутніх і, нахилившись до вуха Махмуд-Ялвача, пробурмотів йому:

— Мій роз'їзд затримав двох людей: одного, схожого на шамана, у високому ковпаці, другого — хлопчика. Коли ми хотіли їх порішити, старший сказав по-нашому: «Не займай нас! Махмуд-Ялвач наш названий батько — аньда...» А що нам наказано шаманів і чаклунів щадити, та до того ще він твій «аньда», я наказав їх поки що не займати. Що накажеш з ними робити?

— Приведи їх сюди!..

Монгол привів Хаджі Рахіма і хлопчика Тугана.

Махмуд-Ялвач жестом руки наказав їм сісти на килим поруч з переписувачами.

Чінгісхан ніколи, навіть на хмільному бенкеті, не втрачав ясності розуму і все підмічав. Він поглядом подав знак Махмуд-Ялвачу, і той підійшов.

— Що за люди?

— Коли, з твого наказу, я проїжджав через пустелю і мене поранили розбійники, оцей чоловік повернув мені життя. Хіба я не повинен подбати про нього?

— Дозволяю тобі за це його вшанувати. Поясни мені, чому у нього такий високий ковпак?

— Це мусульманський шукач знань і співак. Він уміє крутитися дзигою і говорити правду. Таких людей простий народ поважає і дає їм подарунки.

— Нехай він покрутиться переді мною дзигою. Подивлюсь, як танцюють мусульмани.

Махмуд-Ялвач повернувся до свого місця і сказав дервішу:

— Наш володар повелів, щоб ти йому показав, як танцюють, крутячись, дервіші. Ти знаєш, що, не виконавши волі Чінгісхана, ти втратиш голову. Постарайся, а я гратиму тобі.

Хаджі Рахім поклав на килим сумку, миску, кяшкуль і посох. Він покірно вийшов на середину кола між палаючими багаттями. Він став так, як це роблять дервіші в Багдаді, розвів руки, права долоня пальцями вниз, а ліва рука долонею догори. Якийсь час дервіш чекав. Махмуд-Ялвач заграв на сопілці жалібну пісеньку, що переливалася то як схлипування дитини, то як тривожний крик іволги. Музиканти тихо били в бубни. Дервіш безшумно рушив по колу, легко ступаючи по старих кам'яних плитах, і водночас почав крутитися, спочатку поволі, потім дедалі прискорюючи темп; його довгий одяг роздувався пузирем. Чимраз жалібніше й тривожніше співала сопілка, то замовкаючи, коли гуділи самі бубни, то знову починаючи схлипувати.

Нарешті, дервіш швидко закрутився на одному місці, як дзига, і впав ниць на долоні.

Нукери підвели його і поклали біля переписувачів. Чінгісхан сказав:

— Дарую бухарському танцюристові чашу вина, щоб розум повернувся в його запаморочену голову. А все ж наші монгольські танцюристи стрибають вище і пісні співають голосніше й веселіше. Тепер ми бажаємо послухати монгольських співаків.

На середину майданчика перед каганом вийшло двоє монголів, один старий, другий молодий. Схрестивши ноги, вони сіли один проти одного. Молодий заспівав:

Рідні табуни свої згадавши,
Землю б'ють з іржанням кобилиці,
Рідних матерів своїх згадавши,
Сльози ллють із зойком молодиці.

Всі монголи, що сиділи навколо тісною стіною, хором підхопили приспів:

Ох, мої ви скарби і слава!

Старий монгол в свою чергу заспівав:

Швидкість коней степових узнаєш,
Як промчиш, мов вихор, по курганах,
Міць джигітів степових узнаєш,
Як півсвіту пройдеш за каганом.

Знову всі монголи підхопили приспів:

Ох, мої ви скарби і слава!

Молодий співак виводив далі:

Коли сядеш на коня швидкого,
Враз наблизиш дальні простори.
Коли знищиш ворога лихого,
Прийде край і розбрату, і горю.

Монголи знову повторили приспів, і старий монгол заспівав:

Кожен зна, хто бачив Чінгісхана,—
Світ не мав ще велетня такого,
Піднесемо ж славу Чінгісхана
І дарами, й співом перемоги!

— Віддамо ж славу Чінгісханові! — вигукнули монголи.— І сьогодні будемо веселитися! — підтримав натовп. Усі засвистіли, загукали, заплескали у долоні.

В середину кола пробралися танцюристи і вишикувались у два ряди лицем в лице. Під спів монголів і удари бубнів вони почали танцювати на місці, наслідуючи ведмедів, перевалюючись, притупуючи і спритно стукаючи один одного підошвами. Разом вихопивши мечі, вони заходилися високо стрибати, розмахуючи зброєю, блискаючи сталлю кинджалів у червоній заграві палаючих багать.

Чінгісхан, зібравши у широку п'ятірню руду бороду, сидів нерухомий і безмовний з палаючими, як жар, неклінаючими очима.

Танці і крики обірвались... Новий співак почав похмуру і урочисту пісню, улюблену пісню Чінгісхана:

Згадаймо,
Згадаймо степи монгольські,
Золотий Онон,
Голубий Керулен!

Тричі по тридцять
Монгольське військо
Втоптало в пил
Непокірних племен.

Ми кинем народам
Грозу і пломінь,
Посіємо смерть,
Чінгісхана сини.
Піски сорока
Пустель за нами,
Кров'ю убитих
Залиті вони.

«Рубайте, рубайте
Старих і юних!
Над всесвітом знався
Монгольський аркан!»
Так велів, повелів
У пожежах повсюдних
Рудобородий бич неба
Батир Чінгісхан.

Він сказав: «Вам роти
Я цукром напхаю!
Обгорну животи
Вам у шовк і парчу!
Все — моє! Все — моє!
Я страху не знаю!
Я весь світ
До сідла мого прикручу!»

Вперед, уперед,
Швидконогії коні!
Вашу тінь
Обганяє народів страх...
Ми не припиним
Стрімкої погоні,
Аж поки гарячих
Коней не скупаєм
В Останньому морі,
В незнаних краях...

Слухаючи улюблену пісню, Чінгісхан похитувався і підспівував низьким хрипким голосом. З його очей текли великі сльози і скочувались по жорсткій рудій бороді. Він

втер обличчя полою соболевої шуби і кинув у бік співака золотий динар. Той спритно його спіймав і впав ниць, цілуючи землю. Чінгісхан сказав:

— Після пісні про далекий Керулен мою печінку гризе печаль... Я хочу потішитись. Ойє, Махмуде-Ялвач! Накажи, щоб оці дівчата проспівали мені приємні пісні і мене розвеселили!

— Я знаю, які пісні ти, государю, любиш, і зараз поясню це співачкам...— Махмуд-Ялвач статечно і поважно пройшов до натовпу бухарських жінок і пошептався з ними.— Отже,— сказав він,— заспівайте таку пісню, щоб ви завили, немов вовчиці, які втратили малят, і нехай старі теж підвивають... Інакше ваш новий повелитель так розгнівається, що ви позбудетесь вашого волосся разом із головами...

Жінки стали схлипувати, а Махмуд-Ялвач з гідністю повернувся на своє місце біля монгольського владики.

Перед хором дівчат став хлопчик у голубій чалмі і довгому смугастому халаті. Він обернувся до жінок і сказав: «Не бійтесь! Я заспіваю!» Він заспівав чистим і ніжним голосом. Пісня його була сумна і самотньо полинула по затихлому майдану під потріскування багать, пирхання коней і глухий рокіт бубнів.

Край радості й пісень, прекрасний Гюлістан [1],
Пустелею ти став, твої сади в огні!
Загорнутий в хутро панує тут монгол...
Ти гинеш весь в крові, поранений Хорезм!

Хор дівчат жалібно простогнав приспів:

Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
На́-а! На́-а! На́-а!

А за дівчатами всі бухарські сивобороді на майдані підхопили одчайдушним зойком:

О Хорезм! О Хорезм!

Хлопчик співав далі:

З гір снігових потік вливався в Зеравшан.
Дим чорний клубочився, померкли небеса.
Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
Батьки їх і брати — всі полягли в боях!

[1] Гюлістан — «країна троянд».

Знову хор дівчат повторив приспів:

Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
На́-а! На́-а! На́-а!

І знову всі бухарські старійшини одчайдушним зойком підхопили:

О Хорезм! О Хорезм!

Тільки один хорезмієць Махмуд-Ялвач сидів мовчки, скоса позираючи на старих, холодний і насторожений.

— Що співає цей хлопчик? — спитав, ще схлипуючи, Чінгісхан.— І чому так виють оці старі?

— Вони співають так, як ти любиш,— пояснив Махмуд-Ялвач.— У цій пісні оплакується загибель їхньої батьківщини. А всі старі стогнуть: «О Хорезм!» і плачуть, що колишня слава їхня пропала...

Темне обличчя Чінгісхана зібралося в сітку зморщок, рот розтягнувся, наче посміхаючись. Він раптом зареготав, немов загавкав великий старий вовкодав, і заляскав величезними долонями по гладкому животі:

— Оце для мене весела пісня! Добре виє хлопчисько, немов плаче! Нехай плаче весь всесвіт, коли великий Чінгісхан сміється!.. Коли я згинаю непокірну голову під моє коліно, я люблю дивитись, як мій ворог стогне і благає про пощаду, а сльози відчаю течуть по його змарнілих щоках...[1] Мені подобається така жалібна пісня! Хочу часто її слухати... Звідки цей хлопчисько?

— Це не хлопчик, а бухарська дівчина, Бент-Занкиджа. Вона вміє добре читати й писати і тому ходить у чалмі, пов'язаній так, як її носять учені переписувачі... Вона була переписувачкою книжок у шахського літописця.

— Така дівчина — рідкісна полонянка! Нехай вона завжди співає свою жалібну пісню на моїх бенкетах, і щоб усі мусульмани при цьому плакали, а я радів! Ми наказуємо всіх дівчат, взятих у Бухарі, роздати моїм воїнам, а цю дівчину возити всюди зі мною...

— Буде зроблено, великий!

Чінгісхан підвівся. Монголи, які сиділи навколо, разом підвелись і вихлюпнули недопиті чаші на землю «на честь бога перемоги».

— Я їду далі,— сказав Чінгісхан.— Подайте мені коня. Таїр-хан залишиться в цьому місті намісником, і всі повинні йому коритися.

---

[1] Рашід ад-Дін.

Освітлений заграваю багать і блідим сяйвом півмісяця, Чінгісхан сів на широкогрудого буланого коня. Охоронці побігли між багаттями до своїх коней, яких стерегли бухарські сивобороді, і за кілька секунд ряд вершників, цокаючи копитами по кам'яних плитах, потягнувся через майдан, в'їжджаючи у темну вулицю.

КНИГА ДРУГА



Під монгольським канчуком



Частина перша

УРАГАН НАД ХОРЕЗМОМ

Розділ перший

ГОРЕ ТИМ, ЩО КИНУЛИ ЗБРОЮ!

Або ми розіб'ємо голову ворога об камінь, або він повісить наші тіла на міських стінах.
(Із стародавнього перського вірша)

У монгольському війську був порядок, встановлений Чінгісханом. Кожний вершник знав своє місце в десятку, і в сотні, і в тисячі; тисячі воїнів збирались у великі загони, підлеглі воєводам, які одержували особливі накази від начальника правого чи лівого крила війська, а то й від самого монгольського кагана.

В усі вулиці багатого, велелюдного міста Бухари швидко поскакали монгольські вершники. З ними були посередники з бухарських старійшин — перекладачі-товмачі з мусульманських купців, що раніше торгували в монгольських кочовищах. Ці товмачі голосно оповіщали жителям, які з ляку поховалися в своїх будинках, про накази нових володарів міста, а на перехрестях вулиць з'явились «караули» [1], що стежили за порядком.

Монгольський начальник міста Таїр-хан оселився в головній мечеті, куди, виконуючи наказ Чінгісхана, були скликані бухарські старійшини. Вони подали докладні списки всіх багатих жителів міста, вказали потайні склади припасів, раніше заготовлені для війська хорезм-шаха, а також і приватні склади, і крамниці з цінними товарами.

З усіх кінців міста потягнулись до головного майдану нав'ючені верблюди, коні й вози. Налякані жителі привозили мішки з зерном, купи тканин, одягу, килимів,

[1] Слово «караул» запозичене від монгольського слова «харау» або «харагу», що значить: охорона, захист, застава.

цінний посуд та інші речі й продукти. Все це складалося в мечетях, і від усього майна виділялася третя частина для монгольського владики Чінгісхана.

Жителів, здатних працювати, послали засипати глибокий рів, що оточував цитадель, в якій замкнувся непокірний Іхтіар-Кушлу. Він із своїми воїнами вирішив не здаватись і битися до останнього подиху. Були серед захисників фортеці й інші хани, серед них богатир-монгол Гурхан, який утік від Чінгісхана і перейшов на службу хорезмшаха.

Монголи стежили, як працювали тисячі молодих і старих бухарців, закидаючи землею і колодами глибокий рів і квапили їх. Через два дні вже можна було наблизитися до високих стін фортеці, на яких стояли озброєні захисники.

— Ми нашу роботу виконали швидко,— говорили бухарці.— Подивимося тепер, чи швидко зуміють монголи видертися на ці високі стіни.

З наказу монголів бухарські теслярі приготували багато довгих драбин. Тоді монголи накинулись на натовп, люто стьобаючи його канчуками.

— Чого ви ждете? На що дивитеся? Ставте драбини і лізьте на стіни.

Ніхто з бухарців не наважився підійти до стіни, звідки летіла цегла і лився окріп та кипляча смола.

Але монголи, вихопивши мечі, стиснули кіньми натовп непокірних бухарців і, нарешті, почали безжалісно бити їх по головах.

Бухарці кинулися вперед, затуляючись руками. Монголи продовжували їх рубати, відтинаючи пальці і долоні.

Товмачі умовляли натовп лізти на стіну.

Дехто з бухарців кричав:

— Лізти на стіну — смерть, стояти на місці — теж смерть! Поліземо на фортецю до своїх воїнів. Може, вони нас пожаліють і перестануть битися!

Бухарці взяли драбини, приставили їх до стін і почали видиратися наверх з криками:

— Ми мусульмани, як і ви! Покладіть зброю і здавайтесь!

Воїни, які були наверху, підпускали близько тих, що підіймалися, потім збивали їх камінням і колодами, відкидали драбини. Вони відповідали:

— Ви боягузливі собаки! Повертайте назад, бийте монголів! Дивіться, як ми всі вмираємо джахідами, а не здаємось! Не підкоряйтеся ворогам!

Монгольський богатир Гурхан, який стояв на стіні і кидав важке каміння, кричав:

— Чому монголи ховаються за спини цих покірних баранів? Нехай вони перші покажуть свою хоробрість! А куди сховався кислолиций дід Чінгісхан, рудий пес, пожирач немовлят?

І Гурхан одчайдушно бився шаблею, а коли вона зламалася, то сокирою, скидаючи тих, що видиралися, поки монголи не прошили його стрілами.

Тим часом монголи присунули китайські метальні машини. Вони кидали у фортецю великі палаючі стріли, обгорнуті паклею та смолою, і горшки з запалювальною рідиною. У фортеці спалахнули пожежі.

Облога цитаделі тривала дванадцять днів. Нарешті, перебивши майже всіх захисників, монголи вдерлися до фортеці і схопили небагатьох уцілілих, вкритих ранами і обпалених. Монголи здивувалися, дізнавшись, що тільки чотириста чоловік захищали цитадель від великого монгольського війська. Ці люди загинули, але не скорились. Коли б усі жителі так само стійко захищалися на високих міцних стінах міста, монголам не вдалося б узяти стару Бухару ні за півроку, ні за рік, і бухарців би не спіткала та жахлива доля, яку вони самі собі уготовили.

Коли городяни Бухари привезли монголам свої дари, наповнивши ними мечеті, надійшов новий наказ:

«Усі жителі разом з жінками й дітьми повинні вийти з міста в поле, залишивши вдома все майно і не маючи в собою нічого, крім одягу!»

Товмачі-перекладачі їм пояснили:

— Ні про що не турбуйтеся, скрізь стоять вартові. Ваше майно буде пильно охоронятися. Цей вихід у поле потрібен, щоб перелічити, переписати всіх жителів і правильно оподаткувати їх. А хто ухилиться від наказу і залишиться в місті, буде забитий на тому місці, де його знайдуть.

Зранку цілі юрби бухарців вирушили з міста. Батьки вели за руки дітей, жінки несли немовлят, навіть дряхлі діди і бабусі, які роками не виповзали з своїх закутків, попленталися, чіпляючись одне за одного.

Монгольські роз'їзди гасали по всіх вулицях, стукали у ворота і кричали:

— Дер-халь! Хош-халь! [1]

Жителі виходили з воріт і розташовувались у полі кільцем, оперезавши все місто. Назад варта нікого не впускала.

---

[1] Дер-халь! Хош-халь! — Миттю! Жвавіше!

Тоді стало ясно, як багато жителів жило в «благородній Бухарі»,— бухарців було вдвічі-втричі більше, ніж монголів.

Спершу монголи разом з перекладачами об'їжджали жителів, запитуючи, хто з них ремісник і яке ремесло знає. Таких досвідчених ремісників вони виділяли в окремий натовп. Потім були відібрані молоді й дужі чоловіки й оточені вершниками.

Нарешті монголи почали відбирати вродливих жінок, дівчат і дітей і виводити їх з натовпу. Тут усі зрозуміли, що вони розлучаються з своїми рідними і, мабуть, назавжди. Зчинився крик і голосіння, і полилися сльози розпачу.

Як м'ясники на базарі байдуже відбирають мукаючих корів чи жалібно мекаючих кіз і женуть їх ударами на бойню, так і нові хазяїни Бухари били канчуками непокірних, накидали їм на шию аркани і, погнавши коня, вирівали з натовпу.

Жах перед монголами був такий великий, що бухарці навіть не пробували опиратися.

Деякі чоловіки й батьки, бачачи, як монголи волочать у пилюці дочку чи дружину, кидалися до них, збожеволівши від горя і намагалися врятувати близьку людину. Але монголи топтали їх кіньми або, ударивши по голові палицею з залізним ядром, збивали з ніг.

Серед натовпу бухарців, вигнаних із міста, були також учені, що довгі роки проводили в медресе, де вони передавали учням свої великі знання. Двоє таких учених стояли в натовпі, і жахались, бачачи навколо нелюдські насильства.

— Ці язичники грабують мечеті, копита їхніх коней топчуть сторінки мудрих книг. Вони викрадають і душать немовлят, гвалтують дівчат на очах у батьків,— сказав перший.— Хіба я можу це стерпіти?

Другий учений, найвидатніший у місті Рукн ед-Дін Імам-Заде, відповів:

— Мовчи! Мчить вітер аллахового гніву! Соломі, яку розвіває вітер, нема чого говорити!

Однак недовго старий Рукн ед-Дін міг зберегти спокій і покірність. Бачачи, як жорстоко монголи поводяться з жінками, Рукн ед-Дін та його син заступилися за них і тут-таки були забиті. Те саме довелося зазнати багатьом іншим: бачачи ганьбу і приниження своїх родин, вони кидалися, щоб обороняти їх, і падали від смертельних ударів монголів.

Це був жахливий день, коли чулися тільки крики, стогони вмираючих і плач жінок та дітей, що назавжди розлучалися з своїми батьками, чоловіками й братами. Чоловіки були безсилі будь-чим допомогти і пригадували слова поета: «Хто не захотів міцно тримати чорне руків'я меча, на того повернеться гострий клинок його».

Монголи вернулися у покинуті населенням безлюдні вулиці. Коли вони розбрелися по домівках і в'ючили на коней награбовані речі, місто зайнялося одразу з усіх кінців. Вогняні язики і чорний дим здійнялися над стародавньою Бухарою, заславши сонце. Будівлі були нетривкі, з дерева та глини, і місто швидко обернулось на величезне багаття. Збереглися від зруйнування лише головна мечеть і стіни деяких палаців, збудованих із цегли.

Монголи, рятуючись від бурхливого вогню, помчали з міста, кидаючи награбоване. На багато років місто лишилось у вигляді купи закурених руїн, де переховувалися самі лише сови й шакали.

Розділ другий

СТАРІЙШИНИ САМАРКАНДА ЗРАДИЛИ МІСТО

Все — жертва вашої розпусти і розваг.
На пальцях рук у вас не хена, ні, то кров!
(Різа Тевфік)

Чінгісхан вирушив з Бухари до Самарканда ранньої весни року Дракона (1220). Військо йшло обома берегами Зеравшану. Не дуже утискаючи на цей раз тих, хто йому підкорявся, каган лишив загони для облоги міст Серіпуль і Дабусіє, які замкнули перед монголами свої ворота.

Прибувши до Самарканда, Чінгісхан вибрав місцем своєї стоянки заміський «Зелений» палац хорезм-шаха («Кексерай»). Сюди стали прибувати загони його чотирьох синів і юрба полонених, яких монголи гнали канчуками, мов худобу. Всі ці загони розташувались навколо міста, утворюючи суцільне кільце.

З усіх міст Хорезму Самарканд був найбільш укріплений. Старі високі стіни неприступної товщини мали залізні ворота з вежами і бійницями по боках. Гарнізон налічував сто десять тисяч воїнів. З них шістдесят тисяч розмовляло тюркськими мовами. Це були здебільшого

кипчаки, а решта військ складалися з таджиків, гурців, кара-китаїв та інших племен. Було двадцять бойових слонів, застрашливих на вигляд; у їхню допомогу дуже вірив хорезм-шах. Крім того, можна було зібрати ціле військо добровольців з мирного населення, яке складалося з ремісників та їх численних рабів.

Якби на чолі оборони Самарканда було поставлено випробуваного і непокірливого полководця, такого, як Каїр-хан чи Тимур-Мелік, то місто трималося б довго,— не менше року,— поки вистачило б харчів. Але хорезм-шах призначив головним начальником військ Самарканда свого дядька, пихатого Тугай-хана, який ніколи не був полководцем, брата ненависної цариці-матері Туркан-Хатун.

Чінгісхан два дні об'їжджав місто, оглядав стіни, вали, глибокі рови, до краю наповнені водою; він вишукував слабкі місця оборони і обміркував план нападу.

Щоб приховати свої справжні сили і налякати обложених, монголи вишикували пригнаних полонених у бойовий порядок і на кожні десять чоловік дали прапор. Жителям Самарканда здалеку видавалося, що місто оточене незліченним військом ворогів.

Тюркські воєначальники Алп-Ер-хан, Сіюндж-хан і Балан-хан вийшли з своїми загонами кипчаків з міських воріт і напали на монголів. Зав'язались уперті бої. Хоча мусульмани і захопили в полон кілька монголів, але самі втратили близько тисячі чоловік і повернулися під захист фортечних стін.

Другого дня кипчацькі воїни вже не захотіли виходити з міста. Добровольці з жителів Самарканда зробили раптову вилазку. Монголи вдали, ніби тікають. Самаркандці погналися за ними і потрапили в засаду,— з усіх боків нападали воїни, що чатували на них, і, одрізавши відступ, майже всіх перебили. Лише небагатьом пощастило вернутися до міста.

Вранці третього дня Чінгісхан сів на коня і особисто керував штурмом Самарканда. Всі свої війська він розставив навколо стін і проти всіх воріт. Монголи нападали на тих, що виїздили з міста, вражаючи їх стрілами із своїх великих, тугих, далекобійних луків; вони билися з смільчаками цілий день до вечора, після чого обидві сторони повернулися до своїх таборів.

Цієї ночі найзнатніші особи Самарканда — головний суддя (каді), глава духовенства шейх-уль-іслам і найстаріші охоронці мечетей — імами — влаштували нічну

нараду, вирішивши покірно здатися. Вранці вони вийшли з міста і попрямували до табору кагана. Вони хотіли випросити у монгольського владики милості до обложеного міста. Чінгісхан «обіцяв їм безпеку від гніву свого і дозволив розійтися по домівках», і посольство повернулося з радістю до міста. Тоді, за винятком загону сміливих, який сховався в цитаделі, кипчацькі хани, на чолі з начальником усіх військ Тугай-ханом, так само поспішили з'явитися з поклоном до монголів і запропонували прийняти їх до себе на службу. І на це Чінгісхан, милостиво посміхаючись, згодився.

Вранці шостого дня облоги відчинилися головні «Ворота намазу», і монголи вдерлися в столицю хорезм-шаха. Вони пригнали полонених і наказали їм зруйнувати стіни.

Однак всупереч обіцянкам Чінгісхана не чинити зла місту, всі чоловіки й жінки Самарканда, розподілені по сотнях, були вигнані в поле, і там монголи їх начисто пограбували і піддали насильствам.

Не зачіпали тільки дуже небагатьох осіб, на яких вказали зрадники — головний каді і шейх-уль-іслам.

Населенню було оголошено, що монголам дозволено проливати безкарно кров кожного, хто відважиться переховуватися в будинках, коли всіх жителів буде виведено в поле. Скориставшись із цього наказу, монголи зарізали багатьох мирних жителів.

Кипчацьке військо, що становило тридцять тисяч воїнів, разом з дружинами й дітьми, на чолі з дядьком хорезмшаха, Тугай-ханом, вийшло з міста, щоб служити ворогам. Монголи наказали їм скласти зброю, обіцявши натомість видати монгольську. Вони оголосили, що кипчаки, вступивши на службу до Чінгісхана, повинні мати так само і вигляд монгольський. Тому їм вибрили півмісяцем волосся на голові. Для табору монголи приділили їм окрему долину. Там кипчаки поставили свої намети і розташувалися разом з сім'ями. А другого дня монголи раптом напали на них і всіх перебили, забравши майно. Ті, що лишилися живими, сказали про загиблих кипчаків: «У них не виявилось мужності ні для бою, ні навіть для втечі».

А цієї ж ночі з гарнізону, що сховався в цитаделі, виїхала тисяча одчайдушних джигітів на чолі з Алп-Ерханом. Вони сміливо пробилися крізь ряди монголів і, користуючись темрявою, зникли. Незабаром вони з'єдналися з військом Джелаль ед-Діна.

Решта захисників фортеці билася далі. Тоді монголи зруйнували греблі каналу Джакердіза, який мав майстерно зроблене з свинцю русло. Вода затопила околиці цитаделі й підмила стіни, і крізь обвали монголи проникли до цитаделі і перебили всіх, кого знайшли.

Із виведених у поле жителів монголи відокремили вмілих ремісників, щоб послати їх до себе в далеку Монголію. А ремісники славились виробом білого ганчір'яного паперу, парчі, шовкових, сріблястих тканин, хустин, дублених шкір, кінської збруї, великих мідних казанів, срібних і металевих кубків, ножиць, голок, зброї, луків, сагайдаків і багатьох інших коштовних речей. Всі найкращі майстри були віддані у рабство синам і родичам Чінгісхана і відправлені до Монголії, де вони потім утворили окремі ремісничі селища. Монголи й згодом не раз виводили з Самарканда різних ремісників і молодих, дужих робітників, так що надовго Самарканд і його область обезлюділи.

Після взяття самаркандської цитаделі Чінгісхан проїхав через місто, де скрізь купами лежали трупи, і повернувся до заміського палацу. Його тінисті сади зменшували спеку, якої не терпів монгольський владика. Жахливий сморід від трупів не дозволяв залишатися в місті, звідки повтікали жителі.

Розділ третій

ХОРЕЗМ-ШАХ НІДЕ НЕ ЗНАХОДИТЬ СПОКОЮ

Коли людина занепадає духом, то її кінь не може скакати.
(Східне прислів'я)

В той час, як монголи грабували землі Хорезму, шах Мухаммед був далеко від них. Він вичікував дальшого перебігу подій, займаючи з невеликим загоном місто Келіф на річці Джейхуні.

— Моя мета,— говорив він,— не дати монголам переправитися через ріку Джейхун. Незабаром в Ірані я зберу величезне нове військо і тоді прожену оцих жахливих язичників.

На вершині скелі, що виступала кутом у ріку, здіймалася вузька башта, і до неї приліпились невеликі плоскі

хатини. Старовинна кам'яна стіна оточила їх нерівним кільцем.

Тут у тузі й роздумах перебував хорезм-шах. На даху башти завжди стояв дозорець, поглядаючи на північ. В далечині на горбах вночі спалахували вогні, а вдень стовпи диму подавали сигнали про пересування ворожих військ.

Іноді Мухаммед сходив до ріки, де гойдалися незграбні човни з високо піднятими носами. Шах дивився на каламутну, стрімку воду, стиснуту скелястими берегами. Більша частина його війська поступово переправилася на другий бік Джейхуна, де на горбах виднілися будівлі стародавнього міста Келіфа. Колись непереможний Іскендер Дворогий і його воїни, прив'язавши до грудей надуті повітрям козячі шкури, переправлялися тут плавом через вузьку бурхливу ріку.

Коли почалась облога Самарканда, хорезм-шах двічі посилав допомогу обложеним: одного разу десять, вдруге двадцять тисяч вершників, але обидва загони не наважились дійти до столиці і знову повернулися до Келіфа, заявивши, що падіння Самарканда слід чекати кожного дня і їхня допомога нібито справді не допоможе.

До Келіфа прискакав Інаньч-хан з двома сотнями змучених і зранених вершників з загону, який втік уночі з Бухари. Татари наздогнали цей загін на березі Джейхуна, майже всіх перебили і лише небагатьом пощастило врятуватися. Серед уцілілих був Курбан-Кизик.

Хорезм-шах був дуже вражений, дізнавшись, що такий великий загін, залишений для оборони Бухари, загинув без користі, без слави. Шах довго не міг ні думати, ні розпоряджатися. Він помітив також, що хани ближніх округів почали ухилятися від виконання його наказів і не з'являлися на його виклики. Звідусіль повідомляли про випадки зради й перехід на бік Чінгісхана. Хорезм-шах бачив, що лад, установлений ним, розпадався, що основи його влади розвалювались, а прояви відданості й покірності розлітались, як порох.

Хорезм-шах Мухаммед сів у великий човен. Джигіти навантажили в нього вузькі шкіряні ящики з золотом і коштовностями шаха і ввели улюбленого гнідого коня. Човен відчалив од рідного берега. Вода стрімко понесла його вниз за течією, але гребці вперто працювали веслами і жердинами, скеровуючи човен на другий бік.

Важкий човен не міг пристати до іранського берега через підводне каміння. Тоді векіль наказав високому сухорлявому воїну, який працював гребцем, перенести шаха

з човна на берег. Крекчучи, він підхопив собі на спину огрядного Мухаммеда і, бредучи по воді, дійшов до берега.

Ставши на каміння, шах спитав:

— Як звати тебе і звідки ти?

— Я хлібороб, наймит Курбан-Кизик. Я залишив сім'ю на клаптику землі, яку мені дає в оренду Інаньч-хан. З ними-таки я врятувався після втечі з Бухари. Тоді вночі, під час вилазки, я був перед жовтим наметом татарського хана і думав його зарубати, але наші джигіти чомусь злякались і повернули в бік Джейхуна. За ними помчав як скажений і мій сивий жеребець. А потім уже ми ледве врятувалися.

— Чому тебе звуть Курбан-жартівник? — спитав шах.— Вигляд у тебе зовсім не веселий.

— Звуть мене Курбан-жартівник тому, що я, на своє горе, кажу тільки правду, але завжди не до речі. Ніколи я не знаю, що слід, а чого не слід говорити. За це мене прозвали «жартівником» і часто б'ють за правду, ну і я теж даю здачі.

— А ти мене раніше коли-небудь бачив?

— Ні. Бачити не бачив, але пригадував часто,— адже коли з нас стягали податки, то хакім завжди говорив, що «це для шаха». Тут ми тебе і згадували...

Хорезм-шах посміхнувся. Він узяв у свого векіля золотий динар і передав Курбанові.

— Нехай цей воїн Курбан поїде зі мною далі. Він уміло переносить через канави, і він мені говоритиме правду.

— Я корюся, великий падишах,— сказав Курбан.— Тебе нести — справа неважка, все одно, що тягнути великий лантух з зерном. Але дозволь мені ще раз переправитися на той бік, щоб узяти мої чоботи.

— Дозволяю.

Падишах сів на коня і стежив, як високий, сутулий, з довгою худою шиєю Курбан у мокрих шароварах, закачаних вище колін, допомагав переносити на берег дорогі шкіряні ящики.

Потім човен відплив на той бік річки, забравши Курбана.

Коли хорезм-шах на гнідому коні видирався по крутій дорозі, на березі знялася тривога. Всі показували в далечінь, де на горбах клубочилися поряд п'ять густих стовпів диму. Це був страшний знак: ворог наближався великими загонами.

— Всі човни зараз же спустити вниз за течією! — наказав Мухаммед.— Не можна дозволити татарам переправитися на цей бік,— і шах погнав гнідого коня.

Шукаючи слідів хорезм-шаха, двадцять тисяч татар, очолюваних Джебе-нойоном і Субудай-багатуром, прибули до берега Джейхуна.

Ніхто не завадив їм переправитися. Берег був порожній, все населення Келіфа втекло. Хоч ніяких човнів не було, але, виконуючи наказ Чінгісхана — «мчати і не зупинятись»,— татари зробили з дерева щось на зразок великих водопійних корит, обтягнули їх бичачими шкурами і склали туди свою зброю і одяг.

Спустивши коней у воду, татари вчепилися руками за їхні хвости, прикріпивши до себе ці дерев'яні корита так, щоб кінь тягнув людину, а людина тягла корито. У такий спосіб усі татари за один день переправились через стрімкий Джейхун [1].

Але хорезм-шах був уже далеко, він швидко відходив на захід.

Більша частина війська, що йшла за Мухаммедом, складалася з кипчаків. Вони організували змову. Проте хтось порадив шахові бути насторожі. Мухаммед кожного вечора непомітно залишав намет, у якому мав ночувати. Одного разу вранці виявилося, що повсть намету, як сито, наскрізь пробита кипчацькими стрілами.

Побоювання хорезм-шаха збільшились. Він поспішав, змінюючи в дорозі напрям, не знаючи, де б урятуватись. Скрізь він умовляв жителів укріплювати міста, покладатися на стіни й уникати бою. Від цього страх серед населення зростав, і багато хто тікав у гори.

Тільки прибувши до захищеного горами Нішапура, Мухаммед, щоб розвіяти свій сум, вдався до бенкетів і веселощів.

Татари невідступно мчали по слідах Мухаммеда і розпитували про шлях його відходу. Коли й до Нішапура надійшла звістка, що монголи близько, шах оголосив, що вирушає на полювання і поскакав з невеликим загоном вершників, замітаючи за собою сліди.

Татари примчали в Нішапур, дорогою розграбувавши Тус, Заву, Рей і кілька інших міст. З Нішапура вони послали дрібні загони в різні напрямки, щоб виявити, куди втік хорезм-шах. Вони грабували кожне місто і кожне село, палили, руйнували і не щадили нікого — ні жінок, ні старих, ні дітей.

Мухаммед знову зібрав значні загони. У рівнині Даулетабад, в околицях Хамадана, коли хорезм-шах уже мав

---

[1] Решід ад-Дін.

двадцять тисяч вершників, його несподівано оточили татари. Вони перебили більшу частину його війська. Мухаммед, вбраний у селянський одяг, брав участь у бою на простому, але міцному коні. Це була остання зустріч хорезм-шаха з татарами. Хоч сили монголів не переважали мусульманських, але шах не зумів добитися перемоги, думаючи лише про свій порятунок.

Деякі татари, не пізнавши шаха, пустили в нього стріли, поранивши його коня, але Мухаммед поскакав і сховався в горах. Тут татари остаточно загубили сліди хорезм-шаха.

Звідси татари пішли на захід, до Зенджана і Казвіна, розбили хорезмське військо, очолюване Бек-Тегіном і Кюч-Бука-ханом, і рушили через Азербайджан до Муганського степу, де мали сутичку з грузинами.

Скрізь, куди приходили татари, вони не зупинялись, брали тільки найпотрібнішу їм кількість їжі й одягу, забирали тільки золото та срібло і вирушали далі. Пам'ятаючи важливість дорученої їм Чінгісханом справи, вони здійснювали переходи і вночі і вдень, з дуже короткими зупинками і йшли по слідах хорезм-шаха Мухаммеда.

У населених місцях татари забирали найкращих коней і на них мчали далі. Кожний вершник їхав, маючи двох коней, а в деяких було по кілька коней. В дорозі, під час скачки, татари пересідали з одного коня на другого і тому могли за одну добу пробігати величезні відстані, з'являтись несподівано там, де їх не ждали.

Розділ четвертий

НА ОСТРОВІ АБЕСКУНСЬКОГО МОРЯ [1]

Хто верне військо все моє,
На помсту в кого є уміння?
Мої хто верне володіння,
У ворога їх одіб'є?
(З турецької легенди)

Шах Мухаммед прибув до округи Діануй і потай зупинився біля міста Амоля. Місцеві еміри з'явилися до нього з висловами пошани і заявили про свою готовність йому служити. З колишнього великого почту у шаха майже ні-

[1] Абескунське море — Каспійське море.

кого не лишилося. Вкрай знесилений, зовсім хворий, радився він з найстарішими емірами, до яких він ставився з довірою, і, сповнений відчаю, все повторював:

— Чи знайдеться на землі спокійне місце, де б я міг передихнути від татарських блискавиць?

Тоді всі визнали, що буде найкраще, якщо хан сяде в човен і знайде собі притулок на одному з островів Абескунського моря. Послухавшись цієї поради, хорезм-шах переїхав на невеликий самотній острів у морі, зовсім безлюдний, без ознак житла [1].

На цей острів незабаром прибули сини Мухаммеда: Озлаг-шах, Ак-шах і Джелаль ед-Дін. Тут хорезм-шах написав указ, в якому замість малолітнього Озлаг-шаха він знову призначав наступником престолу Джелаль ед-Діна, якого раніше переслідував і принижував.

— Зараз тільки один Джелаль ед-Дін здатний врятувати державу,— признався Мухаммед.— Він не боїться ворогів, а, навпаки, сам шукає битви з ними. Клянуся, що коли після перемоги Джелаль ед-Діна аллах поверне знову могутність мені, то тоді лише милосердя і правда пануватиме у моїх володіннях.

Потім хорезм-шах оперезав Джелаль ед-Діна своїм мечем з алмазним руків'ям і дав йому звання «султана». Молодшим його братам він наказав присягнути на вірність йому і слухняність.

Одержавши меч хорезм-шаха, султан Джелаль ед-Дін сказав:

— Я одержую в управління царство Хорезму, коли його загарбали татари. Я очолюватиму війська, від яких зосталося лише ім'я,— вони розвіяні, мов листя після бурі. Але в цю темну ніч, що спустилася над мусульманськими країнами, я запалю в горах бойові закличні вогні і почну збирати сміливих.

Джелаль ед-Дін попрощався з батьком і вирушив назад на нові битви. Поїхали і всі інші, а Мухаммед залишився один на піскуватому острівці Абескунського моря.

Коли од берега відчалював незграбний смолений човен, хорезм-шах Мухаммед стояв на піщаній косі і дивився, потемнілий і засмучений. Гребці-туркмени піднімали великий сірий парус, а сини шаха і астрабадський емір стояли в човні, склавши руки на животі, не сміючи повернутися, поки на них був звернений погляд падишаха.

[1] В XIII столітті рівень Каспійського моря був інший, і на морі були острови, які згодом зникли.

Парус наповнився вітром, човен гойднуло, і, поринаючи у хвилях, він став швидко віддалятися в бік туманних голубих гір.

Тепер у хорезм-шаха були порвані останні зв'язки з його батьківщиною і з вічно невдоволеними бунтівними підданцями. Йому більше не загрожували ні татарські наскоки, ні похмура тінь Чінгісхана. Сюди вже не доберуться невтомні Джебе і Субудай, які весь час переслідували Мухаммеда.

Тут, серед безмежної морської рівнини, можна буде з гіркотою згадати минуле, спокійно оцінити сучасне і, не кваплячись, обдумати майбутнє. На цілий місяць хорезмшах забезпечений їжею: астрабадський правитель поставив у лощовині між піщаними горбами повстяну юрту, надіслав казан, мішок рису, баранячого сала, шкіряне відро, сокиру й інші необхідні речі. Тепер шах стане дервішем; він сам варитиме собі щодня їжу.

Човен був уже зовсім далеко, а Мухаммед все ще стояв, заглиблений у думи, потім ліг на сухий гарячий пісок і задрімав, пригрітий сонцем і обвіюваний легким морським вітром.

Шурхіт і шепіт примусили шаха прокинутись. Йому почулися слова: «Він великий, він дужий...»

Чиї голоси могли пролунати на цьому безлюдному острові? Знову вороги? Шах озирнувся. На горбі, серед кущів сивої трави, майнула й одразу ж сховалася голова в чорній овчинній шапці. У Мухаммеда з собою не було зброї,— лук, стріли і сокира були в юрті. Шах швидко піднявся на горб. Кілька чоловік у дранті, босоногі бігли через глинясту площадку, і серед них незграбно шкандибала на чотирьох обрубках якась страшна істота.

«Я наказав астрабадському правителю доставити мене на зовсім безлюдний острів! Звідки ці люди?» — з тривогою Мухаммед попрямував до своєї юрти. Над нею звивався димок. На площадці перед юртою півколом сиділо близько десяти потвор. Що це були за обличчя, які майже втратили людську подобу! Розпухлі, червоні лев'ячі морди, з величезними наривами і виразками.

— Хто ти? — закричав один з цих невідомих.— Для чого ти прибув сюди? Нас звідусіль виганяють, ми зайняли цей острів.

— А хто ви?

— Ми — прокляті аллахом. Сьогодні ми приїхали на цей острів і тут будемо рибалити.

— Хіба ти не бачиш? Ми всі прокажені; іще живі, розвалюємося, як мерці. Дивись, ось у цього одвалилися всі пальці. У цього відпали ступні ніг і руки до ліктів, і він ходить рачки, як ведмідь. У цього витекло око, а в цього розпався язик, і він став німим.

Мухаммед мовчав і думав з тугою про човен, який чорною крапкою віддалявся до далекого берега.

— Ми всі молилися, щоб аллах допоміг нам. Він пожалів нас і прислав тебе.

— Чим же я можу допомогти вам?

Один з тих, що сиділи, підвівся. Він здавався сильнішим і вищим за інших і в руці тримав сокиру.

— Я шейх нашого братства, і тут, у царстві проклятих, всі повинні мені коритися. Хто не виконає мого наказу, буде забитий. Ти здоровий і міцний. Ми тебе приймаємо до нашої громади, і ти будеш таскати сіті, носити воду і дрова. Не всі з нас можуть це робити. У цій юрті, посланій нам аллахом, ми знайшли казан, рис, борошно, глечик з маслом і бараняче сало. Тепер ти житимеш з нами і скинеш свій одяг; його ми будемо носити всі по черзі, а тобі одяг не потрібний.

Мухаммед повернувся і, задихаючись, побіг до берега. Прокажені пішли за ним і, зібравшись на вершині горба, спостерігали. Хорезм-шах пройшов на піщану косу, зібрав там сухі гілки, викинуті морем, розклав багаття і розпалив вогонь. Стовп густого диму, клубочачись, потягнувся в небо.

«Цей дим побачать з берега, сюди припливе човен і одвезе мене назад на землю,— бурмотів Мухаммед і думав тільки про човен, який загубився в туманній далині.— Хай там війна, хай там гасають татарські вершники, але там живі, здорові люди. Вони ворогують, страждають, плачуть, сміються, і жити серед них буде радістю після цього острова живих мерців».

Через п'ятнадцять днів, згідно з обіцянкою, до острова приплив човен. В ньому прибув з кількома джигітами полководець хорезм-шаха Тимур-Мелік. Не одразу пощастило знайти хорезм-шаха. Він лежав на березі зовсім голий. На голові в нього сиділа ворона і клювала очі.

Тимур-Мелік обійшов острів і знайшов переляканих прокажених, які сховалися в кущах. Він спитав їх, що трапилося на острові. Вони розповіли:

— Ми бачили, що всі, хто прибув у човні, кланялись до землі цій людині, яка залишилась на нашому острові,

і називали її падишахом. А ми добре знаємо від стариків, що коли прокажений надягне одежу, в якій ходив шах чи султан, то хворий стане здоровим і рани його загояться. Тільки тому ми зняли одяг з цієї людини. Ми кликали його обідати з нами, приносили йому їжу, але він відмовлявся їсти, весь час палив багаття і лежав ось так мовчки, як зараз. Весь одяг його цілий. Ми переконалися, що ця людина не була султаном, тому що ніхто з нас не одужав.

— Дозволь, ми переб'ємо їх! — вигукнув один джигіт.

— Тільки не нашими шаблями, щоб не забруднити ясні клинки їхньою отруєною кров'ю,— відповів другий воїн і прошив стрілою живіт шейхові прокажених. Той з одчайдушним криком кинувся бігти, а за ним побігли і всі інші прокажені.

— Залиште їх! — крикнув Тимур-Мелік.— Вони вже покарані аллахом. Я далеко нещасніший за них! Усе життя я бився за велич шахів Хорезму. Я проливав свою кров, вірячи, що хорезм-шах Мухаммед — новий непереможний Іскендер і що в день народного горя він поведе безстрашні мусульманські війська до славних перемог. Тепер мені соромно моїх ран, мені шкода юних років, даремно потрачених на захист химерного міражу пустелі. Ось лежить той, хто мав величезне військо і міг підкорити всесвіт, а тепер він неспроможний поворухнути рукою, щоб відігнати ворону. Він лежить, усіма забутий, не маючи шароварі, щоб прикрити наготу, і пучки рідної землі для своєї могили. Годі, не буду більше воїном! У мене не вистачить сліз, щоб змити гіркі помилки, що печуть мене...

Тимур-Мелік вихопив свою криву шаблю, наступив на неї ногою і переламав. Він сам обгорнув тіло хорезм-шаха тканиною свого тюрбана і прочитав над ним єдину коротку молитву, яку знав. Джигіти викопали ножами у піску яму і поховали в ній труп хорезм-шаха Мухаммеда, що був наймогутнішим з мусульманських владик і скінчив своє життя безславно, як козеня, що тремтить під ножем м'ясника.

Тимур-Мелік покинув острів і вирушив з своїми джигітами на розшуки султана Джелаль ед-Діна, щоб розповісти йому про смерть його батька. Кажуть, що потім багато років він мандрував простим дервішем, блукаючи по Аравії, Ірану й Індії [1].

---

[1] Деякі історики розповідають, що через багато років Тимур-Мелік повернувся до Середньої Азії в одягу убогого дервіша. У Ходженті його пізнав той монгол, якому він у битві вибив стрілою око. Монгольський правитель округу наказав привести до себе Тимур-Меліка і за горду, непокірливу мову стратив його.

Розділ п'ятий

КУРБАН-КИЗИК ВИРУШИВ ДОДОМУ

— Гребіть сильніше! Ану, іще!

Поставлений носом проти течії човен боровся з стрімкими потоками Джейхуна і поволі наближався до берега.

«Доглядати за шахським конем на чужині,— овва! Краще голодувати на батьківщині! — роздумував Курбан.— Така сама радість, як перепелиці сидіти в шовковій клітці над дверима ашхани. Падишах мені подарував золотий динар. Такий день буває раз у житті. Але як донести цей динар додому? Тільки тримаючи його у роті за щокою. Адже він наказав відправити човни вниз по річці до Хорезму... Ні! Туди я не попливу. Ні, Курбан не хоче більше ні воювати за шаха, ні тікати. Так можна добігти й до великого Останнього моря, а потім куди? Курбан хоче повернутися на свою ниву і побачити своїх дітей...»

І Курбан позирав на залишений ним скелястий берег, де ще виднівся на вершині горба Мухаммед на гнідому коні. Курбан зіскочив у воду і вибрався на берег. З фортеці вниз по горбу бігли збожеволілі люди з клунками на плечах; відштовхуючи один одного, вони плигали в човни і повторювали:

— Татари близько! Швидше рятуйтесь!

Ніхто не зважав на Курбана. Курбан побіг вздовж берега, добрався до намету, де жив з іншими перевізниками, знайшов у соломі свій мішок з чобітьми, оглянувся ще раз на річку і побачив, що човни один по одному відчалювали від берега. І одразу, не вагаючись, він став на стежку нових випробувань.

Курбан піднявся на горб до стін фортеці. Звідти він побачив, як жовтою кам'янистою рівниною тікали червоні й смугасті халати, що рятувалися врозтіч, а ще далі наближалася хмара куряви.

«Це татари!» — зрозумів Курбан і кинувся вперед сухим степом, не відчуваючи, що каміння й колючки роздирають йому босі ноги. «Там спереду горб, за ним повинні бути яри. Татари займуться фортецею і переправою. Навіщо їм Курбан?»

Він добіг до самотньої могили з високою жердиною, причаївся за нею, віддихався і почав виглядати.

В куряві він уже розпізнавав вершників у рудих кожухах, які мчали, припавши до ший коней. На деяких блищали залізні пластинки панцирів. Уже долітало ревіння

татар, дикі вигуки «кху-кху-кху!» і тупіт ніг тисячі низькорослих запорошених коней.

Деякі вершники відокремлювались од натовпу, скакали прямо по рівнині, перетинаючи шлях втікачам. Злітали блискучі мечі, люди падали, татари утворювали коло, зупинялись і, не злізаючи, нагиналися, підхоплювали кинуті клунки і знову мчали, приєднуючись до війська.

Курбан плазом дістався до сухого яру, скотився вниз і знову побіг.

Цілий день тягнулася пустинна рівнина, часом траплялися занедбані ниви. На дорогах зустрічалися люди то поодинці, то блукаючими ватагами. Дізнавшись, що Курбан звідти, з «долини скорботи і сліз», усі зупинялися і розпитували про долю Бухари, про втечу хорезм-шаха, запрошували до багаття, ділились коржами, спеченими в попелі, і жадібно слухали.

Курбан розповідав, як він бився один з кількома татарами, як він перебив усіх і як під ним забито коня. Тепер він плентається додому, не бажаючи нічого, аби тільки побачити стару тополю в тому місці, де арик повертає на його ниву, аби тільки знову приголубити своїх дітей...

Він, нарешті, сам почав вірити в свої розповіді, але мовчав про те, як він переносив падишаха з човна на берег, тому що всі проклинали Мухаммеда, який в годину горя покинув рідну землю. Віддавши народ на поталу монголам і татарам, він побоявся вмерти, як мученик-джахід на полі битви.

В одному місці Курбан побачив багато людей в яру, підійшов до них, і вони посунулись, давши йому місце біля вогню. Всі говорили про татар і зустрічі з ними.

— Ми з одного села. У нас трапилось ось що. Зібралися ми на вулиці чоловік з десять поговорити. Тут в'їхав у село татарин. Він поскакав прямо на нас і почав рубати людей одного по одному. Жоден з нас не наважився підняти руку на одинокого вершника. А хто встиг перелізти через огорожу, як ми, той врятувався.

— А ось що я чув. Наздогнав татарин одного чоловіка, який працював у полі, і не було в татарина ніякої зброї, щоб прикінчити його. Страшним голосом він закричав: «Поклади голову на землю і не ворушись!» І що ж! Чоловік ліг на землю, а татарин поскакав до другого свого коня, нав'юченого награбованим добром, знайшов меч і, повернувшись, забив чоловіка.

Так вони сиділи біля багаття і журилися з того, як страждає рідний народ, і дали Курбанові шматочки коржів і чашку гарячої води з намішаним борошном.

Раптом страшний, хриплий голос прокричав згори над ними:

— Ей, ви! Скрутіть один одному руки за спиною!

На горі, край яру, на рудому коні показався татарський вершник.

— Біда! Настав день нашої загибелі! — забурмотіли люди і заходилися знімати пояси й покірливо в'язати підставлені руки.

— Стійте! — сказав Курбан.— Адже він один. Невже ми не вб'ємо його і не втечемо?

— Ми боїмося!

— Коли ми самі перев'яжемо собі руки, він заб'є нас. Давайте краще уб'ємо його! Може, нам пощастить урятуватись.

— Ні, ні! Хто наважиться це зробити!

І всі, тремтячи, продовжували в'язати собі руки.

Курбан, схилившись і протягуючи перед собою клуночок, немов хотів піднести дар, видерся нагору по схилу і підійшов до татарина.

Вершникові вже було багато років. Сиве рідке волосся звисало з підборіддя. Обличчя, обпалене вітром, порили зморшки часу. Звужені очі видивлялися колючими осколками.

— Що це? — спитав вершник, схиляючись до простягнутого клуночка.

Курбан схопив його за голову й руку. Кінь сполохався і кинувся вбік. Курбан не відпускав татарина і волікся по землі, доки вершник не звалився. Тоді Курбан зарізав його ножем, як звик різати баранів.

Курбан підвівся й озирнувся. Хтось із тих, що були біля багаття, щодуху побіг геть, інші, причаївшись, визирали з яру. Потім підійшло двоє.

— Він уже не дихає,— сказав один, схилившись над татарином.

— Тепер треба чесно поділити все, що на ньому,— сказав другий і заходився здирати з забитого кожух, одягнений без сорочки на голе смагляве тіло.

Всі кинулися до коня і допомогли Курбанові спіймати його. Тут Курбан сказав:

— Ви беріть все, що хочете, а рудий кінь буде мій. Ви ж бачите, що це не монгольський, а наш, селянський, украдений кінь. На ньому я оратиму землю.

— Кинемо краще жеребок,— сказав один, намотуючи на руку повід коня.

— Дивись, татарин живий, він підводиться! — крикнув Курбан, і чоловік, злякавшись, кинув повід і побіг.

Курбан одв'язав і скинув на землю всі мішки і торбинки, які були на коні, крім однієї, найважчої. Скочивши в сідло, він крикнув:

— Які ви джигіти! Ви — перелякані жуки, що втікають від піднятої палиці. Коли б у вас були лев'ячі серця, то ми разом не тільки вигнали б усіх татар і монголів, але й усіх хорезм-шахів, султанів, беків і ханів, які загарбали наші землі. А ви — таргани, ховаєтесь у щілини і боїтеся кожного шурхоту! Звичайно, найнікчемніший татарин вас розчавить. Прощайте і згадуйте Курбан-Кизика, богатиря всесвіту! — Махнувши рукою, Курбан поскакав через поле.

Розділ шостий

КУРБАН ШУКАЄ СВОЮ РОДИНУ

Що ближче Курбан під'їздив до Бухари, то більше зустрічалося зруйнованих селищ і об'їдених трупів. Розжирілі собаки з одвислими животами поволі відходили гедь від трупів, волочачи хвости, і лягали, не гавкаючи.

У безлюдному місці Курбан розв'язав шкіряний мішок татарина, що лишився на сідлі, сподіваючись, що в ньому він зберігав награбоване золото. Там виявилось три звичайних ковальських молотки різної величини, терпуг, кліщі, клуночок з пшоном, шматок вареного м'яса і десяток коржів. Де ж золото? У згорненій ганчірці Курбан знайшов шкіряний гаманець. У ньому були гроші — не золото, а жменька срібних і мідних монет. Усе-таки й ці дирхеми пригодяться в хазяйстві, та ще зберігся за щокою золотий динар хорезм-шаха.

Біля деяких селищ на нивах уже працювали селяни. Вони скаржилися Курбанові, що тепер в ариках вода надходить неправильно й рідко, деякі поля засохли, на інших вода, розлившись, розмила зорані і засіяні землі. Скрізь утворилися нові яри.

Вже недалеко від рідного дому в одному безлюдному селищі Курбан зустрів знайомого селянина Кувонча. Той вказав на купу закуреного каміння і попелу.

— Ось все, що лишилося від мого будинку! — говорив Кувонч, сумно хитаючи головою.— Я ходжу навкруги

і кличу моїх дітей, а вони не приходять. У той день, коли прискакали монголи, я був на полі. Я побачив дим, збожеволілих сусідів і побіг за ними, гадаючи, що й моя сім'я втекла з іншими. Коли я повернувся вночі, розшукуючи свій дім,— нічого не лишилося, крім оцього каміння й гарячого попелу. Я не знаю, чи монголи повезли моїх дітей, чи всі вони загинули в полум'ї... Але, може, вони ще повернуться?

Сповнений тривоги Курбан поїхав далі і вже у темряві опинився біля старої тополі, де відвідна канавка повертала до його ниви.

В арику текла вода. У німій тиші ночі, при блідому сяйві місяця він наблизився до будинку. Ворота подвір'я були розчинені навстіж. Він зіскочив з коня, поставив його під навісом і пішов до дверей будинку. Вони були забиті впоперек дошкою. Ні шурхоту, ні зітхання за дверима...

Навіть собака не зустрів його...

Курбан назбирав оберемок соломи і кинув коневі. Потім знайомими виступами стіни виліз на дах. Там ліг на купі старого стебла джугари. Засинаючи, він чув слова, сказані Кувончем: «Вони, може, ще повернуться?»

Рано-вранці, коли пройнятий холодним вітром Курбан перевертався на даху хатини, до нього долинув дивний звук, схожий на віддалений стогін. Курбан прислухався. Стогін повторився. Він линув знизу. Хто це стогне? Поранений татарами? Чи, може, вмираючий татарин?

Курбан зліз із даху і кинувся до коня. Той уже з'їв усю солому і нетерпляче перебирав ногами. Курбан витяг з шкіряної торбинки молоток. Висадивши двері хатини, він увійшов всередину. Там було темно. Він пошарив руками по лежанці і наткнувся на тіло. Обмацав обличчя і пізнав матір. Вона лежала, як мертва; тихий голос простогнав:

— Я знала, синку, що ти повернешся. Курбан не покине нас...

— А де інші?

— Всі втекли туди, до гір, а я лишилася сторожити дім, та зовсім знесилилась. Мене, певно, вважали за мертву і двері забили. Так, синку, тепер, коли ти повернувся, все поправиться...

Курбан знайшов горщик, приніс води з канавки, зібрав колючок. Він розпалив вогонь і поставив горщик, насипавши в нього пшона. В хатині стало світло й тепло. Мати лежала, худа і слаба, не маючи сил поворухнутися. Її ніс загострився, і сухі обтягнуті губи шепотіли:

— Ось ти й прийшов, синку!

Курбан одвів коня на пустир, стриножив його і залишив пастися. Поряд була його ділянка поля, такий клапоть, як долоня,— як з нього прохарчувати сім'ю? А ще доводилося віддавати половину врожаю власникові землі — беку! Ділянка вже заросла бур'яном. Далі тяглися знайомі ділянки сусідів. І вони поросли бур'яном, а людей ніде не було видно. Хатинка з сараєм старого коваля-заїки Сакоу-Кулі стояла вдалині, обгоріла, з закуреними стінами, а на деревах, що оточували дім, листя зів'яло і зморщилось від пожежі.

Але он одинока людина поволі йде полем, зупиняється, змахує кетменем, очевидно, виправляє канавку.

— Ойє! — гукнув Курбан.

Чоловік випростався, підніс руку до очей, вдивляючись.

— Ойє! Курбан-Кизик! — закричав він, і обоє швидко попрямували вздовж канавки назустріч один одному і простягнули руки, притулившись правим плечем. Це був сусіда, старий Сакоу-Кулі, який мав уже внуків.

— О, які часи! — сказав старий, утираючи руками очі.

— Чи здорова сім'я, чи жива корова, чи працює осел, чи плодяться вівці? — спитав Курбан.

— Прийшли оці загорнуті в шуби люди, погнали сусідську худобу, повезли впоперек сідла чотирьох моїх овець і одну мою внучку, а решта сім'ї втекла в гори. Я все чекаю на них, якщо тільки вони не загинули з голоду. А корова й осел врятувалися.

— А де моя сім'я? — спитав Курбан. Дихання його сперлося, поки він чекав відповіді.

— Для тебе є радість,— твоя дружина вчора повернулась і ночувала в руїнах мого убогого дому. Он вона вже йде через поле...

І Курбан побачив удалині знайоме червоне плаття дружини. Чому вона йде похитуючись? Курбан одразу став серйозний і поважний, адже він глава сім'ї і повинен усіх зібрати під свою руку і знову налагодити зруйноване господарство.

— Ну що ж, Сакоу-Кулі,— сказав він старому.— У тебе є корова і осел, у мене кінь. Ми їх запряжемо і зоремо наші клапті землі. Кругом війна, набіги; вчора були кипчацькі беки, сьогодні монгольські хани. Коли ж ми їх позбудемося? Але ми, землероби, не можемо ждати. Наша справа — сіяти хліб; якщо ми самі про себе не подбаємо, то хто ж нас прогодує?

— Правильно сказав! Гаяти час не можна: земля потребує насіння, плуга і води!

Розділ сьомий

ВТЕЧА ЦАРИЦІ ТУРКАН-ХАТУН

Весною цього страшного року Дракона (1220) увесь Мавераннагр уже був під владою Чінгісхана. Як дбайливий господар, що одержав у своє володіння цінну спадщину, монгольський каган став піклуватися про встановлення порядку й мирного життя. У всіх містах Чінгісхан поставив татарські загони, призначив місцевих хакімів і до них приставив своїх монгольських правителів, щоб усе бачило, все знало невсипуще око великого кагана.

Деякі селяни, ще налякані й недовірливі, стали поступово повертатися до своїх селищ і розпочали обробіток полів. Але порядок встановлювався повільно: по всій країні блукали ватаги голодних, бездомних біженців, і слідом за монголами, шукаючи їжу, вони так само грабували розорені селища.

Залишались непідкореними тільки ще пониззя Джейхуна, корінні землі Хорезму, де стояла багата столиця хорезм-шахів Гургандж,— вона залишалася в середині володінь монгольських, немов намет з перерізаними вірьовками. Чінгісхан вирішив привласнити ці землі і доручив завоювання цієї області своїм трьом синам: Джучі, Джагатаю і Угедею. Їм він виділив значні частини свого війська. Джагатай і Угедей пішли на Хорезм з півдня, берегом ріки Джейхун, а завжди непокірний Джучі став зволікати, лишаючись з своїми загонами біля Дженда, де він полював на диких ослів і забирав коней у кочівників, вимагаючи тільки білих і буланих, улюблених каганом.

Чінгісхан припинив похід свого головного війська і вирішив провести зиму на березі ріки Джейхун. Він послав до Гурганджа Данішменд-хаджіба, одного з сановників хорезм-шаха, який перейшов на його бік. Той прибув до старої цариці Туркан-Хатун і сповістив їй, що великий каган воює не з нею, а лише з її сином, Мухаммедом хорезм-шахом, і не так за злочинства, які той заподіяв, як з бажання покарати його за неслухняність і за образи, завдані ним своїй матері. Данішменд-хаджіб ще додав, що коли Туркан-Хатун виявить покірність, то Чінгісхан обіцяє не займати і не розоряти областей, які перебувають під її владою.

Але хіба підступна цариця Туркан-Хатун могла повірити монгольському володареві, який був чесний лише з своїми монголами, а на всіх інших людей дивився, як мисливець,

що грає на сопілці, принаджуючи козу, аби схопити її і приготувати з неї кебаб.

Водночас із прибуттям Данішменд-хаджіба до Гурганджа припливли човни з Келіфа. В одному з них був одягнений, як звичайний наймит, Інаньч-хан, який привіз листа від хорезм-шаха. Падишах сповіщав матір, що залишає застави на березі Джейхуна. Він вирушає в Харосан, щоб зібрати там велике військо, і запрошує Туркан-Хатун виїхати до нього з усім його гаремом, не довіряючи Чінгісханові.

Це повідомлення так стривожило Туркан-Хатун, що вона навіть перестала прикладати до своїх очей примочки, якими намагалася зробити їх красивішими. Зрозумівши, що залишатися в Хорезмі небезпечно, вона наказала нав'ючити великий караван, зібрати всіх дружин і дітей хорезм-шаха, навантажила верблюдів коштовностями і вирушила через каракумські піски на південь, до гір Копет-Дагу.

Перед від'їздом стара цариця вирішила забезпечити своїх онуків від можливих у майбутньому суперників. Вона наказала головному катові: всіх юних заложників, що жили при шахському дворі, незважаючи на їхній вік, вивезти човнами на глибоке місце ріки Джейхун і там скинути в воду з великими каменями на ногах. Усіх двадцять сім хлопчиків і юнаків, синів великих феодальних правителів Хорезму, було потоплено.

З усіх заложників Туркан-Хатун дарувала життя лише Омар-хану, синові володаря Язера [1] у землі туркменській. Вона зробила це тільки тому, що сама вирушала туди, а Омар-хан і його слуги знали дорогу через пустелю. Під час важкого переходу через піски Каракумів, що тривав шістнадцять днів, вони вірно й покірливо служили старій шахині.

Але коли караван уже наближався до кордонів Язеру і за пісками показалися скелясті вершини гір, Туркан-Хатун, дочекавшись, коли Омар-хан заснув, наказала відрубати йому голову.

Вона спрямувала караван до неприступної фортеці Ілаль, розташованої на вершині одинокої скелі. Тут вона перебувала з усім своїм двором, поки поблизу не з'явились передові монгольські загони, які шукали шаха Мухаммеда.

---

[1] Язер знаходився біля підніжжя гір між Мервом і теперішнім Ашхабадом.

Один з начальників охорони шахині запропонував їй негайно втекти звідти під заступництво її внука Джелаль ед-Діна, що збирав в Ірані бійців для боротьби з монголами. Всі тільки й говорили про його мужність, про силу його війська, про те, що він зуміє прогнати ворога.

— Ніколи! — вигукнула розлючена стара.— Краще мені загинути від монгольського меча! Як це? Щоб я так принизилась і прийняла милість від сина ненависної мені туркменки Ай-Джіджек? Щоб я жила під його заступництвом, коли в мене є внуки моєї благородної кипчацької крові? Краще я потраплю в полон до Чінгісхана і перетерплю в нього приниження і ганьбу.

Незабаром примчали монголи і обложили фортецю. Вони збудували навколо скелі суцільну огорожу, відрізавши обложених від навколишнього світу. Облога тривала чотири місяці, і коли в цистернах і льохах висохла остання припасена вода, Туркан-Хатун вирішила здатися. Монголи захопили разом з шахинею-матір'ю весь гарем і малолітніх синів хорезм-шаха. Всі хлопчики були одразу зарізані, а дружини й дочки шаха і сама Туркан-Хатун відправлені до табору Чінгісхана.

Весь почет і охорону монголи перебили.

Монгольський владика негайно роздав дочок хорезм-шаха своїм синам і близьким особам, а злісну шахиню Туркан-Хатун тримав для показу на своїх бенкетах. Вона повинна була сидіти біля входу до намету й співати жалібні пісні, а Чінгісхан кидав їй обгризені кістки.

Отака була їжа в Туркан-Хатун, яка була раніше самодержавною правителькою Хорезму і яка називала себе «володаркою всіх жінок всесвіту».

Частина друга

ОСТАННІ ДНІ ВЕЛИКОГО ХОРЕЗМУ

Розділ перший

ДЖЕЛАЛЬ ЕД-ДІН ВИКЛИКАЄ НА БІЙ ЧІНГІСХАНА

Поки не розсиплеш зерна, не збереш жниво; поки не ризикнеш життям, не переможеш ворога.

(Сааді)

Розлучившись із хорезм-шахом, Джелаль ед-Дін і його брати від другої матері, Озлаг-шах і Акшах, у супроводі сімдесяти вершників пробралися до Мангишлака. Місцеві кочівники дали свіжих коней. На них молоді хани пройшли Каракуми і досягли Гургандж, столиці Хорезму.

Там вони оголосили найзнатнішим бекам, що хорезм-шах Мухаммед скасував духівницю і призначив своїм наступником султана Джелаль ед-Діна. Хоча колишній наслідник Озлаг-шах і підтвердив це, але кипчацькі беки не захотіли примиритися з султаном не кипчацької крові. Таємно змовившись, вони вирішили вбити Джелаль ед-Діна.

Його попередив про змову прибулий з Келіфа Інаньчхан.

— Що мені робити в цьому місті скорпіонів і тарантулів, де навіть перед загрозою небезпеки немає єдності! — сказав Джелаль ед-Дін.

Вночі в супроводі Тимур-Меліка і трьохсот туркменів він непомітно залишив Гургандж і вирушив на південь через Каракуми.

За кілька днів маленький загін пройшов важкий шлях, на якому каравани роблять шістнадцять ночівель, і досягнув міста Несси. Посланий уперед розвідник доповів, що на зеленій луці біля підніжжя хребта Копет-Дагу видно якісь юрти і поряд пасуться стриножені коні незвичайної

породи. Очевидно, це монголи, і їх не менше семисот чоловік.

Тимур-Мелік сказав:

— Хоча після важкого переходу наші коні втомлені, але сил у них вистачить, щоб вдертись у монгольський табір. А в нас повинно вистачити вміння порубати ворогів.

— Сміливого доганяє удача! — відповів Джелаль ед-Дін.

Виринувши несподівано з пісків, загін туркменів Джелаль ед-Діна з одчайдушною люттю накинувся на монгольський табір. Сутичка була гаряча, обидві сторони рубались, не шкодуючи життя. Монголи не витримали і побігли в безладді, ховаючись у підземних водопровідних канавах (кяризах). Тільки небагатьом пощастило врятуватись.

Це була перша сутичка, в якій туркмени здобули перемогу над монголами. Досі монголи навівали на всіх такий жах, що їх вважали непереможними.

Джелаль ед-Дін сказав:

— Коли б монголи не стояли табором на відкритій рівнині, а сиділи за фортечними стінами Несси, то ми на своїх змучених конях ніколи б не прослизнули мимо. Швидше ловіть їхніх коней і сідлайте! Дорога в нас ще довга.

Всі вершники спішно пересіли на свіжих монгольських коней і гірськими стежками рушили на південь до міста Нішапура.

Через кілька днів, побоюючись зради кипчацьких ханів, до Несси прибули з Гурганджа двоє інших синів хорезмшаха: Озлаг-шах і Ак-шах. Їх супроводжував великий по́чет; вони намагалися пройти непомітно повз монгольський сторожовий загін, але їх оточили й всіх перебили.

Тим часом Джелаль ед-Дін, ніде не зупиняючись, їхав усе далі, через Нішапур, Зузен і Герáтську область. Начальник однієї гірської фортеці пропонував йому в ній залишитися, покладаючись на неприступність стародавніх стін. Джелаль ед-Дін відповів:

— Полководець повинен діяти у відкритому полі, а не замикатись у стінах. Хоч би яка міцна була фортеця, монголи знайдуть спосіб оволодіти нею.

Коли Джелаль ед-Дін прибув до Буста, він мав уже досить великий загін з воїнів розігнаного війська хорезмшаха. Тут він з'єднався з загоном Амін-ал-Мулька, прогнав монголів, що обложили Кандагар, і прибув до Газни, головного міста уділу, визначеного йому колись хорезм-шахом. Там він прийняв клятви вірності від усіх місцевих беків.

У Джелаль ед-Діна тепер було близько тридцяти тисяч туркменських воїнів. Стільки ж приєдналося до нього афганців, карлуків і воїнів інших племен.

З цим військом в шістдесят тисяч піших і кінних бійців Джелаль ед-Дін виступив назустріч монголам і розташувався табором біля невеликого міста Первана, у верхів'ї річки Лугар, що впадає в Кабул.

Звідси він зробив набіг на Тохаристан і розгромив монгольський загін Мукаджека, який обложив фортецю Варіан. Монголи втратили там близько тисячі чоловік забитими, поспішно переправились через ріку Пяндшір, руйнуючи за собою мости, і повернулись до Чінгісхана.

Джелаль ед-Дін надіслав Чінгісхану гінця з коротким листом:

«Вкажи місце, де ми зустрінемось для битви. Там я тебе ждатиму».

Чінгісхан на листа не відповів, але стривожився поразкою загону Мукаджека і сміливістю Джелаль ед-Діна. Він послав проти нього сорок тисяч вершників під начальством свого зведеного брата Шикі-Хутуху-нойона.

Джелаль ед-Дін сміливо вирушив назустріч монголам. Битва відбулася в долині на відстані одного фарсаха (7 *км*) від Первана. Перед початком бою Джелаль ед-Дін дав війську такий наказ:

«Богатирі, бережіть сили коней до того часу, поки не заб'ють барабани. Лише тоді сідайте в сідло. До того бийтеся пішими, прив'язавши повіддя коней за спиною до пояса».

Битва тривала два дні. Шикі-Хутуху-нойон, бачачи, що його монгольські воїни втомлені і вибиваються з сил, а подолати противника не можуть, другого дня вдався до хитрощів. Він наказав приготувати з повсті ляльки і посадити їх на запасних коней. Спочатку хитрощі подіяли і мусульманське військо завагалось, але Джелаль ед-Дін підбадьорив воїнів, і вони знову продовжували вперто битися.

Нарешті Джелаль ед-Дін наказав ударити в барабани. Всі стали сідати на коней. Він повів своїх вершників у наступ. Сам кинувся в середину монгольського війська і розколов його. Тоді монголи кинулися тікати, «викрешуючи іскри копитами коней» [1].

---

[1] Східний вислів, тобто «помчали щодуху».

Вершники Джелаль ед-Діна на невтомлених конях легко доганяли і знищували втікаючих ворогів. Тільки з незначними залишками розгромленого війська Шикі-Хутуху-нойон повернувся до табору Чінгісхана.

Слава про битву біля Первана і розгром непереможних монголів пронеслася через гірські хребти і долини. Монгольський загін, що облягав фортецю Балах, негайно зняв облогу й відійшов на північ. В деяких містах, зайнятих монголами, населення повстало і перебило монгольські гарнізони. Тоді Чінгісхан вдався до своїх звичайних хитрощів: він підіслав лазутчиків до ханів, союзників Джелаль ед-Діна, і обіцяв їм верблюдів, навантажених золотом, якщо вони покинуть сміливого султана.

Незабаром у таборі Джелаль ед-Діна під час розподілу здобичі через дрібниці розпочалися чвари. В суперечці за арабського коня один кипчацький хан ударив батогом по голові Аграка, ватажка великого загону, і Джелаль ед-Дінові не вдалося їх примирити. Після цього і Музафар-Малік, ватажок афганців, і Азам-Мелік з карлуками, і Аграк з воїнами Кельджу, повірившись підступному Чінгісхану, відокремились од війська Джелаль ед-Діна, скаржачись на зарозумілість і грубість кипчаків, які сміють бити батогами воїнів інших племен:

— Оці самі тюрки (тобто кипчаки) раніше боялися монголів. Вони запевняли, що монголи не схожі на звичайних людей, що вони непереможні, бо удари мечів не можуть їх поранити. Тому монголи нібито не страхаються нікого в світі, і нема такої сили, яка могла б боротися з ними. А тепер, коли ми розбили монголів і всі побачили, що й монгольське плем'я так само, як і всі люди, може бути поранене і стікати такою ж, як у всіх, кров'ю, тепер кипчаки почали хизуватись і кривдити нас, тих, хто допоміг їм у битві...

Джелаль ед-Дін нічого не міг вдіяти. Деремно він доводив, що Чінгісханові легко буде розбити противників, нападаючи на кожного зокрема, його запевнення були марними, і половина війська од нього відійшла. Він лишився лише з туркменами Амін-ал-Мулька.

Коли Шикі-Хутуху-нойон, повернувшись до Чінгісхана, розповів йому подробиці битви біля Первана, Чінгісхан залишався, як завжди, незворушним і непроникливим. Він тільки сказав:

— Хутуху звик бути завжди переможцем. Тепер, зазнавши гіркоти поразки, він стане більш уважним і досвідченим у військових справах.

Проте Чінгісхан не барився, стягнув до себе всі війська, які тільки міг зібрати, і виступив з величезною силою. Він гнав вершників з такою поспішністю, що в дорозі не було можливості зварити їжу. Каган ішов просто на Ганзу, і, коли колісний шлях скінчився, він покинув весь обоз і рушив стежками через гори.

Розділ другий

БИТВА БІЛЯ СІНДУ [1]

Не зватиму тебе конем, зватиму
тебе братом. Ти мені кращий за брата.
(Кітабі-Коркуд)

Після відходу союзних загонів Джелаль ед-Дін уже не міг вступити з монголами у відкритий бій, як хотів раніше, і вирушив на південь. Його затримала швидка і багатоводна ріка Сінд, стиснута горами. Султан шукав човнів і плотів, щоб переправити військо, але стрімкі хвилі розбивали всі судна об високі скелясті береги. Нарешті, привели одне судно, і Джелаль ед-Дін намагався посадити в нього свою матір Ай-Джіджек, дружину й інших супутниць. Але й це судно розвалилося від ударів об скелю, і жінки залишилися на березі разом з військом.

Раптом примчав гонець з криком: «Монголи зовсім близько!» А ніч у цей час все закрила своїм чорним покривалом.

Чінгісхан, дізнавшись, що султан Джелаль ед-Дін шукає переправи через Сінд, вирішив його захопити. Каган вів військо всю ніч і на світанку побачив противника. Монголи стали наближатися до війська султана з трьох боків. Кількома півколами монголи спинилися у вигляді зігнутого лука, а ріка Сінд була немовби його тятивою.

Чінгісхан послав Унер-Гуліджу і Гугус-Гуліджу з їхніми загонами, щоб вони відтіснили султана од берега, а своєму війську дав наказ: «Не поражайте султана стрілами, наказуємо захопити його живим».

Джелаль ед-Дін перебував у середині мусульманського війська, оточений семистами одчайдушними вершниками.

---

[1] Сінд — ріка Інд, що витікає з Тібету і впадає в Перську затоку.

Побачивши на горбі Чінгісхана, який звідти керував боєм, султан кинувся з своїми джигітами на монголів з такою люттю, що погнав їх, і сам монгольський володар кинувся тікати, поганяючи канчуком коня.

Але завбачливий і обережний Чінгісхан перед битвою сховав у засаді десять тисяч добірних воїнів. Вони вилетіли збоку, напали на Джелаль ед-Діна, відкинули його і помчали на праве крило туркменів, якими командував Амін-ал-Мульк. Монголи зім'яли його ряди, відтіснили їх у середину війська, де всі перемішались і почали відступати.

Потім монголи розбили так само й ліве крило. Джелаль ед-Дін бився разом з своїми джигітами до полудня і, втративши звичайний спокій, кидався, як зацькований тигр, то на ліве, то на праве крило.

Монголи пам'ятали наказ кагана: «Не пускати в султана стріл», і кільце навколо Джелаль ед-Діна дедалі більше стискалося. Він бився одчайдушно, намагаючись прорубатися крізь ряди ворогів. Зрозумівши, що становище стало безнадійним, султан пересів на улюбленого туркменського коня, скинув шолом і всю зброю, лишивши тільки меч. Він повернув коня і кинувся з ним з високої скелі у темні хвилі бурхливого Сінду. Перепливши ріку і видершись на крутий берег, Джелаль ед-Дін погрозив звідти мечем Чінгісханові і поскакав, зникнувши в заростях.

Чінгісхан від надзвичайного подиву поклав руку на рот, показав на Джелаль ед-Діна синам і сказав:

— Ось яким у батька повинен бути син! [1]

Монголи, побачивши, що султан кинувся в річку, хотіли вплав кинутися за ним у погоню, але Чінгісхан заборонив.

Вони перебили все військо Джелаль ед-Діна. Воїни встигли кинути в річку його дружину й матір, щоб ті не дісталися монголам.

Залишився живий тільки семирічний син Джелаль ед-Діна, захоплений монголами. Вони поставили його перед Чінгісханом. Хлопчик, повернувшись боком до кагана, косився на нього сміливим, сповненим ненависті оком.

— Рід наших ворогів треба виривати з коренем,— сказав Чінгісхан.— Нащадки таких сміливих мусульман виріжуть моїх онуків. Тому серцем хлопчика нагодуйте мого хорта.

---

[1] Рашід ад-Дін.

Кат-монгол, посміхаючись аж до вух від гордості, що він може перед великим каганом показати своє мистецтво, засукав рукава і підійшов до хлопчика. Поваливши його на спину, він в одну мить розпоров ножем йому груди: засунув руку під ребра, вирвав маленьке паруюче серце і підніс його Чінгісханові.

Той кілька разів, як старий кабан, покректав: «Кху-кху-кху!», повернув буланого коня і, згорбившись, похмурий, вирушив далі вгору кам'янистою стежкою.

Після цієї битви при Сінді султан Джелаль ед-Дін, блукаючи по різних країнах, ще багато років вдало воював з монголами, збираючи загони сміливців. Але ніколи йому не вдалося очолити таке велике військо, щоб воно могло подолати монголів.

Розділ третій

ХАДЖІ РАХІМ СТАВ ПИСАРЕМ

З того вечора, коли в Бухарі Махмуд-Ялвач врятував Хаджі Рахіма від мечів монгольської варти і дозволив йому триматися за полу його щедрості, дервіш скрізь ішов слідом за ним, а за дервішем простував, мов тінь, його молодший брат Туган.

Махмуд-Ялвач став головним радником нового правителя області Мавераннагр, сина Чінгісхана Джагатай-хана. Сам Джагатай більше займався мисливством і бенкетами, а Махмуд-Ялвач для нього збирав податки, підраховував захоплені татарами цінності, відправляв у Монголію юрби рабів, описував покинуті беками будинки і маєтки, оголошував нові податки і посилав для їх збирання спеціальних збирачів.

Він закликав селян повертатися на свої землі і сіяти хліб та бавовну, обіцяючи, що колишні беки на свої садиби не повернуться і платити їм оброк за землю не доведеться.

Але все це він говорив, аби заспокоїти народ, який розбігся хто куди, щоб налякані селяни повернулися на свої ниви і щоб припинилися напади голодних бродячих ватаг на каравани. Згодом виявилося, що всі ці обіцянки були тільки принадою і що замість туркменських, таджицьких і кипчацьких беків поступово землевласниками стали монгольські царевичі й хани, а селяни, повернувшись,

як і раніше, стали працювати в них наймитами, віддаючи їм майже весь свій урожай.

Махмуд-Ялвач призначив Хаджі Рахіма писарем своєї канцелярії, і той, залишивши на якийсь час складання солодкозвучних газалей [1], старанно служив, щодня з ранку до темряви сидячи на стертому великому килимі в ряду інших писарів; на своєму коліні він складав рахунки, описи майна, накази і всякі інші важливі папери.

Махмуд-Ялвач не платив дервішеві ніякої платні і одного разу так сказав йому:

— Навіщо тобі платня? Хто ходить коло багатства, у того до рук пристає золотий порох...

— Але не до рук поета-дервіша,— відповів Хаджі Рахім.— На моєму старому плащі зібрався тільки дорожній порох від багаторічних моїх блукань.

Тоді Махмуд-Ялвач подарував йому новий квітчастий халат і наказав з'являтися до нього вранці щочетверга напередодні священного дня п'ятниці за трьома срібними дирхемами на хліб, чай і лазню, щоб на ділові папери не сипався порох, зібраний дервішем на безкрайніх дорогах всесвіту.

Інший на місці Хаджі Рахіма вважав би себе дуже щасливим: він жив у маленькому будиночку, покинутому господарями, і міг користатися ним, як своїм; повернувшись із канцелярії, він сидів на приступці ганку перед виноградником, де на старих лозах наливалось стільки янтарного винограду, що врожай його забезпечив би власника на цілий рік; біля будинку ріс такий високий платан, що тінь його падала й на сусідню мечеть і оберігала від спеки маленький будинок дервіша. Тут-таки протікав арик [2], що зрошував виноградні лози, і в вечірній прохолоді Хаджі Рахім навчав алгебри і арабського письма свого молодшого брата Тугана.

Але Хаджі Рахім був шукачем не благополуччя, а незвичайного, і на серці його жевріли гарячі жарини неспокою. Незабаром він уже не міг миритися з тією роботою, яку виконував. Щодня до канцелярії приходили сотні прохачів, звичайно з скаргами на утиски монголами мирних жителів; уся країна була під владою нових завойовників, які розпоряджалися народом, як вовки в овечій кошарі.

Тоді Хаджі Рахім сказав собі: «Доволі, дервіше! Хто служить ворогові рідного народу, той заслуговує прокляття замість похвали»,— і він пішов до Махмуд-Ялвача,

[1] Газаль, або газелла — особлива форма арабського вірша.
[2] Арик — канавка.

вирішивши сказати йому правдиво все те, що спалює йому серце.

Він знайшов Махмуда у великому палацовому саду, де той підстригав на виноградній лозі сухе гілля і в цьому знаходив відпочинок від своїх турбот. Махмуд вислухав дервіша і сказав:

— Ти хочеш покинути рідну матір, покриту ранами і знемагаючу від страждань?

— Я не хочу служити поневолювачам народу...

— Мабуть, ти і мене вважаєш лиходієм за те, що я служу поневолювачам рідного народу? Ось що я тобі відповім на це. У нашого повелителя, великого кагана Чінгісхана, є головний радник, китаєць Єлю Чу-цай. Він завжди каже, не боячись, правду Чінгісханові. Він один спиняє його від непотрібного знищення цілих міст, пояснюючи: «Якщо ти переб'єш усіх жителів, то хто ж платитиме податки тобі і твоїм онукам?» І Чінгісхан після його слів милує сотні тисяч полонених... Те саме я намагаюсь робити біля сина Чінгісового, Джагатай-хана, щоб врятувати наш мусульманський народ від поголовного винищення. Ти бачив обличчя Джагатая? Якою безумною люттю сповнені його очі! Щодня на прийомі він вказує пальцем на кого-небудь з страшними словами: «Алиб-барин!» [1], і нещасного ведуть на страту. А я щодня стараюсь вирвати в нього милість і пощаду.

— Я залишуся на моїй батьківщині,— відповів Хаджі Рахім.— Та дай мені іншу роботу: я не маю сил більше писати рахунки одежі, вкритої плямами крові, і бачити людські сльози.

— Гаразд, я дам тобі важливе доручення.

— Я слухаю, мій пане.

— Мені сказали, що повелитель північних і західних країн Джучі-хан, старший син Чінгісхана, одержавши в спадщину північні землі Хорезму, йде їх підкоряти.

— Я можу тільки сказати: ковалі і мідники Гургандж не віддадуть без бою свого міста, як це зробили жителі Бухари і Самарканда.

— Мені треба переслати Джучі-ханові листа, але в дорозі, у пісках Кзилкумів з'явилися загони, які нападають на монголів і вбивають їх. Кажуть, що на чолі їх стоїть якийсь «чорний вершник» Кара-Бургут на дивному чорному коні. Він невловимий. Він з'являється несподівано в різних містах Кзилкумів, роблячи величезні

[1] Алиб-барин! — Візьміть його!

пробіги, і зненацька безслідно зникає. Серед населення поширені чутки, що сам шайтан допомагає йому.

— Цей «чорний вершник» доводить,— сказав Хаджі Рахім,— що серед мусульман ще збереглися сміливі джигіти.

— Я дам тобі листа до самого Джучі-хана. Ти сховаєш цього листа так, щоб ні монгольська варта, ні «чорний вершник» не перехопили його. Інакше ти і себе і мене занапастиш.

Хаджі Рахім опустив очі. «Що це за лист, який може занапастити того, хто послав?» Він підвів очі. На золотому небі заходу переплелося виноградне листя. Махмуд-Ялвач стояв нерухомо, і його погляд, здавалося, проникав у думки дервіша. Він поклав руку на свою бороду, позначену сріблом часу, і легка посмішка сковзнула по його вустах.

— Я доставлю листа Джучі-ханові,— сказав Хаджі Рахім,— і ніхто не прочитає його. Я видовбаю дірки в моєму посоху, покладу туди листа і заліплю його воском. Але чи пощастить дістатися до великого хана? Він тепер воює у кипчацькому степу, де блукають ватаги, вбиваючи зустрічних. Я подібний до комашки, яка тут повзе біля твоїх ніг стежкою саду. Що зі мною буде, коли я вийду з-під захисту твоєї могутньої руки? Я не боюся «чорного джигіта», але на першій-таки заставі мене схопить монгольська варта і порубає на частки.

Махмуд-Ялвач нахилився, підійняв з доріжки червоного жучка і поклав собі на вузьку бліду долоню. Жучок квапливо побіг до кінця пальця і, розпроставши крильця, полетів.

— Подібно до цього жучка, ти переберешся там, де не пройдуть тисячі воїнів. Ти, як священний дервіш, знову накинеш свій старий плащ, візьмеш покірного осла і навантажиш його книгами. А щоб тебе не затримали монгольські застави, я видам тобі золоту пайцзу з соколом.

— А що мені робити з моїм молодшим братом Туганом?

— Ти його візьмеш з собою як учня. А там, у таборі Джучі-хана, він навчиться військової справи. Стане досвідченим джигітом. Хай буде легкою тобі дорога!

— Будь спокійний, я все зроблю.

— Коли ти закінчиш свій шлях, то помолися за мене. Я старий чоловік, який ставиться до тебе доброзичливо.

Розділ четвертий

«ЧОРНИЙ ВЕРШНИК»

Хаджі Рахім і Туган вирушили в путь надвечір і приєдналися до натовпу селян, що поверталися з базару з порожніми корзинами. Поступово всі подорожні один за одним звернули в різні боки, до своїх погорілих селищ.

Хаджі Рахім ішов рівною, розміреною ходою, наспівуючи за звичкою арабські пісні. Туган уже дуже виріс. З-під голубої чалми, як належить юнакові, вибивався довгий чорний завиток волосся і спадав на плече. Він закинув за спину дорожній мішок і, спираючись на довгу палицю, легко вибігав на зустрічні горби і вдивлявся в далечінь, у ледве мріючі гори, оповиті сизим серпанком, озирався навколо, все намагаючись запам'ятати, все зрозуміти. Він жив тепер повним щасливим життям, яке видавалося особливо радісним після важких місяців, проведених у похмурому вогкому підземеллі гургандзької в'язниці.

Чорний осел, поводячи довгими вухами, дріботів міцними копитцями. У нав'ючених на осла мішках зберігалися книги і згортки арабських та перських поетів і запас їжі на кілька днів.

Часом вдалині показувалася хмарка куряви, потім з-за дерев з'являлося кілька монгольських вершників, які супроводжували знатного начальника — «даругу» — або охороняли поволі виступаючих верблюдів, нав'ючених мішками з зерном. Один із монголів відокремлювався від інших, підлітав до Хаджі Рахіма і кричав:

— Ти хто? Куди йдеш?

Хаджі Рахім мовчки збивав свою шапку на потилицю, і на лобі показувалась прикріплена до тонкого обруча золота пластинка з зображенням літаючого сокола. Тоді поволі опускалась піднята рука з канчуком, і монгол, вигукнувши: «Байартай! Урагх!» [1], круто повертав коня і мчав доганяти свій загін.

А дервіш, насунувши на лоба свою гостроверху шапку, йшов далі і заспівував нову пісню:

Рушай же вперед, мій чорний Бекіре, під співи,
Туди, де на душу живу небезпека чигає.
Вже досить людей в ностелі своїй померло,
Лиш боягузів смерть на червоніім піску лякає...

[1] Байартай! Урагх! — До побачення! Вперед!

У пустинному місці з-за горба несподівано вилетіли чотири вершники й зупинилися впоперек стежки.

— Стійте! — закричав один з них, старий з глибокими зморшками на смаглявому, аж чорному обличчі.— Яке твоє ім'я?

— Достаток, простір і благополуччя тобі! — відповів дервіш.— Навіщо тобі потрібне моє ім'я?

— Я впізнав тебе! Від мене не втечеш! Ти був писарем у мусульманина Махмуд-Ялвача, який ганебно продався монголам. Ти допомагав йому грабувати народ і за це зараз відчуєш гостре лезо мого меча.

— У твоїх словах дві краплини чистої істини, а вся решта — каламутний потік чорної брехні.

— Якої брехні? — люто вигукнув старий і витягнув з піхви криву шаблю.

— Правда, що я був писарем у шановного мусульманина Махмуд-Ялвача, правильно, що я заслуговую смерті і її побачу, бо хто зможе втекти від неї? Але я ніколи нікого не грабував, а лише записував на довгих сувоях награбоване монголами і писав прошення всім скривдженим, хто приходив до Махмуд-Ялвача з скаргами і просьбами заступитися.

— Якщо ти, дервіше, не хочеш утратити тут-таки, на цьому місці, твій ковпак разом з головою,— все ще кричав старий,— то зараз же підеш за нами і не намагайся втікати.

— Я завжди йду до тих, хто кличе мене,— сказав спокійно дервіш.— Але ти мені не сказав твого імені. На кого мені поскаржитись аллахові, якщо ти затягнеш нас у вир загибелі?

— Раніше ніж аллах тебе розсудить, тебе розсудить меч «чорного джигіта»,— відповів один з вершників.— З нашим начальником тобі буде не до жартів.

Вершники, звернувши з дороги, попрямували на північ, заглиблюючись у розпечені жовті піски. Рідка жорстка трава, де-не-де кущі прозірчастого тамариску, ящірки, що квапливо розбігалися, надавали місцевості вигляду похмурого й сумовитого. Туган шепотів Хаджі Рахіму.

— Невже прийшов наш кінець? Для чого ти погодився на цю непотрібну подорож? Як тихо і щасливо ми жили у Самарканді.

— Не треба ремствувати до пори до часу,— відповів дервіш.— Сьогоднішній день ще не скінчився, а майбутнє повне несподіванок.

Довго йшли подорожні, все простуючи на північ. Нарешті, на перехресті двох ледве помітних стежок вершники зупинилися. Один із них виїхав на горб, довго вдивлявся на всі боки, потім вказав рукою на захід і крикнув:

— Швидше, швидше туди! Сонце сідає.

Уже в цілковитій темряві Хаджі Рахім разом з іншими наблизився до яскраво палаючого багаття. Вони перебували на дні сухого яру. У дервіша і Тугана руки були скручені за спиною, а петлі арканів зашморгнули шию, щоб полонені не надумали зникнути в темряві. Старий, що їх затримав, підвів обох до самого вогню і наказав стати на коліна. Поряд з ними поставили осла.

Біля багаття на невеликому килимку сидів, підібгавши ноги, худорлявий похмурий туркмен. На загорілому бронзовому обличчі різко виділялися блискучі круглі очі. Поруч на килимку лежав прямий меч-кончар.

«Де я бачив цього гордого джигіта? — думав Хаджі Рахім, спостерігаючи туркмена.— Безперечно, це «чорний вершник...»

На ньому був чорний чекмінь, чорна шапка, зсунута на потилицю, і поблизу стояв на припоні високий вороний кінь. Навколо багаття сиділо десятків зо два джигітів в обшарпаному одягу, але з чудовою зброєю у сріблі. На приведених полонених позирали одні насмішкувато, інші злісно.

Один із джигітів зняв з чорного осла килимовий мішок і витрусив з нього в'язку коржів, торбинку з ізюмом, диню і шматок кислого сиру. Потім обережно поклав другий мішок з борошном і витрусив третій килимовий мішок. В ньому були пенал з чорнильницею, кілька книг і сувоїв і інструменти зброяра.

Джигіт з круглими очима взяв одну книгу, покрутив у руках, перегорнув кілька сторінок і сказав:

— Тут, мабуть, написано хадиси і настанови, якими довгобороді гладкі імами забивають голови своїм худим голодним учням.

— Ні, славний воїне,— відповів Хаджі Рахім.— Ця книга про великого Іскендера, завойовника всесвіту.

— Хотів би я послухати про цього хороброго вояку! Але тобі не залишилося часу. Зараз Азраїл понесе твою душу.

Старий, який привів Хаджі Рахіма, одвів набік осла, не поспішаючи витягнув з-за пояса довгий тонкий ніж, яким м'ясники завжди ріжуть баранів, і схопив жорсткою рукою дервіша за підборіддя.

— Гей, діду, зажди різати! — крикнув хтось.— Наш начальник хоче дізнатися, що написано в інших книгах.

Напівзадушений дервіш прохрипів:

— В одній книзі описано подвиги славного барса пустелі Кара-Бургута, грози караванів...

— Зажди! Облиш його, старий!..— сказав начальник ватаги й уважно почав перегортати книжку, розглядаючи малюнки, що зображували сутички воїнів.

Старий відштовхнув Хаджі Рахіма і, лаючись, одійшов.

Хаджі Рахім дивився на темне небо з яскравими зірками, на червоне потріскуюче полум'я багаття, на суворі обличчя присутніх, на пустельні піски навкруги і думав: «Звідки надійде порятунок? Якщо мене, бурлаку, ніхто не пожаліє, то ці воїни повинні жаліти хлопчика-зброяра, що вислизнув із мороку шахського підземелля. Але, навіть падаючи в безодню, дервіш не повинен сумувати: його плащ може зачепитися за виступ скелі або його підтримає крило пролітаючого орла...» А Туган поруч шепотів:

— Хіба ти не бачиш, що прийшов наш останній час?

— День ще не скінчився,— відповів дервіш.— Попереду довга ніч. Хто заздалегідь скаже, що вона принесе?

«Чорний вершник» поклав книгу в жовтій шкіряній оправі на килимок перед собою і сказав:

— До ранкової зорі зосталося ждати недовго. Із стратою цього слуги невірних можемо не поспішати. Чи не послухаємо ми цього блукача, хай він нам розповість про подвиги якого-небудь сміливого богатиря.

Туган прошепотів:

— Невже, отакий принижений, стоячи на колінах, ти будеш їм розповідати? Не говори ні слова. Нехай вони краще заб'ють нас одразу!

— Потерпи,— відповів Хаджі Рахім.— Ніч довга, і майбутнє може стати незвичайним...

— Хай говорить! — сказали голоси.— Трапляється, що соловей у клітці співає краще, ніж на волі.

— Тоді слухайте,— почав Хаджі Рахім.— Я вам зараз розповім не про Дворогого Іскендера і не про Рустема і Зораба, а про славного степового розбійника Кара-Бургута і про туркменську дівчину Гюль-Джамал...

Зачувши слово «Гюль-Джамал», начальник ватаги пильно глянув на дервіша, брови його здивовано підвелись. Він ліг на правий бік; спершись на лікоть, він підпер щоку долонею і чорними блискучими очима став уважно вдивлятися у зв'язаного розповідача.

Розділ п'ятий

КАЗКА ХАДЖІ РАХІМА

Коли вона йшла мимо швидкою ходою, вона краєм своєї одежі доторкнулася до мене.

(З східної казки)

«Гюль-Джамал була бідною пастушкою у бідному аулі у великій туркменській пустелі,— почав говорити співучим голосом Хаджі Рахім.— Гюль-Джамал знала багато пісень.

Окрема пісенька у неї була, щоб вести ягнят на водопій; інша, спокійна і радісна, умовляла ягнят мирно пастися і далеко не розходитись.

Але одна, тривожна пісенька, похмурими, уривчастими звуками попереджала тих, що заблудилися, про наближення хижого вовка, і ягнята, які мирно дрімали у затінку чахлого куща, разом схоплювались і швидко мчали туди, де на горбі стояла Гюль-Джамал з довгою палицею, а три великі кошлаті собаки з гавкотом бігали навколо відсталих і збирали в одну купу все стадо.

Всі пісеньки Гюль-Джамал вивчила од свого діда Коркуд-Чобана, який багато років був пастухом і награвав пісні на довгій дудці-сопілці. Все своє довге життя він був бідняком, наймався аульним пастухом і харчувався, переходячи по черзі з однієї юрти до іншої, хоч він мав і свою, стару, покривлену, як він сам, юрту край аулу.

Він був самотній з того часу, як померли спочатку дружина, а потім два сини, забиті під час війни хорезмшаха з вільними афганськими горянами.

Дочка пастуха, віддана заміж у віддалене кочовище, одного разу прийшла до нього, несучи на руках крихітну дівчинку, і, прохворівши кілька днів, померла. Її обличчя було геть усе в синяках. Що з нею трапилося, ніхто не знав, а старий Коркуд-Чобан на запитання відповідав:

— Мабуть, так захотів аллах! Не кожній дівчині трапляється добрий чоловік! — і затуляв широким рукавом зморшкувате обличчя.

Коркуд-Чобан спочатку оберігав і пестив свою внучку, як беріг би скульгавілу овечку, і, блукаючи з отарою по степу, носив дівчинку за спиною у шкіряному мішку, іноді разом з мекаючим хворим ягням.

Поступово Гюль-Джамал підростала, потім бігала вже з ним поруч; вона підспівувала тонким голоском дідові,

коли він награвав на дудці, і стежила разом з собаками, щоб не відбилися ягнята. Коли Гюль-Джамал іще підросла, Коркуд раптом заявив, що він більше не буде пастухом, що він вирішив віднині лежати на повстині коло своєї старої юрти, а замість нього піде пасти молодих ягнят його онука. Саме тоді приїхала на облізлому ослі його стара сестра й оселилася з ним у юрті. Всі в аулі заговорили, що Коркуд зустрів у степу шайтана і продав йому онуку за дружину. Інші говорили, що дід знайшов у стародавній могилі скарб, і ще багато чого про нього вигадали. Але правильно те, що у Коркуда раптом з'явився старовинний мідний казан, над юртою завжди звивався димок і бідний пастух частував усіх прибулих чаєм.

Нарешті для старого настав важливий час — треба було видати заміж внучку. А калим [1] за таку дівчину міг одразу принести і верблюда, і коня, і корову, і баранів. Тоді дід стане зовсім безтурботним,— він тільки лежатиме на повсті, питиме скільки захоче кумису і дивитиметься вдень на хмари, а вночі на зірки. А за худобою доглядатимуть сестра, внучка і зять.

Коркуд не поспішав віддати внучку, і всім, хто приїздив сватати Гюль-Джамал, старий все підвищував вартість калиму, так що свати від'їжджали без успіху, дивуючись з пожадливості колишнього пастуха. Але був один, хто повертався і знову сватався. Це був відомий барс великих доріг, гроза караванів, розбійник Кара-Бургуд [2].

— Коли кохають дівчину,— говорив Кара-Бургут,— то не торгуються за калим.— І він обіцяв дати стільки, скільки заправить старий Коркуд. Але той кожної ночі, коли приїздив розбійник, не давав остаточної відповіді і говорив, що подумає.

Однак шайтан, мабуть, пожартував з старого, і той разом втратив і верблюдів, і коней, і баранів, яких підраховував, дивлячись на зірки. Приїхали в аул джигіти самого шаха збирати податки і за минулий, і за теперішній, і за майбутній роки. Вони забрали багато коней, худоби і вкрали Гюль-Джамал, сказавши, що шахові піддані повинні доставляти найвродливіших дівчат.

Серед ночі до юрти Коркуд-Чобана прискакав розбійник Кара-Бургуд. Він просидів усю ніч на кінці повстини і докладно розпитував про джигітів, що приїздили

[1] За старих часів, віддаючи дочку заміж, батько одержував калим у вигляді худоби, одягу й інших речей різної вартості, залежно від заможності жениха.

[2] Кара-Бургут — чорний орел, беркут.

напередодні: хто у них був начальником, які в них були коні і які сідла й чапраки. Він усе наполегливо вивідав у старого і сказав:

— Тепер я всіх їх пізнаю навіть уночі і розправлюся з кожним по черзі і з усіма разом, хоча б вони сховалися від мене на дні Хорезмського моря. А Гюль-Джамал я розшукаю і доставлю тобі, діду Коркуд, а потім ми влаштуємо велике свято, з якого я повезу її до моєї юрти вже як свою дружину. Я обіцяв тобі верблюда, кобилицю з лошам, корову з телям і дев'ять овець, а тепер я пропоную тобі всього в дев'ять разів більше, але ти не смій обіцяти онуку будь-кому іншому, крім мене.

Кинувши на коліна старому, як завдаток, мішок срібних дирхемів, Кара-Бургут скочив на коня і зник у темряві ночі...»

Сказавши ці слова, Хаджі Рахім замовк, крекчучи, зігнувся і повалився набік.

— Що ж трапилося далі? Чи знайшов розбійник дівчину? — заговорили джигіти, які сиділи навколо багаття.

— Вай-уляй! Що тільки не траплялося з хоробрим розбійником і прекрасною дівчиною! — відповів із стогоном Хаджі Рахім.— Але я не можу продовжувати розповідь: вірьовки врізалися мені в тіло, і я втомився.

— Розв'яжіть його! — наказав «чорний вершник».

— І моєму молодшому братові так само розв'яжіть поранені руки! — сказав Хаджі Рахім і, повернувшись на спину, заплющив очі.

Старий туркмен, невдоволено буркочучи, розв'язав обом полоненим руки. Вони вмостилися зручніше на піску, і дервіш розповідав далі:

«Коли на світанку Кара-Бургут їхав степом, він зустрів Джелаль-ед-Діна, сина самого падишаха. Юнак заблудився, ганяючись за джейраном, його супутники відстали. Він уже знемагав з голоду і спраги, ведучи за повід втомленого коня, але тут побачив юрту старого Коркуд-Чобана. Той гостинно його прийняв, дав йому відпочити, нагодував і його, і коня. В цей час випадково приїхав Кара-Бургут і зайшов у юрту. Довго розмовляв з сином свого ворога, не підозрюючи, хто це. Прощаючись, молодий наступник шаха запросив Кара-Бургута провідати його у заміському палаці Тілляли. Тут розбійник дізнався, що перед ним син ненависного шаха. Але закон гостинності вимагає цілковитої шаноби до гостя, так що Кара-Бургут не скривдив його і обіцяв обов'язково побувати в гостях у молодого хана.

Незабаром Кара-Бургут поїхав до столиці, щоб завітати до шахського сина. Але цей молодий хан був тоді в немилості,— шах не злюбив його **за те,** що той дружив з простими людьми, приймав у своєму заміському палаці і кочівників пустелі, і блукаючих дервішів, і мандрівників з далеких країн... Шах боявся, чи не готує часом його син змови проти батька, і стежив за кожним його кроком. Тому навколо його палацу і саду причаїлася варта, яка стежила за всіма, хто входив або виходив звідти.

Коли Кара-Бургут прибув до палацу Тілляли, син шаха привітно його прийняв, почастував багатим обідом, а музиканти грали й співали старовинних бойових пісень. Вночі, коли Кара-Бургут хотів вирушити в путь, хан запропонував йому залишитися до ранку, обіцяючи дати йому охорону, щоб той безпечно доїхав до міської межі.

— Хто посміє зачепити Кара-Бургута? — сказав розбійник.— Мій меч не боїться двадцяти джигітів, якщо вони здумають напасти на мене...— і він вийшов із хвіртки саду. Але тут же на нього була накинута міцна рибальська сіть, яка обплутала його руки так, що він не встиг навіть вихопити меч. Джигіти поволокли його і приставили зв'язаним до будинку суду і катувань.

Вночі головний начальник катів, «князь гніву», Джіхан-Пехлеван, почав допитувати Кара-Бургута, прикладаючи до його тіла розпечені жарини, щоб вивідати, чого він був у саду молодого хана.

— Я обіцяв бекові викрасти найкращого коня з табунів рудобородого татарського хана,— твердив Кара-Бургут.

Джіхан-Пехлеван, нарешті, втомився допитувати і катувати затятого джигіта і наказав одвести його до башти Відплати.

Кара-Бургута вели в темряві до високої башти; кати тісним кільцем оточували його. І раптом хтось тихо шепнув йому на вухо: «Ти простягни руку праворуч і вхопишся за залізний гак». І він одразу відчув, що вірьовки, якими було скручено йому руки, послабшали, перерізані невідомим другом. Не даючи знаку, що він уже готовий до захисту, Кара-Бургут покірно ввійшов до башти і піднявся по високих кручених сходах. Нагорі, при тьмяному світлі факела, відчинились невеличкі двері. Розбійник опирався щосили, коли його впихали в ці двері. Факел раптом погас, розбійник швидко звільнив руку і легко намацав праворуч великий залізний гак. Хтось крикнув: «Однією собакою менше!» Двері з гуркотом захлопнулись,

і Кара-Бургут повис у цілковитій темряві, не відчуваючи опори під ногами...

Кара-Бургут висів, силкуючись звільнити з вірьовок ліву руку, що йому вдалося з великими труднощами, і тоді стало легше висіти, тримаючись обома руками. Коли настав ранок і перші промені проникли в щілини старої башти, джигіт переконався, що він знаходиться під самим дахом: внизу глибока безодня, звідки чутно глухе гарчання, там рухаються чорні тіні і видно купи кісток. Якщо не надійде допомога від таємних друзів, то сил вистачить ненадовго, щоб отак висіти, вхопившись за гак».

— Що ж було далі? — спитали голоси, коли Хаджі Рахім знову замовк і став байдуже дивитися на багаття.— Що сталося з Кара-Бургутом, з Гюль-Джамал? Кажи швидше!

— Може, ви дасте трохи води і хліба моєму хлопчикові? Та й мені треба промочити горло, я зранку не пив ані краплини...

— Дайте йому коржів, сушеного винограду і всього, що в мене є,— наказав «чорний вершник».— Розповідай далі, дервіше, до сходу сонця вже недовго...

Хаджі Рахім, поволі випивши чашку кислого молока, розповідав далі:

«Тим часом син шаха безжурно розважався в саду під розлогим карагачем і годував скибками дині своїх улюблених жеребців. Раптом до нього наблизився закутаний по самі очі один з відданих йому друзів, які були скрізь, і тихо розповів, що гостя з пустелі схоплено біля стіни його саду, одведено до начальника шахської охорони і звідти його потягли до башти Відплати.

Молодий хан спалахнув од гніву. Він наказав усім своїм джигітам сідати на коней і бути готовими до бою. З сотнею озброєних вершників Джелаль-ед-Дін помчав у місто, розганяючи вуличних сторожів, які вибігали назустріч, і прискакав просто до старої високої башти, біля якої відбувалися страти. Похмурий сторож від страху втік, і джигіти сокирами виламали вхідні двері. Джелаль ед-Дін піднявся сходами на самий верх башти, і там довелося знову виламати другі двері.

Коли їх розчинили, то відсахнулись: прямо за порогом починалася чорна порожнеча, а праворуч на стіні, на невеликому залізному гаку висіла людина. Джигіти обережно зняли її і витягли на сходи. Джелаль ед-Дін взяв засвічений факел і пробував глянути вниз. З гли-

бини дивилися блискучі очі і чулося злісне гарчання. Хан шпурнув палаючий факел. Крутячись, полетів він униз, і з скавучанням відскочили врозтіч великі волохаті собаки-людожери.

— Клянусь,— сказав він,— коли б я став шахом, то я зберіг би оцих страшних псів, щоб вони пожерли тих, хто придумав оцю страшну башту.

Молодий хан спустився з башти і сів на коня. Другий осідланий кінь ждав Кара-Бургута. Тісним натовпом джигіти проїхали через місто і, як тільки вони минули кам'яні ворота і спереду відкрилася рівна далечінь безмежного степу, Джелаль ед-Дін сказав врятованому Кара-Бургуту:

— Чи ти не подумав, що я навмисне запросив тебе до свого палацу, щоб ти потрапив до рук шахських катів? Я б хотів знову запросити тебе до мого саду Тілляли, але боюсь, що тепер ти ще раз можеш потрапити до лап собачих слуг ката Джіхан-Пехлевана...

— Таких чорних думок у мене не було. Дозволь мені повернутися до моєї рідної пустелі. Хоча там голі піски, чахла трава і солонувата вода, але там більше волі і щастя, ніж тут, серед пишних палаців, високих башт і мідних стін.

— Я не буду тебе затримувати. Я б хотів іще виконати якесь твоє бажання, адже ти постраждав через мене.

— У мене тільки одна просьба. Мої кати, обкутавши мене рибальською сіттю, зняли з мене мій славний меч-кончар. Поки я не відберу його у того хвалька, який наважився носити його, чи не дозволиш ти на якийсь час взяти блискучу шаблю в одного з твоїх джигітів?

Молодий хан одчепив з пояса свою шаблю, прикрашену бірюзою, сердоліком та яхонтами, і передав Кара-Бургуту.

— Носи її з славою і виймай з піхов лише проти ворогів нашого племені, а не проти мирних караванних подорожніх. Цей благородний вороний кінь, на якому ти сидиш, віднині теж твій. На ньому ти вирушиш у похід проти ворогів батьківщини.

— У мене ще одна до тебе просьба,— сказав Кара-Бургут.

— Кажи!

— Чи не можеш ти, знаючи все, що діється в шахському палаці, сказати мені, що сталося з дівчиною нашого туркменського племені на ім'я Гюль-Джамал? Її силоміць викрали шахські грабіжники, сказавши, що

вона поступить до палацу, щоб розважати старезного шаха.

— Знаю. Для цієї дівчини Гюль-Джамал шах наказав поставити окрему юрту, в одному з палацових садів. Але дівчина виявилась гордою і непокірною. Я боюся, що її спіткає сумна доля всіх непокірних полонянок нашого шаха.

— Спасибі тобі, мій великодушний визвольнику! — сказав Кара-Бургут.— Якщо тобі потрібне буде моє життя, виклич мене, і я прийду негайно, хоча б мені довелося пробиратися через гори і безодні.

Кара-Бургут повернув вороного коня і поскакав до своєї пустелі. Незабаром він змінив напрямок і виїхав на дорогу, яка веде в бік найпрекраснішого з міст, що потопає в садах, Самарканда.

Поволі ступав кін, а джигіт співав:

Це вітер співа, як мила в далекім вітанні...
Кого ж не зворушить те слово її любовне?
Нехай на шляху, за каменем кожним, загибель,—
На кожній путі вона вартує безмовно... [1]

Кара-Бургут так замислився, що його мало не зім'яли кілька джигітів, які скакали на всю кінську силу, вигукуючи:

— Дорогу! Дайте дорогу! Гонець до падишаха! Лист у власні руки падишаха!

Кілька вершників мчали у хмарах куряви, тягнучи за собою аркан: кінець аркана було прикручено до луки сідла. Гонець, прив'язаний до коня мотузками, на всьому скаку міцно спав, розгойдуючись і хитаючи головою.

Певно, кінь гінця робив останні зусилля, щоб доскакати до воріт міста; він хропів, бив хвостом і мчав тільки тому, що його тягнули на аркані джигіти, які скакали спереду, завжди супроводжуючи ханського гінця від одного селища до іншого. Раптом на повному ходу кінь упав на землю. Вершники зупинилися, зіскочили з коней, намагаючись підняти знесиленого, загнаного коня, але марно: кров полилася з його ніздрів на запилену дорогу.

Гонець, як упав, так і лишився лежати. Він тільки сказав «Важливий лист шахові від його дочки, обложеної бунтівниками у фортечній вежі. У Самарканді повстання всіх жителів проти шахських катів і збирачів податків. А мені все одно помирати...»

---

[1] З стародавньої арабської пісні.

Сказавши ці слова, гонець поклав голову на кулак і заплющив очі. Кара-Бургут під'їхав до гінця і сказав:

— Дай мені твою шкіряну сумку. Я сам доставлю листа в руки падишаха. А ти не валяйся тут поряд з дохлим конем, а лягай там, у затінку під деревом, і добре виспись. Я знаю, що ти не дуже квапишся доставити листа і тебе доводиться силоміць тягти, бо за «чорну», погану звістку шах гінцеві відтинає голову.

— Я теж гадаю, що мені краще відпочити тут,— сказав запилений гонець і віддав Кара-Бургуту свою сумку. Одійшовши набік, він повалився на траву під деревом і захропів.

Кара-Бургут, зачепивши кінець аркана за луку сідла, крикнув: «Уперед!» — і всі вершники знову помчали шляхом до столиці шаха.

Разом з супроводжуючими вершниками Кара-Бургут прискакав до високих воріт палацу. Перед гінцем з важливою вістю від дочки падишаха розчинилися всі двері. Старий євнух, брязкаючи ключами, повів гінця по звивистих переходах, і Кара-Бургут уже повинен був стати перед грізним володарем країни, коли раптом джигіт виразно почув за стіною жіночий крик: «Рятуйте! Останній мій день настав!»

Чи міг Кара-Бургут не пізнати цього ніжного голосу, тепер сповненого жаху і закликаючого до жалості! Він вихопив шаблю, подаровану Джелаль ед-Діном, і, змахнувши нею над старим ключарем-євнухом, наказав йому відчинити двері. Стрибнувши, мов тигр, увірвався Кара-Бургут до кімнати, яка геть була увішана килимами. Він шукав шаха, бажаючи зарубати його, упевнений, що це він дозволяє собі глумитися з їхньої туркменської дівчини. У кімнаті, однак, не було жодної людини, а в кутку на купі персидських шалей лежав жовтий з чорними плямами барс і намагався кігтями розідрати килим, з-під якого неслися приглушені крики.

Двома ударами шаблі джигіт забив звіра і відкинув килим. Перед ним лежала майже бездиханна, бліда Гюль-Джамал.

— Який лиходій міг пустити хижого звіра до безпорадної дівчини! — закричав Кара-Бургут і схилився над тією, яка стільки часу привертала всі його помисли.

До кімнати широким кроком увійшов сам шах. Розлючений, він хотів одразу скарати на смерть джигіта, що зарубав його улюбленого барса. Але Кара-Бургут поважно передав йому листа. Шах, вражений повідомленням про заколот у Самарканді і нападом на його

дочку, наказав начальникові війська негайно готуватися до походу, щоб утихомирити і стратити заколотників, і вже не звертав уваги на джигіта. А Кара-Бургут підняв Гюль-Джамал, сам на руках одніс її до білої юрти серед персикового саду і сказав служницям, що завтра приїдуть старійшини з пустелі з почесним караваном, який одвезе Гюль-Джамал до її рідного кочовища.

Але другого дня старих не допустили до Гюль-Джамал і виштовхали з палацу. Їм оголосили, що Гюль-Джамал за замах на життя великого падишаха ув'язнена до кам'яної башти Вічного Забуття, в якій лишиться «навіки і до смерті»...»

— І вона померла там? — спитав чийсь голос.

Хаджі Рахім, почекавши, сказав:

— Ні, Гюль-Джамал жива до цього часу, замкнена у кам'яній башті Гурганджа. Її наказала тримати там злюща мати шаха Туркан-Хатун, і хоч сама стара втекла, як боягузлива гієна, з столиці Хорезму, але безголові судді, раїси [1] і варта не відважуються змінити наказ ненависної шахині і тримають Гюль-Джамал у в'язниці, а так само багато інших невинних полонених.

— Дервіше, поясни мені, звідки ти знаєш все це? — спитав, підвівшись з килима, «чорний вершник».— Адже все, що ти розповів, це не казка, а трапилося справді...

— Ми, блукачі по рівнинах всесвіту, мандруємо серед людей і чуємо різні бесіди. А крім того, вітер пустелі не раз наспівував мені цю казку.

— Беки-джигіти! — звернувся «чорний вершник» до присутніх.— Готуйтесь! На світанку я виїжджаю до Гургандж а.

— Якщо ти хочеш потрапити в Гургандж, поспішай,— сказав Хаджі Рахім.— На Гургандж з трьох боків наступають сини татарського хана з величезним військом. Вони оточать місто суцільним кільцем, і тоді до міста тобі не пройти.

— А ти, дервіше, поїдеш зі мною,— сказав «чорний вершник».— Я дам тобі і твоєму супутникові пару коней, і через три дні ми будемо біля воріт Гургандж а. Ви ж, мої товариші, вирушайте до своїх кочовищ і ждіть мого виклику. А чи повернуся я до вас, чи мене Азраїл потягне у вогненну долину,— хто, крім аллаха, знає?..

---

[1] Раїс — охоронець моральності.

Розділ шостий

ЧЕРЕЗ ГУРГАНДЖ ВОРОГУВАЛИ ТРОЄ СИНІВ ЧІНГІСХАНА

Чінгісхан наказав молодшому синові Туль-ханові взяти й віддати на поталу стародавнє місто Мерв, а трьом старшим синам, Джучі, Джагатаю і Угедею, дозволив вирушити з своїм військом на завоювання хорезмської столиці Гургандж.

Усім монголам хотілося взяти участь у поході на це найбагатше місто мусульманських земель, що розсилало в усі кінці всесвіту каравани з тонкими тканинами, прославленими кольчугами й іншим коштовним крамом. Кожний учасник штурму приведе звідти щонайменше пару коней чи верблюдів, навантажених шовковим одягом, намистом з яхонтів і смарагдів, кубками і різними іншими рідкісними речами: крім того, кожний прижене до себе на батьківщину кілька вмілих рабів, які вироблятимуть тканини, шитимуть чоботи або шуби, а їхній власник тим часом спокійно лежатиме на привезеному з війни килимі і слухатиме гру на лютні музиканта, теж узятого в полон у Гургандж.

Так мріяли монгольські воїни, посуваючись до берегів ріки Джейхуна, на північ, у багаті рівнини Хорезму.

Сини Чінгісхана Джагатай і Угедей квапилися прибути першими, щоб захопити це місто раніше, ніж з'явиться старший їхній брат, Джучі. Адже він згідно з духівницею великого кагана одержує під цілковиту владу разом з Кипчацьким степом весь Хорезм.

Джучі-хан, розсердившись за те, що в майбутній столиці його уділу братам дозволено взяти участь у розподілі багатства, вирішив не поспішати; він займався улюбленим полюванням на диких коней і байдуже говорив:

— Без мене вони все одно Гургандж не візьмуть. Нехай вони спочатку розіб'ють собі лоби.

А Джагатай, заздрісний і жадний, під час своїх пиятик клявся:

— Джучі одержав занадто великий уділ. І хоче всім найкращим заволодіти сам. Йому я Гургандж не віддам, спочатку я зруйную його дощенту.

Гургандж, столиця династії хорезм-шахів, місто пихатих кипчацьких ханів, багатих купців, вправних ремісників і різноплемінних рабів, після вторгнення монголів до Мавераннагру, переживав тривожні часи.

Після втечі шахині Туркан-Хатун, яка тримала місто в шорах, і від'їзду всіх родичів династії хорезм-шахів, багатолюдна столиця залишилася під владою кипчацьких верховодів. Кожний з них мріяв хоч на один місяць, хоч на один день стати верховним повелителем мусульманських земель. Однак поки хани і беки сварилися, кипчацький бек Хумар-Тегін, не чекаючи, щоб його підняли на «білій повстині шани», сам оголосив себе султаном Хорезму. Всі беззаперечно йому підкорились, і сивобороді імами в мечетях почали старанно за нього молитись.

Новий володар Хорезму, Хумар-Тегін, насамперед показав свою владу в ревності до релігії ісламу: він наказав відшукувати і саджати в башту тих, хто не ходив щодня на молитву до мечеті. По всьому місту разом з озброєними стражниками ходили раїси. Вони палками наводили порядок і карали не досить богомільних. Новий султан призначив головним начальником охорони міста свого родича Алла ед-Діна Ель-Хайаті і збільшив число нічних сторожів за рахунок нових податків. Проте розбої в місті анітрохи не зменшились, особливо грабували склади хліба і рису. Зростала тривога,— всі побоювалися, що станеться з жителями великого міста, коли прибудуть страшні монгольські вершники.

Султан Хумар-Тегін через оповісників та імамів заспокоював населення, запевняючи, що монголи зовсім не підійдуть до Гургандж, що вони вже наситились, пограбувавши Бухару, Самарканд і Мерв, і навіть готуються вирушати назад до своїх степів.

Гургандж, здавалося, жив своїм колишнім життям: так само вранці з височини мінаретів азанчі закликали правовірних на молитву, так само на базарі купці сідали біля розкладених товарів і запрошували покупців; так само безперервною юрбою йшли перехожі по вузьких вулицях, але торгове і ремісниче життя міста з кожним днем завмирало.

Купці скаржилися, що торгівля занепадає, а в декого майже зовсім припинилась. Покупці тільки питалися про ціни, прицмокуючи, похитували головами, але не купували, хоч ціни на товари вже знизилися наполовину.

Тільки їстівні продукти дедалі дорожчали, і городяни спішно закуповували і борошно, і пшоно, і в'ялений виноград, передбачаючи, що підвіз харчів припиниться. Люди збиралися на перехрестях і шепталися:

— Татари близько. Татари підходять великими силами. Татари обложать наше місто. Стіни високі, міцні, облога триватиме довго. Ми з'їмо всіх баранів і коней, а що буде потім? Куди сховатися, куди тікати?

Різні неймовірні чутки хвилювали і радували городян:

— Джелаль ед-Дін зібрав п'ятсоттисячне військо. Він уже наближався до Гургандж а. Він розбив велике військо татар, і вони втекли на схід...

Інші говорили:

— Татари покрутяться навколо стін і не зможуть їх взяти. Хіба можна взяти Гургандж? Вони підуть на північ. Старі люди це знають.

З міста почали вирушати каравани верблюдів. Замість в'юків обіч горбів висіли корзини: з них визирали жінки й діти, які виїжджали до туркменів у Мангишлак. Водночас до міста прибували інші каравани — і на конях, і на возах, і на ослах,— це поспішали сховатися за міцними високими стінами Гургандж а родини знатних беків, що втікали із своїх садиб.

На базарі стали зникати продавці коржів, закривалися пекарні. Ціни на баранів і коней зростали, навіть простий осел цінувався так дорого, як ще недавно коштував добрий кінь.

Монголи з'явилися перед містом несподівано, серед дня. Одразу ніхто навіть не збагнув, що трапилось. До південних воріт кочівники пригнали з степу гурт худоби. Стадо баранів і корів зупинилося біля мосту через канал, поки сторожі одержували з пастухів плату за пропуск до міста.

Раптом близько двохсот вершників, одягнених незвично, не схожих ні на туркменів, ні на кипчаків, виринули з клубів білої куряви, знятої стадом худоби. Ці вершники на невеличких, але прудких конях, почали тягти до себе на сідла баранів і відганяти решту худоби, вступаючи в суперечки і бійку з пастухами.

Потім вершники зарубали кількох пастухів, що сперечалися з ними, і, не кваплячись, насвистуючи і хльоскаючи батогами, погнали стадо назад, геть від міста; вони перейшли мостом через великий канал і поволі рушили далі.

У місті знялася тривога. Султан Хумар-Тегін послав тисячу кипчаків догнати зухвалих грабіжників і привести їх до нього живими для страти.

Розділ сьомий

КАРА-КОНЧАР ШУКАЄ КІНЦЯ КАЗКИ

Ходу принадливу жадаю знов побачить.
Своє віддам я серце за шепіт уст твоїх.
(З перської пісні)

Рятуючись від монголів, Кара-Кончар пробирався пісками до ріки Джейхун. Вдалині розтягнутим цепом час від часу з'являлись монгольські загони. Всі вони рухались на північ, до Гургандж. Доводилося завертати назад, у піски, робити довгі обходи, розпитувати випадкових кочівників, які з страху металися по Кзилкумах, тому що звідусіль насували монголи.

Разом з Кара-Кончаром їхало двоє зчорнілих від спеки туркменів у великих баранячих шапках — завжди похмурий хлопчик і бородатий дервіш.

Вночі, при тьмяному світлі місяця, подорожні прокрались непоміченими до берега ріки, що широко розлилася. Вони пройшли кабанячою стежкою крізь високий очерет і опинилися коло води. Кілька великих незграбних човнів-каюків з високо піднятими носами пливли мимо. В них видно було людей, коней, баранів. На крики й просьби пустити в човни звідти відповідали: «Аллах вам допоможе, у нас немає місця».

На одному човні відгукнулись:

— Правовірний не покидає правовірного у біді! — І рульовий скерував човна до берега. Він погодився довезти всіх до самого Гургандж.

— Скільки ж ти хочеш за провіз? — спитав Кара-Кончар.

— Е, про що говорити! Сьогодні і гроші, і речі, і худоба — все не має ціни, все переплуталось. Ти зараз у біді, і я в такій самій біді: мій дім розгромили, сім'ю вирізали. Нащо мені і для кого збирати гроші? Пливіть!

Міцний великий човен забрав подорожніх і їхніх коней і швидко поплив, погойдуючись на каламутних хвилях широкого Джейхуну. Іноді на правому березі з'являлися монгольські роз'їзди. Тоді човен тримався ближче до лівого берега. Через чотири дні човен в'їжджав у широкий канал, що розтинав Гургандж на дві частини: старе місто, оточене високим муром, і передмістя, де будинки ховалися в тутових садах.

Кара-Кончар витяг з-за пояса шкіряний мішечок, затягнутий шнурком, відрахував десять золотих динарів і поклав їх на широку долоню власникові човна.

— Не знаю, чи доведеться ще з тобою зустрітися. Ти скажи хоч би твоє ім'я.

Рульовий посміхнувся і збив на потилицю червоний тюрбан.

— Звуть мене Керім-Гулем, коваль. А тебе я пізнаю, хоч ти й не говорив своє ім'я. Твій вороний кінь з легкими стрункими ногами і лебединою шиєю може належати лише тому, про кого вже розповідають казки і співають пісні. Якщо ти будеш тут битися з язичниками, я прийду до твого загону.

Кара-Кончар його вже не слухав. Він уважно вдивлявся в далечінь, звідки з того боку каналу наближалася хмара куряви.

Вимальовувались кінські морди і схилені до грив кипчацькі вершники. Вони кричали, стьобали коней, здалеку долітав глухий шум і рев хрипких голосів.

Спереду скакав чоловік на великому білому коні. Він мотався в сідлі,— ось-ось впаде. Білий тюрбан і жовтий халат були в кривавих плямах; кінь був залитий червоними патьоками, а в шиї коня застряла довга стріла.

Кипчаки вихором пронеслися по мосту.

— Вони близько, вони за нами! Рятуйтесь!— долинули їхні відчайдушні крики.

Кара-Кончар біля воріт міста стримав вороного жеребця, який гарячкував і гарцював, побачивши, як мчать коні.

Кипчаки влетіли у ворота, за ними в'їхав Кара-Кончар із своїми супутниками. Ворота з тягучим рипінням зачинились, і сторожі позакладали їх важкими колодами.

Один вершник зупинився біля сторожів і розповідав:

— Новий султан Хумар-Тегін послав нас захопити дві сотні монголів. Вони забрали нашу худобу. Побачивши нас, вони помчали, як перелякані щури, покинувши захоплене стадо. Хто знав, що вони готували пастку і нашу загибель! Біля саду Тілляли налетіли на нас із засідки тисячі дві оцих скажених язичників. Вони оточили нас з усіх боків, вражали здалеку довгими стрілами, збивали вершників і ловили коней. Всі наші хоробрі воїни загинули там! Ось усе, що лишилося від нашого загону. Для чого султан послав нас на цю бойню?

— А навіщо ви обрали поросячого султана? — вигукнув Кара-Кончар.

Всі оглянулись: хто наважився сказати таке слово про султана?

А Кара-Кончар кричав далі:

— Аллах і боягузтво вигнали з Хорезму злу суку царицю Туркан-Хатун і всю зграю її дармоїдів. Втік і товстозадий шах Мухаммед. Тепер собаки рвуть його, мов падло! Коли вся зграя шакалів виметена вітрами бурі, ви вирішили обрати собі нове городнє опудало Хумар-Тегіна! Справжній хазяїн йому не довірить навіть двох облізлих цапів, а ви зробили його начальником війська, і ви таки вручили йому оборону міста!.. Рабське ви плем'я! Не можете жити без палиць...

Двоє джигітів, супутників Кара-Кончара, заступили його.

— Тихше, Кара-Кончаре! Адже тут навколо кипчаки. Вони одного з шахом роду. Їдьмо звідси!

Воїни і сторожі, що були біля воріт, остовпіли від слів «чорного вершника».

— Що це за сміливий джигіт? Але ж він сказав правду. Хіба Хумар-Тегін раніше відзначався в бою, хіба він визначався безкорисливістю чи розумом? Уся сила його в тому, що він ходив хвостом за шахинею Туркан-Хатун. З такими султанами всі ми пропадемо.

Кара-Кончар не поспішаючи їхав головною вулицею Гурганджа і чорними суворими очима поглядав на зустрічну юрбу. Своїм супутникам він сказав:

— Ідіть на базар, знайдіть там чайну Мердана. Всі його знають. Там ждіть мене. Зараз я поїду сам.

Половина крамниць базару була зачинена. А в тих, де купами лежав шовк і тонкі шерстяні тканини, продавці вже не закликали покупців. Вони тоскно сиділи кружка і міркували: що буде?

— Якщо вороги обложать місто, ми не продамо ані ліктя. Хто захоче купувати, коли язичники, мов звірі, увірвуться в місто і все візьмуть дурно? Та чи вціліє наша голова?

Башта Вічного Забуття була біля палацу хорезм-шаха. Одним боком вона виходила на майдан. Під'їжджаючи до неї, Кара-Кончар вдивлявся у невеликі круглі душники, що заміняли вікна, і думав: «Де, за яким віконцем захована вона, квітка пустелі? Чи жива вона? А якщо жива, то чи зберегла вона солодкі риси невинного обличчя, іскристі очі і ніжні дівочі руки? У цій жахливій башті люди божеволіють, жінки стають дряхлими старухами... Може, і Гюль-Джамал, прикута ланцюгом до стіни, тепер...» —

і він жахнувся, подумавши, кого він побачить. Краще смерть, відразу смерть у бою, ніж побачити її, світло його життя, іншою, бридкою, божевільною...

Коло низьких залізних дверей башти на східцях дрімав бородатий сторож з кривою старою шаблею на колінах. Коло нього на килимку лежало кілька сухих коржів і в дерев'яній чашці два чорних мідних дирхеми. Погано зараз родичі піклуються про в'язнів! Думають лише про себе, як би самим урятуватись! А в душнику стіни просовувались кістляві, сухі руки і лунали крики:

— Згадайте про страждениих! Киньте шматок хліба позбавленим світла!

— Гей, діду, підійди до мене! — гукнув сторожа Кара-Кончар.

Старий прокинувся, мотнув сивою бородою і втупився очима в джигіта, не думаючи підводитись.

— Чого тобі треба?

Кара-Кончар під'їхав ближче до старого, і той підвівся.

— Візьми оцю монету і розкажи мені, чи багато прибуло до в'язниці нових в'язнів?

— А якщо й багато, то це тебе не стосується.

— Але старих в'язнів залишилося, мабуть, теж немало?

— Хто не здох від бруду, кліщів і голоду, той ще висить на гаку надій.

— Ось тобі ще динар. Скажи мені, чи є серед ув'язнених жінки?

— Є дві старухи; їх посадив новий султан за те, що вони займалися чаклунством і хотіли накликати на нього хворобу.

— А молодих жінок нема?

— Що ти до мене причепився? Ти хто: суддя, начальник катів чи старший імам мечеті? Я не смію розмовляти з тобою. Може, ти розбійник і хочеш звільнити інших головорізів. Візьми свої гроші і їдь звідси.

Кара-Кончар підняв канчук і хотів ударити сторожа. Але чиясь рука м'яко стримала його. Він оглянувся.

Високий старик з довгим до плечей волоссям, одягнений у лахміття, палаючими очима зустрів гнівний погляд Кара-Кончара.

— Мабуть, ти не знаєш тутешніх порядків і тому так розмовляєш з оцим дідом. Ходім далі звідси, і я тобі все поясню. Дивись, поки ти розмовляв, уже з воріт вийшло чоловік із десять катів — джандарів султана: вони все

дивляться в цей бік і ладні на тебе накинутись... Ходім швидше звідси, послухай мого слова, їдь за мною.

Кара-Кончар смикнув коня і поїхав за дивним стариком.

У провулку старий прискорив ходу і незабаром завернув у безлюдну вулицю. Тут він зупинився.

— Ти не дивуйся, що я заговорив з тобою. Я вже цілий рік ходжу до в'язниці і передаю хліб моєму панові, кинутому в підземелля. Його звали Мірза-Юсуф; у хорезмшаха Мухаммеда він був літописцем. Шах був до нього і милостивий, і ласкавий. Але коли стара гієна Туркан-Хатун стала в Хорезмі «великим мечем гніву і списом могутності», вона не пошкодувала ні сивини, ні кволості Мірзи-Юсуфа і кинула його в підвали в'язниці...

— Але за що?

— За те, що він у своїй книзі назвав її «чорною плямою на плащі могутнього Хорезму» й описав усі її підлоти. Про це донесли шахині святі імами, і тепер я ходжу по місту, прошу милостиню і відношу до в'язниці, щоб прохарчувати безпорадного старого. Я жду, щоб увірвалися до цього міста невідомі кочівники. Коли вони будуть різати населення і джандари розбіжаться, як миші, я прибіжу до в'язниці, задушу своїми руками оцього підлого сторожа і випущу на волю всіх в'язнів, а з ними й старого Мірзу-Юсуфа. А сам я тоді піду до своєї батьківщини.

— А далеко твоя батьківщина?

— Далеко! Я з Руської землі, і звуть мене Саклаб, а по-нашому дід Славко.

Кара-Кончар замислився.

— Скажи мені, бек-джигіте, кого ти шукаєш? — спитав старик.— Чи не зможу тобі допомогти.

— Чи багато жінок у в'язниці? Сторож сказав, що сидять тільки дві старухи.

— Він збрехав! Ти помітив у башті, високо під дахом, маленькі віддушини? Там — невеликі комірчини. В них сховано кілька жінок з гарему шаха за те, що вони виявилися непокірними.

— Чи є серед них туркменки?

Старий задумався.

— Я про все дізнаюся. Цей сторож любить гроші. Хоч одягнений він голодранцем, але він багатий. З усіх подаянь на користь в'язнів він оддає їм навряд чи половину, а всю решту бере собі. У нього є і будинок, і сад, і гарем з восьми жінок... Я спробую допомогти тобі. Бачиш оцю стару хвіртку під деревом,— тут колись жив мій

хазяїн літописець Мірза-Юсуф. Я оберігаю його будинок і книги... У нього була вихованка Бент-Занкиджа; вона допомагала йому переписувати книги. Але вона виїхала до Бухари і потім зникла. І ось я лишився сам...

— Я вірю тобі, старий Саклабе, і не думаю, що ти хочеш моєї загибелі. Завтра вранці я буду тут...

Розділ восьмий

ЩОБ ВЗЯТИ ГУРГАНДЖ, ЙОГО ТРЕБА СПОЧАТКУ ЗРУЙНУВАТИ

Монгольське військо, прибувши до Хорезму, не одразу розпочало облогу столиці. Спочатку монголи розташувались у селищах поблизу Гурганджа, зганяючи до своїх таборів полонених селян. Обидва сини Чінгісові, Угедей і Джагатай, оселились у заміському палаці Тілляли, а їхні воєначальники: Кадан, Богуджі, Тулен-Джербі, Таджібек та інші, спішно були зайняті спорудженням облогових машин, метальних катапульт і «черепах» на колесах. Китайські інженери, привезені здалеку, обіцяли спорудити штурмові машини, які допоможуть швидко взяти місто.

Труднощі виникли у зв'язку з тим, що поблизу не було каміння,— нічого було кидати. Тоді китайці запропонували вирубувати з тутових дерев великі ядра і довго тримати їх у воді, доки вони не набудуть потрібної міцності.

Окремі загони монголів з'являлися з різних боків міста, вступали в бій з загонами вершників, які виїжджали з воріт, і швидко тікали, намагаючись знову заманити їх у засаду. Але тургандзькі воїни вже були насторожі і поверталися під захист своїх стін.

У місті на чолі війська стояв султан Хумар-Тегін, а найближчими його помічниками були Огул-Хаджіб (захисник Бухари), Ер-Бука-Пехлеван і Алі-Дуругі. На воєнній нараді султан Хумар-Тегін показав підкидні листи монголів. У цих листах населенню запропонували відчинити ворота і довіритися монголам, які не завдадуть ніякої шкоди.

— Чому не домовитися з ними? — говорив султан.— Краще віддати їм велику данину і кінчити справу миром, ніж піддавати всіх жителів страхіттям вторгнення, різанини й пожеж.

Огул-Хаджіб та інші заперечували:

— Ти, падишах, мабуть, забув, що монголи зробили з Бухарою, Самаркандом, Мервом та іншими містами? Там жителі теж просили пощади і кидали зброю. Монголи відібрали найкращих ремісників і послали до себе в Монголію, а всіх інших перебили палицями з залізними кулями.

— Все-таки треба дізнатися, чого хочуть монголи.

Вночі султан Хумар-Тегін з невеликим почтом виїхав з Гурганджа і прибув до палацу, де бенкетували Джагатай і Угедей. Він з'явився перед ними, склавши руки на грудях, як прохач.

— Що ти нам привіз? — спитав із сміхом Угедей.— Де золоті ключі од воріт?

— Я схиляюсь перед величчю й силою владики Сходу Чінгісхана і хочу служити йому, як служать інші беки.

— Нам потрібне місто Гургандж, а не такі перевертні, як ти! — відповів похмурий Джагатай.— Чи зможемо ми повірити одному твоєму слову, якщо ти покинув рідний народ і навіть ладен піти проти нього? Візьміть його.

Кати схопили Хумар-Тегіна і всіх його супутників. Вони зірвали з них одяг, не проливаючи крові, переломили їм хребти і кинули в яр, де ще напівживих їх об'їли шакали й собаки.

Коли прибув із своїм військом старший син Чінгісів Джучі-хан, Гургандж був уже в тісному кільці монгольських загонів. Щоб підвезти до стін метальні машини, три тисячі монголів і юрба полонених почали лагодити міст через канал. Раптом з воріт Гурганджа вилетів загін сміливих вершників на чолі з туркменом Кара-Кончаром. Вони несподівано напали на працюючих монголів і всіх їх перебили, нагромадивши на мосту цілий вал трупів. Цей успіх запалив обложених.

Тоді монголи стягли до міста все своє військо, вони пригнали багато тисяч захоплених селян і примусили їх закидати рів, що оточував стіни. Після цього можна було підкотити облогові машини і почати штурмувати місто. Метальні катапульти шпурляли мочені дерев'яні ядра і китайські глечики з палаючою рідиною. Від неї займався такий сильний вогонь, що дерев'яні будівлі загорялися великим яскравим полум'ям, і його не можна було загасити.

Найрішучіше діяло з півночі військо Джучі-хана. Там під стіни міста полонені підкопали підземний хід. Монголи вдерлися в середину міста, і після одчайдушної сутич-

ки незабаром на північній сторожовій башті вже маяв величезний прапор сина великого кагана.

Це викликало заздрість і лють Джагатая. Він кидав на стіни Гурганджа загін за загоном, але захисники стін виявили неймовірну стійкість, збивали тих, що видиралися, цеглинами, ошпарювали окропом і гарячою смолою, так що монголи падали купами, обпечені і обварені.

Розділ дев'ятий

КАРА-КОНЧАР У БАШТІ ВІЧНОГО ЗАБУТТЯ

Кілька разів Кара-Кончар марно приїжджав до старої хвіртки під деревом, щоб зустрічатися з старим Саклабом. Нарешті він його побачив. Старий був уже не в лахмітті, як раніше, а в смугастому халаті і в синій чалмі на голові. Не одразу можна було його впізнати.

— Прости мене, сміливий бек-джигіте, що я не зміг раніше розповісти тобі все, що я дізнався і що зробив. Сторож в'язниці наче в рот води набрав. Боїться, певно, джандарів, або він з ними заодно. Я намагався говорити з ним і так і сяк, пропонував чистити в'язницю, але цим викликав тільки його гнів. Коли ж я запропонував йому, що працюватиму у нього вдома за пару коржів на день, він зрадів і поставив мене наглядачем до його восьми дружин... А коли я побив його головну, злу дружину, він мене нагородив, подарувавши цей халат і стару чалму...

— Що ти мені мелеш дурниці про якихось там жінок і халати! розлютився Кара-Кончар.— Я тобі дав п'ять золотих. Що ти зробив? Чи дізнався про все, що треба?

— Звичайно, дізнався! Якщо Назар-бобо мовчить, то хіба його дружини можуть мовчати? Вони давно все від нього вивідали, а я вивідав від них... В оцій башті-в'язниці є кілька комірок, вони приліпилися зсередини до стін, як ластівчині гнізда. А в середині башти колоди згнили і підлоги провалилися до самого підвалу.

— Щоб заодно шайтан і тебе завалив!

— Добиратися до цих комірок важко, треба лізти по дерев'яних приставних драбинках, зв'язаних гнилими вірьовками. Раніше ними лазив сам сторож Назар-бобо, а тепер і він уже боїться...

— Хто ж сидить у цих комірках?

— Сидять люди, які викликали гнів хорезм-шаха. А в одній комірчині, під самим дахом, ув'язнена молода туркменка...

— Кажи її ім'я! — джигіт схопив старого за плече.

— Кажуть, що ім'я її Гюль-Джамал.

— Ти зараз же проведеш мене до неї.

— Та хіба це зараз можливо? Двісті джандарів сидять біля воріт палацу, нудьгуючи без діла. Вони ждуть, на кого б кинутись, а ти хочеш прямо пройти до в'язниці! І сам потрапиш до підвалу.

— Мовчи, боягузлива душа! Іди до в'язниці і жди на мене там. Я зараз туди приїду і всіх повитрушую!..

Кара-Кончар стьобнув коня і, збиваючи куряву, помчав уздовж вузької вулиці.

Він приїхав у ту частину міста, де жили і працювали різні ремісники: ковалі, мідники, зброярі і вправні майстри кольчуг, броні, щитів. Удари по ковадлах незліченних молотків сповнювали повітря шаленим гуркотом і дзенькотом.

І тут робота йшла лише наполовину, старанно працювали тільки ремісники, які виготовляли зброю. Кому в день загибелі потрібні різні мідні тази, глечики чи нарядні прикраси для кінської збруї?

Кара-Кончар побачив натовп ковалів, що кричали і сперечались. Поява похмурого вершника викликала цікавість, і вони замовкли. Що потрібно «чорному джигітові» на вороному коні?

Кара-Кончар в'їхав у середину натовпу і заговорив палко:

— Гей ви, ковалі, залізні руки, мідні груди! Чи довго хани і беки будуть знущатися з вас? Спершу хорезм-шах Мухаммед висотував вас податками. Він утік до Ірану з скринями, повними золота. За ним, на щастя, попленталась і злобна гієна — його мати. Тепер самозваний султан Хумар-Тегін перекинувся до наших ворогів і, напевно, їм уже розказав, з якого боку найлегше проламати стіни Гурганджа. Чи довго ви будете лупати очима і ждати, що якийсь новий султан знову продасть вас? Чого ви ждете? Ходімо до палацу, розтрощимо вщент це забруднене гніздо і заодно висадимо залізні двері в'язниці й випустимо з її підвалів в'язнів. Там сидять не розбійники і вбивці, а ті, хто говорив правду, невгодну султанові.

— Ходім, ходім! Зруйнуємо палац хорезм-шаха! — закричали ковалі.— Розвалимо в'язницю!

— Беріть молотки, беріть кліщі й зубила, беріть усе, що потрібно, щоб розклепати кайдани. Все беріть, щоб вивести з підвалу вмираючих наших братів.

Усі ковалі, і зброярі, і мідники, й інші ремісники, забравши і молотки, і мечі, і списи, грізною юрбою рушили до палацу.

Деякі джандари кинулися назустріч, намагаючись розігнати натовп. Їх побили й кинули під ноги. Поки ковалі громили палац, кілька чоловік допомагали Кара-Кончарові розчинити залізні двері в'язниці. Сторож Назар-бобо, зв'язаний, стояв тут-таки: він схлипував і клявся, що завжди дбав про ув'язнених, як про своїх дітей.

Ковалі швидко відчинили залізні двері.

Туган, що прибіг з ковалями, кричав:

— Швидше вниз, у підземелля! Там лишилися мої друзі, безсилі, осліплі від вічної темряви. Деякі не зможуть вибратися, їм відібрало ноги...

Кілька чоловік спустилося у похмурий отвір підвалу.

Звідти стали виповзати в'язні, чіпляючись один за одного, в лахмітті, брудні, з відрослими довгими нігтями, із скуйовдженим волоссям. Осліплі від багатолітньої темряви, вони стукалися головами, все обмацували руками, плачучи і сміючись, не вірячи щастю, що вони знов під небом і сонцем, серед вільних людей.

— Ідіть через базар,— кричали їм з натовпу.— Нехай всі бачать, як хорезм-шахи утримували своїх підданих! Вимагайте, щоб купці дали вам чисті сорочки й шаровари.

Кара-Кончар з палаючим факелом ступив усередину башти.

Звідти віяло холодом і вогкістю. Перед собою він штовхнув переляканого сторожа, який весь час бурмотів молитви. Той поліз по хитких східцях. Ззаду ступав Туган і по дорозі збивав молотком замки на дверях в'язнів. Жалюгідні, у дранті, жінки, виснажені й худі, виходили, хитаючись, трималися за стіни і плачучи спускалися вниз.

Коли Кара-Кончар піднявся під саме склепіння даху, сторож спинився біля залізних дверей. Маленький квадратний отвір був загратований.

— Тут,— сказав він,— ув'язнена «навіки і до смерті» одна жінка з двірцевого гарему. Вона насмілилась підняти руку на самого шаха Мухаммеда.

— Чого ж ти ждеш? Відчиняй!

— Не гнівайся на мене, найхоробріший богатирю, але ключ від цих дверей зберігається у падишаха.

— Значить, у тебе немає ключа?

— Нема, мій повелителю! Нема, мій всевишній аллах!

— Тоді провалися під три чорти! — і Кара-Кончар скинув сторожа. З одчайдушним зойком полетів він униз, чіпляючись за повалені балки, і зник у мороці під скавучання й гавкіт сполоханих собак.

Кара-Кончар припав оком до невеликого отвору в дверях. Він побачив тільки обривок старого килима, освітлений скісним променем сонця.

«Де вона? — думав він.— Комірка порожня... Невже вона загинула?»

Раптом тінь майнула перед ним, і показалося темне обличчя. Великі чорні очі впивалися пильним поглядом.

Кара-Кончар давно готував багато прекрасних слів з старих пісень, але всі вони розвіялись, як перелякані бджоли. Він міг тільки сказати:

— Це я!

Несміливий, тихий голос прошепотів:

— Освіти твоє обличчя, щоб я могла тебе пізнати.

Кара-Кончар одсунувся і підійняв палаючий факел.

— Я пізнаю шрам через усе обличчя від лапи звіра. Ти той, якого ніхто й ніщо не стримає.

Одійди від дверей, зараз ти будеш на волі.

Кара-Кончар помітив, як стрункa тінь дуже схудлої дівчини відскочила назад, як легко вона опустилася на обривок строкатого килима. Промінь сонця упав не смагляве, майже голе тіло. Його ледве прикривало якесь червоне лахміття і кілька разків синіх бус. Великі чорні очі дивилися похмуро і насторожено.

— Пусти мене, Кара-Кончаре,— сказав один з супутників.— Зброяр швидше відкриє замки, ніж богатир Каракумів.

Коваль відбив молотком замок. Залізні двері подалися. Гюль-Джамал, як і раніше, сиділа, затуляючись руками.

— На мені весь одяг зотлів. Я не можу підвестися перед тобою.

Кара-Кончар відступив і сказав молодому ковалеві:

— Ти не повинен дивитися на жінку. Кинь їй твій чапан, я тобі подарую інший, шовковий.— Він повернувся і піднявся вузькими напівзруйнованими сходами на дах башти.

Він побачив навкруги клуби диму; у вихорі іскор і вогню вони здіймалися аж до хмар. Місто палало. Навколо міських стін у хмарах куряви пересувалися загони вершників. Вдалині на башті майорів білий семихвостий прапор Джучі-хана.

На площадку вийшла Гюль-Джамал у синій чалмі, у чоловічому чапані, схожа на струнного тонкого хлопчика. Здивовано підвівши вигнуті брови, вона вдивлялась у далечінь.

— Що діється в Гурганджі? Що це за страшні люди скачуть перед стінами міста?

— Війна примчала й сюди,— відповів Кара-Кончар.— Вороги обложили Гургандж... Тепер ми з тобою будемо завжди боротися поруч. Вогонь війни і сльози на твоїх печальних очах нас з'єднали.

— В цій страшній башті я все забула і навчилася тільки ненавидіти. Я піду з тобою всюди, як люта тигриця, а не колишня безтурботна Гюль-Джамал...

Кара-Кончар уже не слухав її слів. Прикриваючи очі рукою, він вдивлявся вбік крізь пропливаючі клуби диму й куряви.

— Що наробили оці безумці. Дивись: велика ріка Джейхун вийшла з берегів і суне на нас... Вона змиває будинки; вони розвалюються, як дитячі іграшки. Дивись — високі тополі, наче підрубані, з тріском падають... Оці тупоголові, нещадні дикуни зруйнували стародавню греблю, яка вже тисячу років стримувала течію могутньої, багатоводної ріки...[1] Тепер ріка, геть усе розтрощуючи на своєму шляху, заллє і знищить усе багатолюдне місто... Гюль-Джамал, треба негайно тікати з цієї старої башти: під натиском води вона завалиться і нас розчавить...

Уже більша частина міста була зруйнована безперервними штурмами полонених, яких монголи гнали на приступ. Однак жителі Гурганджа захищалися з одчайдушною лютістю. Монголи брали квартал за кварталом. Вони звикли битися в полі, з коня, і насилу посувались вузькими вулицями, заваленими уламками палаючих будівель, але вперто наступали і влучно вражали захисників довгими стрілами.

Найлютішими бійцями були ремісники Гурганджа, вони знали, що коли потраплять у полон, їхня доля наперед вирішена: найвправніших і найдужчих монголи відішлють на свою далеку батьківщину, а решту, непридатних, переб'ють.

Дружини й дівчата билися на стінах і дахах будинків поруч з своїми батьками, чоловіками і братами. І якщо хто-небудь з них, вражений стрілою, падав, жінки

[1] «Монголи самі зруйнували греблю, після чого вода хлинула і затопила все місто. Будівлі зруйнувались, і на їхнє місце прийшла вода». *(Ібн ал-Асір, XIII ст.)*

безстрашно складали перед пораненим стінку з цегли й землі, щоб захистити його від нових стріл.

Героїчна оборона Гурганджа вписала одну з надзвичайних сторінок у печальну повість про загибель великого Хорезму; інші міста здебільшого виявили сліпу довірливість до монголів, легкодухість і безсилля і тому безславно загинули. Навколо Гурганджа монголи втратили дуже багато своїх воїнів, і з кісток забитих утворилися цілі горби, що їх потім багато років було видно між руїнами.

Коли зосталися незахопленими лише три квартали, змучені, зранені захисники Гурганджа вирішили здатись і послали обраних осіб до хана Джучі просити милості й пощади. Син Чінгісхана відповів:

— Про що ви думали раніше? Чому ви не виявили покірності, коли моє військо підходило до міста? Тепер, коли я втратив стільки моїх найкращих бійців, чи можу я заборонити моїм воїнам насититись лютістю і грабіжництвом? Ніякої пощади вам не буде.

Монголи кинулись до вцілілої частини міста. Одних захисників вони взяли в полон, інших зарубали, все майно розграбували.

З наказу хана Джагатая, який не хотів, щоб перлина Хорезму, Гурганджа, дісталася старшому братові, монголи зруйнували головну греблю, що розподіляла воду по всьому Хорезму. Вода затопила величезне місто і знесла будинки. Місце, де стояв Гурганджа, ще багато років залишалося покритим водою. Хто врятувався від татар, той потонув у хвилях розлитої ріки чи загинув під руїнами. Збереглося лише кілька будинків: частина старого палацу Кешкі-Ахчак, збудованого з цегли, і дві шахські гробниці.

Вода розбурханої ріки затопила також і кілька інших міст Хорезму, а сама ріка змінила течію і довгий час несла води свої через піски в Абескунське море.

Під час одчайдушного захисту Гурганджа Хаджі Рахім перебував на стінах серед воюючих. Знаючи арабські способи перев'язування і лікування ран, він допомагав потерпілим.

Коли зненацька розлилася ріка Джейхун, він два дні просидів на високій цегляній гробниці-мавзолеї шаха Текеша. У човні, що пропливав мимо, виявився рульовим уже знайомий дервішеві коваль Керім-Гулем. Той пересадив його до свого човна, і вони разом плавали по розбурханій водяній рівнині, рятуючи всіх, кого могли. Їм не пощас-

тило більше зустріти Кара-Кончара і Гюль-Джамал. Значно пізніше Хаджі Рахім слухав не раз казку мадаха [1] про подвиги Кара-Кончара, який полював у Каракумах на монголів, і про його безмежну любов до пастушки Гюль-Джамал, силоміць викраденої до гарему останнього хорезмшаха.

Мадах закінчував казку описом розливу ріки, яка змила славний і багатий Гургандж. У цей потік розбурханих вод потрапив Кара-Кончар. Деякі люди бачили, як він одчайдушно боровся з хвилями, щоб врятувати Гюль-Джамал, але обоє зникли у бурхливих потоках... В одному місці, де відкрилася височина, знайшли двоє тіл: Гюль-Джамал і Кара-Кончар лежали одне біля одного, і маленька ручка туркменки була затиснута в могутній долоні Кара-Кончара...

Мадах закінчував свою казку повчанням: «Кохання з справжнього потягу — це таке кохання, яке кінчається лише разом зі смертю...» [2] Коли ж при цьому дівчата плакали, то мадах говорив: «Досвідчені люди мені переказували також інше, нібито звістка про смерть Кара-Кончара у хвилях Джейхуну брехлива,— він виплив з потоків ріки на своєму вороному коні і врятував Гюль-Джамал. Він повіз її в глибину Каракумів до своєї юрти поблизу криниць Бала-Ішем. Там вони прожили щасливо багато років, чого і вам усім бажаю!»

Розділ десятий

ХАДЖІ РАХІМ У ЮНОГО БАТУ-ХАНА

Не зневажай кволе дитинча,—
можливо, це маля лева.
(Арабська приказка)

Хаджі Рахіму пощастило з труднощами пробратися між бешкетуючими монгольськими загонами і прибути до табору Джучі-хана. Прив'язана на ковпаці дервіша золота пластинка з соколом оберігала його і привела до білої юрти правителя північно-західного улусу великого царства монголів. Хаджі Рахім чув, що Джучі-хан, старший син

[1] Мадах — народний оповідач.
[2] З повчань Ібн-Хазма (XI ст.).

грізного Чінгісхана, був єдиний з усіх близьких до монгольського володаря осіб, хто наважувався з ним сперечатись. Але говорили також, що Чінгісхан не довіряв своєму первісткові і завжди підозрював його у спробах змови. Тому Чінгісхан призначив його правителем найвіддаленішого, крайнього улусу, де більшу частину земель ще доводилося завойовувати. Чінгісхан сказав тоді синові: «Віддаю тобі всі землі на захід так далеко, як може ступити копито монгольського коня!»

У білій юрті на низькому троні сидів, підібгавши ноги, Джучі-хан. Він був схожий на батька високим зростом, ведмежими повадками і холодним поглядом зеленкуватих очей. Від безбородих монголів він відрізнявся довгими вусами і вузькою чорною бородою. Майстерно вплетене в бороду кінське волосся переходило в тонку косичку, яку Джучі закидав за праве вухо. Перед троном на колінах, зігнувшись до землі, покірно чекав милості великого володаря натовп прохачів: і ханів, і улемів, і купців, і простих городян.

Хаджі Рахім, голосно повторюючи: «Я-гу́-у, я-ха́к!» і переступаючи через схилені спини, пройшов просто до трону Джучі-хана і зупинився, спираючись на посох.

Пильним, похмурим поглядом втупився Джучі-хан у дервіша й спитав:

— Чого просиш, кипчацький шамане?

Хаджі Рахім пояснив, що приніс власноручного листа великого візира Махмуд-Ялвача.

— Чому так пізно? Я жду листа давно.

— Я був в обложеному місті Гурганджі.

— Значить, ти був разом з моїми ворогами?

— Так. Я як лікар допомагав пораненим.

Хаджі Рахім розпечатав кінець посоха, заліпленого воском, і витягнув згорнутий аркуш паперу з червоною печаткою. Писар Джучі-хана розгорнув аркуш і оглянув його з подивом.

— Тут написано всього троє слів: «Цій людині вір!»

— Ясно і достатньо! — сказав Джучі.— Приведіть мого сина Бату-хана!

Нукери побігли й швидко повернулись. Попереду стрибав хлопчик років дев'яти з невеликим луком і трьома червоними стрілами [1]. Він виривався від двох дідів, які намагалися вести його під руки. Підбігши до Джучі-хана,

[1] Три червоних стріли — ознака високого ханського роду.

хлопчик звичним жестом упав на коліна, торкнувся лобом килима і схопився, позираючи на всіх іскристими карими очима.

— Ось мій син Бату-хан! — сказав Джучі, скоса позираючи на хлопчика.— Я просив відданого Махмуд-Ялвача прислати вченого мірзу, який навчив би мого сина читати, писати і говорити тією мовою, якою розмовляють мої нові піддані, жителі Хорезму. Чи зумієш ти бути таким учителем?

— Я можу навчити хлопчика читати книги туркменські, перські і арабські і зроблю це з радістю,— відповів Хаджі Рахім.— Я тільки не вмію пояснювати священні книги, як це роблять імами в мечетях. Я навчаю по тих книгах, у яких описуються мандрування по всесвіту і в яких говориться, що таке добро і зло, любов до рідної землі і обов'язок кожної людини...

— Це корисно і добре! — сказав Джучі.— Такий учитель допоможе здерти з мого сина шкуру степового дикуна і зробити його правителем народів. Бату, слухайся твого нового вчителя! А тобі, мірза, дозволяю бити мого сина тростиною...

Хлопчик одвернувся.

— Якщо він розповідатиме мені про богатирів і про війни, я, можливо, стану його слухати!

Хаджі Рахім відповів хлопчикові:

— Я тобі розповім про завоювання румійського полководця Іскендера Дворогого. Цей цар, бувши зовсім молодим, завоював багато країн, де у царів було більше, ніж у нього, і зброї, і скарбів, і війська, але Іскендер все ж таки їх розбив...

Хлопчик повернувся до дервіша і з цікавістю став його розглядати.

— Яким чином хан Іскендер досяг таких перемог? — спитав Джучі-хан.

— Кажуть, що коли про це спитали самого Іскендера, він нібито відповів: «Не пригнічував я підданих завойованої країни...»

Джучі-хан подивився на свого сина й сказав:

— Мій батько, єдиний і найвеличніший Чінгісхан завоював половину всесвіту, а Іскендер Дворогий — другу половину. Що ж лишається завоювати тобі, Бату-хане?

Хлопчик, не задумуючись, відповів:

— Я відніму ці землі в Іскендера!..

З цього дня Хаджі Рахім залишився в таборі Джучі-хана, ставши учителем його сина Бату. Він навчав його

кілька років аж до раптової загибелі Джучі-хана від рук підісланих убивць.

Під час облавного полювання Джучі-хан погнався за оленем і віддалився в очереті од своїх нукерів. Його ледве знайшли. Він лежав з переламаним, за монгольським звичаєм, хребтом. Таємні вбивці зникли і не були виявлені. Дехто шепотів, що вони були підіслані самим Чінгісханом [1]. Джучі був іще живий, але не міг вимовити й слова або поворухнути рукою. Тільки очі його дивилися печально і похмуро, доки не заплющилися навіки.

У цей час приїхав, повернувшись з походу на захід, уславлений полководець Субудай-багатур. Він посадив хлопчика Бату-хана до себе на сідло і сказав:

— Тут на тебе чекає такий самий кінець, який побачив мій повелитель Джучі-хан. Ти поїдеш зі мною до Китаю, де навчишся воєнної справи. Я виховаю тебе, як рідного сина, і зроблю полководцем.

Розлучившись з Бату-ханом, Хаджі Рахім знову лишився самотнім блукачем. Він дуже горював за своїм братом Туганом, який зник у Гургандже під час розливу ріки. Чи загинув Туган, чи врятувався від хвиль ріки і мечів монголів? Чи блукав в інших областях вільним або рабом? Про це постійно думав Хаджі Рахім і ждав того дня, коли він знову його зустріне.

Хаджі Рахім обійшов різні міста, скрізь розпитував очевидців про скорботні дні, пережиті народом Хорезму під час вторгнення нещадних монголів. Він записував розповіді певних людей і, нарешті, вирішив написати цілу книгу про Чінгісхана, про те, як він став могутнім і захотів завоювати всесвіт, і про те, як все гинуло і перетворювалось у пустелю там, де проходили монголи.

---

[1] Про це говорять східні літописці: Джувейні (XIII ст.) та інші.

Частина третя

БИТВА БІЛЯ КАЛКИ

Розділ перший

НАКАЗ ЧІНГІСХАНА

...Вигляд у них був страхітливий і наводив жах. У них не було бороди, тільки у декого кілька волосин на губах і підборідді. Очі вузькі і бистрі. Голос тонкий і гострий. Вони міцної будови і довговічні.

(Кіракос, вірменський історик, XIII ст.)

Весною року Дракона (1220), у місяці Сафар (квітень) Чінгісхан викликав до себе двох полководців, що виявили себе, як добрі виконавці найвідповідальніших доручень: старого одноокого Субудай-багатура і молодого Джебе-нойона [1].

Негайно вони прибули до шовкової юрти «потрясателя всесвіту» і впали на повстину перед золотим троном. Чінгісхан сидів на п'яті лівої ноги, обіймаючи рукою праве коліно. З його круглої лакованої шапки з великим ізумрудом звисали хвости чорнобурих лисиць. Жовто-зелені котячі очі дивилися байдуже на двох схилених непереможних багатурів. «Єдиний і найвеличніший» заговорив низьким хрипким голосом:

— Лазутчики повідомили мене, що син жовтовухої собаки, хорезм-шах Мухаммед, таємно залишив своє військо. Замітаючи сліди своєї втечі, Мухаммед недавно показався на переправах через ріку Джейхун. Він везе з собою незліченні багатства, нагромаджені за сто років шахами Хорезму. Його треба спіймати раніше, ніж він

[1] В цей час Чінгісхан, взявши Бухару і Самаркацд, готувався до наступу на Індію.

збере друге велике військо... Ми вам даємо двадцять тисяч вершників. Якщо виявиться, що у шаха таке військо, що ви замислитесь — чи можна битись, утримайтесь від бою... Але одразу ж мене повідомте!.. Тоді я пошлю Тохучарнойона, і він один упорається там, де ви вдвох не зумієте перемогти. Ми думаємо, проте, що це наше повеління сильніше, ніж усі війська Мухаммеда. Поки ви не притягнете Мухаммеда на ланцюгу, до мене не повертайтесь!.. А якщо розбитий вами шах з кількома супутниками втікатиме, щоб знайти притулок у неприступних горах або похмурих печерах, або, як хитрий чаклун, зникне на очах у людей, то ви чорним ураганом промчіть по його володіннях... До кожного міста, яке виявить покірність, поставтеся поблажливо і залиште там невелику охорону і правителя, що забув, як усміхатись... Але кожне місто, яке стане на шлях опору, беріть приступом! Не залишайте там каменя на камені і перетворіть усе в жар і попіл!.. Ми гадаємо, що це наше повеління вам обом не здасться важким...

Джебе-нойон випростався і спитав:

— Якщо шах Хорезму Мухаммед дивовижним чином втікатиме від нас далі на захід, скільки часу гнатися за ним і віддалятись од твоєї золотої юрти?

— Тоді ви будете гнатися за ним до кінця всесвіту, поки не побачите Останнє море.

Субудай-багатур, зігнутий і кривобокий, крекчучи, підвів голову і прохрипів:

— А коли шах Мухаммед обернеться в рибу і сховається у морській безодні?

Чінгісхан почухав перенісся і перевів недовірливий погляд на Субудая.

— Зумійте схопити його раніше! Дозволяємо вирушати.

Обоє полководців підвелися з колін і позадкували до виходу.

Того ж дня з двадцятьма тисячами монгольських і татарських вершників вони помчали на захід.

Розділ другий

ДОНЕСЕННЯ «НАЙВЕЛИЧНІШОМУ»

Виконуючи повеління Чінгісхана, його полководці Джебе-нойон і Субудай-багатур з двома туменами вершників два роки шастали по долинах і гірських нетрях пів-

нічного Ірану, розшукуючи сліди тікаючого володаря Хорезму, шаха Мухаммеда. Нічого вони знайти не змогли. А народний поголос їм сказав, що хорезм-шах залишив свою батьківщину і, згодом сам покинутий усіма, помер на одинокому острові Абескунського моря.

Тоді Джебе і Субудай викликали монгола, який умів співати старовинні пісні про битви богатирів, і проспівали йому своє донесення «єдиному і найвеличнішому». Вони примусили монгола повторити їхні слова дев'ять разів по дев'ять [1] і потім послали до Чінгісхана в його стоянку на рівнині поблизу міста Несеф [2], багатій зеленими луками й чистими водами. Тому що проїзд по дорогах був ще небезпечний через напади і грабунки голодних ватаг втікачів, які покинули спалені монголами міста, для охорони гінця було виділено триста надійних нукерів.

Гонець усю дорогу співав старих пісень про монгольські голубі степи, про лісисті гори, про дівчат Керулену, схожих на червоне полум'я багать, але ні разу не проспівав донесення, що його послали багатури. Прибувши до стоянки великого кагана, пройшовши через вісім застав охоронців-тургаудів і очищений димом священних багать, гонець підійшов до жовтого намету і зупинився перед золотими дверима. Обіч входу стояли двоє незвичайної краси коней: один молочно-білий, другий — буланий, обоє прив'язані білими волосяними вірьовками до литих золотих припон.

Здивований такою розкішшю, гонець-монгол упав ницьма на землю і лежав доти, поки двоє силачів-тургаудів не підвели його під руки і не втягнули в юрту, кинувши на килим перед Чінгісханом. Монгольський володар сидів, підібгавши ноги, на широкому золотому троні.

З заплющеними очима, стоячи на колінах, гонець проспівав завчене донесення, заливаючись високим голосом, яким звик співати монгольські билинні пісні:

Донесення найвеличнішому від старанних його нукерів,
Субудай-багатура і Джеба-нойона.
Син безхвостої лисиці, Мухаммед хорезм-шах,
Скінчив дні в курені прокаженого,
А зміючка його, непокірний Джелаль,
Прослизнув через гори Іранські,
Там безслідно він зник, наче дим.
Ми скінчили із ними! Йдемо на Кавказ,

[1] Монгольські вожді, які не знали грамоти, щоб послати важливе донесення, складали його у вигляді пісні, яку гонець заучував напам'ять. Число дев'ять у монголів вважалося священним.

[2] Несеф — тепер місто Карші на південь від Бухари.

Будем битись з народами стрічними.
Міць їх випробуєм, порахусм війська.
Промчимося степами Кипчацькими,
Де ми коням дамо спочить.
Будем шлях пам'ятать, відшукаєм луги
Для коня твого золотистого,
Щоб грозою на Захід ти міг налітать,
Підігнувши весь світ під коліно.
Все під руку монгольську скорить [1].
В світі сил тих нема, щоб затримати нас
В нашім русі до моря Останнього,
Там, в зеленій воді пил обмивши з копит,
Ми складемо могилу небачену
Із одрубаних нами голів.
На могилі поставим уламок скали,
Твоє ім'я священне напишемо
І тоді лиш повернемо коней на Схід,
Щоб помчати в дорогу зворотну
Знов до щасної юрти твоєї.

Скінчивши пісню, гонець, примружившись, уперше глянув у люті очі неприступного для простих монголів володаря. Вражений, він знову впав ниць. Чінгісхан сидів спокійний, непроникний, з напівзаплющеними очима і, киваючи сивіючою рудою бородою, чухав голу п'яту. Він дивився втомлено на гінця, що лежав перед ним, і сказав, мовби у роздумі:

— У тебе горло, як у дикої гуски... Тебе слід нагородити...— він порився у жовтій шовковій торбинці, що висіла на бильці трону, витяг кусок запиленого цукру і втиснув його у тремтячий рот гінця. Потім каган сказав:

— Джебе-нойона і Субудай-багатура ще рано хвалити. Подивимося, чи вдало закінчиться їхній похід... Відповідь нашу ми надішлемо з спеціальним гінцем.

Порухом пальця каган відпустив гінця. Він наказав його нагодувати і напоїти кумисом, а також достойно угостити охорону, що супроводжувала його. Другого дня

[1] На думку деяких воєнних істориків, похід Субудай-багатура, що закінчився битвою біля Калки, був глибокою стратегічною розвідкою для підготовки наміченого Чінгісханом вторгнення монголів до Східної Європи. Цей похід був здійснений лише через дванадцять років після смерті Чінгісхана його внуком Бату-ханом (Батиєм) в 1237 році, причому головним воєнним радником і керівником цього походу був Субудай-багатур, який зробив вказану розвідку.

він усіх відправив назад доганяти монгольський загін, який відійшов далеко вперед.

Минув рік, і ніяких вістей про тих монголів, що пішли на захід, не надходило. Одного разу Чінгісхан сказав кілька слів своєму секретареві, уйгуру Ізмаїлу-Ходжі, і наказав, щоб запечатаний лист (ніхто не знав його змісту) повіз гонець, увішаний бубонцями, з соколиним пір'ям на шапці (знак поспішності). Охороняти гінця він доручив темнику Тохучарові з туменом на десять тисяч вершників.

— Ти поїдеш на край всесвіту, поки не знайдеш Джебе-нойона і Субудай-багатура. Там, на твоїх очах, гонець повинен передати нашого листа Субудай-багатуру з рук у руки. Вони тепер забралися так далеко, що їх тіснять тридцять три збурених народи. Час їх виручати.

Тохучар того-таки дня вирушив з своїм загоном на захід розшукувати монголів, які помчали на край всесвіту.

Розділ третій

У РОЗШУКАХ ОСТАННЬОГО МОРЯ

Вперед, швидконогії коні!
Вашу тінь обганяє народів страх.
(З монгольської пісні)

Як дві величезні чорні змії, що, проспавши зиму, виповзають з-під коріння старого платана на поляну і, відігрівшись у промінні весняного сонця, шурхотять по стежках, то стискаючись, то знову роз'єднуючись, і вселяють жах тікаючим звірам і кружляючим над ними з криками птахам, так два монгольських тумени стрімливого Джебе-нойона і обережного хитрого Субудай-багатура, то розтягуючись довгими ременями, то збираючись разом гомінким і строкатим стовпищем коней, топтали поля навколо перейнятих жахом міст і прямували на захід, залишаючи за собою задимлені руїни з обгорілими, роздутими трупами.

Цей передовий загін військ Чінгісханових пройшов по Північному Ірану, розгромивши міста: Хар, Сімнан, Кум, Зенджан та інші. Монголи пощадили тільки багате місто Хамадан, правитель якого вислав уперед з почесним посольством подарунки: табун верхових коней і двісті верблюдів, навантажених вбранням. Запеклу битву монголи витримали в Казвіні, де в середині міста жителі одчайдушно билися довгими ножами. Казвін було спалено.

Холодні зимові місяці монголи провели в межах міста Рея [1]. З усіх кінців їм посилали отари баранів, найкращих коней і верблюдів з тюками одягу. Там монголи чекали на весну.

Коли під весняним сонцем зазеленіли схили Іранських гір, монголи пройшли до Азербайджану. Велике багате місто Тавріз вислало їм цінні дари, і монголи, погодившись на мир, пройшли мимо, не зайнявши міста. Вони попрямували на Кавказ, де підступили до столиці Аррану Ганджі. Але монголи не наважилися штурмувати це місто, зажадали срібла й одягу, це їм було видано, і вони рушили до Грузії.

Сильне військо грузин стало на їхньому шляху. Субудай з головними силами йшов спереду, Джебе з п'ятьма тисячами вершників сховався в засаді. При першій сутичці монголи, як завжди, удали, ніби тікають. Грузини, забувши про обережність, погналися за ними. Татари Джебе кинулися на них із засади, а вершники Субудая, повернувши назад, охопили грузинів з усіх боків і перебили. В цьому бою загинуло тринадцять тисяч грузинів.

Монгольське військо побоялося, проте, забиратися в глиб цієї пересіченої гірськими ущелинами країни з дуже войовничим населенням і покинуло її, обтяжене здобичею. Воїни говорили, що їм тісно у кавказьких гірських ущелинах. Вони шукали степів, де коні можуть привільно пастися. Вирізавши місто Шемаху, монголи рушили до Ширванського Дербента. Ця фортеця стоїть на неприступній горі і закриває прохід на північ. Джебе-нойон послав до ширванського хана Рашіда, який сховався у фортеці, гінця з вимогою:

— Пришли до мене твоїх знатних беків, щоб ми уклали з тобою дружній мир.

Ширванський правитель прислав десять родовитих старійшин. Джебе зарубав одного гордого бека на очах у інших і зажадав:

— Дайте надійних провідників, щоб наше військо могло пройти через гори. Тоді вам буде пощада. Якщо ж провідники виявляться несумлінними, то всіх вас чекає такий самий кінець.

Ширванські беки відповіли, що вони підкоряються цій вимозі — провели монгольське військо, обійшовши Дербент, гірськими стежками і показали шлях на кипчацькі рівнини. Монголи тоді відпустили старих посередників, а самі попрямували далі на північ.

---

[1] Рей — місто, яке раніше існувало поблизу нинішнього Тегерана.

Розділ четвертий

У КРАЇНІ АЛАНІВ І КИПЧАКІВ

На Північному Кавказі Джебе і Субудай прибули в країну аланів [1], куди з широких північних степів на допомогу аланам зібралося багато лезгинів, черкесів і кипчацьких загонів.

Монголи билися з ними цілий день до вечора, але сили залишалися рівними, і ніхто не здобув перемоги. Тоді Джебе послав до найзнатнішого кипчацького хана Котяна лазутчика, і той прочитав Котянові такого листа:

«Ми, татари, як і ви, кипчаки,— одна кров одного роду. А ви з'єднуєтесь з іноплемінниками проти своїх братів. Алани і нам і вам чужі. Давайте укладемо з вами непорушний договір не тривожити один одного. За це ми дамо вам стільки золота і коштовного одягу, скільки ви забажаєте. А ви самі йдіть звідси і дайте нам можливість розправитися з аланами».

Монголи послали кипчакам багато коней, навантажених подарунками, і кипчацькі хани, спокусившись ними, по-зрадницькому покинули вночі аланів і повели свої війська на північ.

Монгольські загони напали на аланів, розгромили і промчали по їхніх селищах, спалюючи, грабуючи і вбиваючи. Алани оголосили про свою цілковиту покірність Чінгісханові, а частина їх приєдналася до монгольського загону.

Тоді, не маючи більше за спиною гострих мечів аланів, Джебе і Субудай несподівано повели свої тумени на північ у степ, на кипчацькі кочовища. Упевнені в мирі і власній безпеці, кипчацькі хани з окремими загонами роз'їхалися по своїх стоянках. Монголи погналися за ними слідом, зруйнували головні стійбища кипчаків і забрали різного майна набагато більше того, що дали на сплату за зраду.

Ті з кипчаків, які жили далеко в степу, почувши про вторгнення монголів, нав'ючили на верблюдів майно і повтікали, хто куди міг: одні ховалися в болотах, інші в лісах [2]. Багато людей пішло в землі руські й угорські.

---

[1] Алани — предки сучасних осетинів.

[2] У верхів'ях рік Кальміус і Самар (притоки Дніпра) були здавна дрімучі ліси, болота і «волок», по якому перетягували човни. По цих двох ріках за стародавніх часів проходив жвавий водний торговий шлях від Приазов'я до Дніпра (професор Брун).

Монголи гналися за втікаючими кипчаками берегами Дону, поки їх не загнали в сині хвилі Хазарського моря [1] і там багатьох потопили. Тих кипчаків, що залишилися живими, вони зробили своїми конюхами і пастухами, щоб ті стерегли захоплену скрізь худобу і табуни коней.

Потім монголи пройшли на Хазарський півострів і напали на Судак, багате приморське кипчацьке місто. До нього раніше приходило багато кораблів з чужоземних країн з одягом, тканинами й іншими товарами. Кипчаки на них вимінювали невільників, чорнобурих лисиць і білок, а також бичачі шкури, якими славилась кипчацька земля.

Дізнавшись про наближення монголів, жителі Судака втекли, частина сховалася в горах, частина сіла на кораблі і відпливла через море до Требізонта. Джебе і Субудай розграбували місто і знову відійшли на північ для відпочинку в кипчацьких кочовищах, де перебували понад рік.

Тут простяглися багаті травою луки і родючі поля, оброблені рабами, і баштани з кавунами і гарбузами, і численні стада крупних корів і тонкорунних баранів. Воїни монгольські хвалили ці степи й говорили, що тут їхнім коням так стало привільно, як на батьківщині, на берегах Онону і Керулену. Але рідні монгольські степи для них дорожчі, і вони їх не проміняють ні на які інші. Покінчивши з завоюванням всесвіту, всі монголи хочуть лише одного — повернутися на береги рідного Керулену.

Джебе і Субудай із своїми загонами пробули недовго в головному місті кипчаків Шарукані [2]. В ньому були і кам'яні будівлі, до половини закопані в землю, і амбари, повні іноземних товарів, але найбільше було розбірних юрт, у яких жили як кипчацькі хани, так і прості кочівники. Вони весною відкочовували з міста у степ, а на зиму знову поверталися до міста.

Коли з'явилися монголи, заморські купці, боячись війни, перестали торгувати з степом. Місто Шарукань, розграбоване і спалене, спустіло, а монгольське військо пішло до Лукомор'я [3].

Там монголи поставили курені у низинах між горбами, щоб сховатись од вітрів. Кожний курінь ставився кільцем

---

[1] У XIII столітті Чорне море називалося у мусульманських письменників морем Хазарським, а Крим — Хазарією. Пізніше Хазарським морем називалося Каспійське море.

[2] На думку деяких учених, місто кипчаків Шарукань (тобто Шарук-ахана) було на місці теперішнього Харкова, який від нього і має свою назву.

[3] Лукомор'я — узбережжя Азовського моря.

у кількасот юрт, відібраних у кипчаків. У курені нараховувалась тисяча воїнів. У середині кожного кільця стояла велика юрта тисячника з його високим рогатим бунчуком із кінських хвостів. Біля юрт, прив'язані до залізних приколів, стояли завжди готові до походу осідлані коні з туго підтягнутими попругами, а інші коні паслися величезними табунами в степу під доглядом кипчацьких конюхів.

Монгольське військо, як і раніше, додержувалось суворих законів — «Яси Чінгісхана» [1]. Табори були оточені потрійним ланцюгом вартових. У степу, на головних стежках, що вели до земель булгар, урусів і угрів [2], переховувалися сторожові пости. Вони ловили всіх, хто їхав степом, розпитували їх, потім тих, хто знав про сусідні племена, відсилали до Джебе-нойона, а інших убивали.

У багатьох нукерів разом з ними в юртах були їхні монгольські дружини, які виїхали в похід ще з далекої батьківщини, а так само жінки й діти, забрані в дорозі. Монголки були одягнені так само, як і нукери, і їх важко було одразу відрізнити. Вони часом брали участь у битвах, але звичайно жінки завідували верблюдами, в'ючними конями й возами, в яких зберігали одержану під час поділу здобич. Жінки стежили так само за полоненими з тавром власника, випеченим на бедрі, і доручали їм різну роботу. Вони разом з полоненими доїли кобилиць, корів і верблюдиць і під час стоянок варили у мідних або кам'яних казанах їжу.

Маленькі діти, народжені за час походів або захоплені в дорозі, під час переходів сиділи на возах або в шкіряних саквах, іноді по двоє, на в'ючних конях і за спиною монголок, що їхали верхи.

У степу, осторонь від монгольського табору, розтягнувся набрідний табір воїнів різних племен, що приєднувалися в дорозі до монголів. Тут можна було побачити і туркменські строкаті юрти, і тангутські руді намети, і чорні намети белуджів, і прості курені аланів або вершників невідомо якого племені. Усю цю розгульну ватагу монголи першою посилали на приступ, а після бою вона підбирала залишки загарбаної монголами здобичі.

---

[1] «Я с а́» або «Я с а к» — збірник записаних постанов і висловлювань Чінгісхана, який довго був для монголів кодексом законів. Тепер «Ясу» зовсім забуто, і від неї збереглися тільки незначні уривки.

[2] У г р и — угорці.

Розділ п'ятий

У ТАТАРСЬКОМУ ТАБОРІ БІЛЯ КАЛКИ

Субудай-багатур наказав поставити собі юрту на високому кряжі морського берега, біля гирла лінивої каламутної ріки.

Нукери весело виконали наказ багатура, передчуваючи стоянку і відпочинок. Дванадцять верблюдів привезли кілька розбірних юрт. На верблюдах сиділи перелякані кипчацькі полонянки в гостроверхих повстяних шапках. На вимогу монголів вони співали пісень, коли ставили напівкруглі грати, обтягували їх білою повстю і навскіс перев'язували строкатими тканими доріжками.

Субудай, хмурячись, спитав:

— Чому три юрти?

— В одній ти будеш думати твої думи, у другій ми помістимо твоїх улюблених мисливських барсів, а без третьої не можна,— в ній ми для тебе замкнули найкращих кипчацьких полонянок, що вміють співати і танцювати.

Субудай обірвав нукерів:

— Угга! (Ні!) Нехай у другій юрті гарчать барси, а в третій юрті нехай для мене варить обід старий Саклаб. Кипчацькі полонянки нехай мені в поході не заважають. Роздайте їх сотникам.

Саклаб з казанами, великими дерев'яними ложками і довгим тонким ножем на поясі розташувався в третій юрті. Високого, худого, кістлявого раба з сивими патлами схопили татари в дорозі біля Астрабада. Нукери пояснили тоді Субудаю: «Цей старий полонений — родом урус. Він був поваром у мірзи самого харезм-шаха Мухаммеда і надумав тікати до себе на батьківщину. Він розмовляє всіма мовами і вміє готувати різні страви. Старий готуватиме тобі і пилав з мигдалем, і пилав з сливами, і кайме з гороху, і каймак з вершків, і халву, і пахлаву. При ньому живе його приймак, мовчазний юнак на ім'я Туган. Він допомагатиме Саклабові готувати обід». Тоді Субудай розсердився і сказав:

З мене досить лиш старого Саклаба, щоб приготувати обід. А ніяких помічників мені не потрібно. Всі люблять бути помічниками біля казана. Цього юнака Тугана озброїти мечем і дати йому з табуна лисого шолудивого коня. Послати його в передову сотню, і хай він вчиться військової справи. Якщо буде з нього хороший воїн, то

скоро в нього з'явиться і добрий кінь, і сідло, і броня. А якщо буде він поганий воїн, то його заб'ють під час першої сутички. Втрата невелика!..

В юрті з білим верхом і дверима, повернутими на південь, у бік моря, Субудай сидів біля входу на сідельній подушці. Він довго й здивовано дивився вираченим оком на сіре неспокійне море, де і вода, і вітер, і риби, і навіть літаючі над хвилями птахи зовсім інші, ніж у голубих озерах монгольського степу. Здалеку котились до берега одноманітні хвилі, і в туманній синяві часом з'являлися білі паруси іноземних кораблів — вони боялися наблизитися до зайнятої татарами землі.

Тут був привільний степ, висока трава, озерця з плаваючими птахами. Навкруги пасся скот, відібраний у кипчаків: бики були білі, довгорогі, барани — жирні, курдючні, теж білі; і повсть у кипчаків біла, і юрти білі. Воїни Субудая щодня їли м'ясо і знічев'я валялися на перських килимах. Іноді монгольські хани-тисячники виїжджали на полювання з соколами або влаштовували верхогони, випробували коней — своїх, монгольських, і захоплених у дорозі: туркменських, персидських, кавказьких та інших.

Угору по річці Калці, серед степу на кургані поставив свою юрту другий полководець, Джебе-нойон. Навколо простяглася зелена рівнина. Через неї на північ тягся ланцюг сторожових курганів.

Хоч Джебе і Субудай були послані Чінгісханом на захід одночасно і заради однієї справи, але обидва полководці один з одним не завжди ладнали, раз у раз сперечались, і кожен старався на ділі довести помилку іншого. Чінгісхан з хитрим заміром послав двох суперників. Не раз він робив це і з іншими своїми нукерами, посилаючи на одне діло двох,— адже суперники завжди намагаються відзначитись.

Джебе, стрімкий у поході, завжди виривався вперед. Його загін не раз потрапляв у дуже небезпечне становище. Він уміло відходив од напираючого противника. А коли звідусіль загрожувала загибель, тоді з'являвся і виручав Субудай. Він нападав на ворога зімкнутими рядами важкої монгольської кінноти, в якій і нукери, і коні були покриті залізними китайськими латами.

Високий, прямий Джебе, який ніколи не сміявся, із скляними нерухомими очима, після бою з'являвся до Субудая, вкритий курявою і забризканий кров'ю. Сидячи біля багаття, він пояснював Субудаєві, що не зробив ніяких помилок, що ворогів було занадто багато. А Субудай посміювався, задоволений, що він знову виявився рятівником

Джебе, і пропонував йому краще не пояснювати своїх помилок, а покуштувати запеченого на рожні, як у самого хорезмського падишаха, нашпигованого часником і фісташками молодого баранця.

Джебе був гордий, самовпевнений, запальний. Він гадав, що ніде не схибить, якщо на відстані шістдесяти кроків влучає стрілою в голову швидкого ховрашка. За влучність і стрімкість його прозвали «Джебе» стріла[1]. Під цим іменем його знали всі у війську, хоч справжнє його ім'я було інше. Перед битвою він завжди сам оглядав місцевість, проносячись на високому сухорлявому коні по передових небезпечних місцях, і його не раз з труднощами рятували від загибелі охоронці-тургауди.

Субудай з пасмами сивого волосся на підборідді видавався старим; ніхто не знав, скільки йому років. Колись, за юних літ, його було поранено в плече, м'язи були перерубані, права рука з тих часів лишилася скарлюченою, і він діяв однією лівою рукою. Обличчя його було розсічене через ліву брову, від чого ліве око, вибите, було завжди примружене, а праве, широко розплющене, здавалося, свердлило й бачило кожного наскрізь.

Усі нукери у війську говорили, що Субудай хитрий і обережний, як стара лисиця з відгризеною лапою, а злий, як барс, що побував у капкані,— з Субудаєм не страшний ніякий ворог, і з ним не загинеш.

Джебе вперто обмірковував план руху, щоб доїхати до Останнього моря, яке омиває всесвіт. Донесення Чінгісханові, надіслане з гінцем, складав Джебе, а Субудай тільки схвалював, похитуючи головою, і посміювався:

— Чи ти далеко дійдеш? І чи скоро буде те місце, звідки ти, як сайгак, побіжиш назад і мені востаннє доведеться тебе виручати.

Розвідники, що стежили за степом, ловили придорожніх, приводили до Джебе, і він сам їх розпитував: про племена, що живуть на заході й на півночі, про шляхи до них, про ріки й переправи через них, про корм для коней, про багаті міста й міцні фортеці, про військо, зброю і про те, чи добре воїни вміють битися, влучати стрілами в намічену ціль і чи далеко Останнє море.

---

[1] Джебе висунувся з рядів простих нукерів. «Тому, що Джебе був хороброю людиною, Чінгісхан дав йому командування над десятком; тому що він добре служив,— зробив його сотенним беком; тому, що він виявив ретельність і запал,— став тисячником. Згодом Чінгісхан дав йому бекство тьми (тумена), і довгий час він служив у почті, ходив з військом і зробив добрі послуги» (Рашід ад-Дін).

Розділ шостий

БРОДНИК ПЛОСКИНЯ У ТАТАРСЬКОМУ ПОЛОНІ

Якось розвідники привели до Джебе кількох чоловік з якогось невідомого племені. Займалися вони перевезенням подорожніх на поромах і човнах. Були вони високі, плечисті, з широкими рудими бородами, в овчинних подертих кожухах, у шкіряних штанях і м'яких постолах, переплетених ременями. Сірі рисячі шапки були хвацько збиті на вухо.

— Хто ви такі? Звідки прийшли? — спитав Джебе.

Один, трохи вищий і ширший за інших, відповів покипчацькому:

— Ми звемося «бродники», тому що ми бродимо по степу. Батьки й діди втекли сюди в степ від князів, шукаючи для себе волі...

— Якщо ви не поважаєте ваших панів і втекли від них, значить, ви розбійники і бродяги?

— Ми не те що розбійники і не зовсім бродяги... Ми — вільні люди, вільні мисливці і рибалки.

— А ти хто? — спитав Джебе найвищого «бродника».

— Мене звуть Плоскиня. Наші бродники обрали мене своїм воєводою.

Джебе негайно послав нукерів до Субудай-багатура сказати: «Приїжджай! Спіймано потрібних нам людей».

Нукери прискакали назад з такими словами: «Субудай-багатур сидить на килимі. Біля нього торба бобів. Він сказав: «Не поїду, зайнятий...»

Бродник Плоскиня зауважив:

— Це значить: «Хто за ким плаче, той до того й скаче».

Джебе залишив під вартою всіх спійманих бродників, а сам разом з Плоскинею, оточений нукерами, вирушив до Субудая.

На загасаючому багряному небі виразно чорніли три юрти Субудая. Над ними звивалися димки і стирчали військові значки-жердини з кінськими хвостами і рогами буйволів. Субудай сидів у юрті на перському шовковому килимі. Освітлений тремтливим світлом багаття, він лівою рукою виймав із строкатої торби боби і старанно розкладав їх дивними довгими низками.

— Хто це? — спитав Субудай. На мить він втупився виряченим оком у Плоскиню і знову зайнявся бобами.— Сідай, Джебе-нойон.

Джебе сів на килим біля Субудая і байдуже скоса позирав на те, що робив багатур. Ніколи він не міг наперед розгадати, що зробить старий барс з відгризеною лапою.

Бродник Плоскиня, високий, ставний, з широкою рудою бородою, що спадала на груди, бистрими очима оглядав юрту і щось прикидав у думці. Він, як і раніше, стояв шанобливо біля входу. Його вартували двоє обвішаних зброєю монголів.

Позираючи на руку Субудая, що швидко пересувала боби, Джебе розповів про те, що чув від полонених, і радив використати Плоскиню як провідника.

— А що роблять зараз кипчацькі хани? — перебив Субудай.

— Всі вони злякалися,— відповів Плоскиня.— Коли ваші татари примчали в їхнє місто Шарукань, кипчацькі хани розбіглися — одні до руського краю, інші на болота.

— Хто втік до урусів?

— Багато втекло, і перший утік головний їхній багач Котян, і половці лукоморські, і Токсебичі, і Багубарсови, і Бастєєва чадь, і інші.

Субудай одірвався від бобів і пильно втупився очима в Плоскиню.

— А де ж тепер головне військо урусів?

— Хто, крім бога, це знає?

Субудай з'їжився, його обличчя скривилось, і розплющене око спалахнуло гнівом. Він посварився скарлюченим пальцем з обгризеним нігтем.

— Ти говори все, що знаєш! Не замітай сліди! А то я покладу тебе під дошку, а на дошку посаджу двадцять нукерів. Тоді ти запищиш та й здохнеш...

— А навіщо мені мовчати?

— Кажи, де тепер уруські князі? Чи готуються уруси до війни?

— Дай зміркувати! — сказав Плоскиня і, розставивши довгі ноги, закотив догори очі.

Субудай разів зо два підозріло зиркнув на бродника і знову почав пересувати на килимі боби. Нарешті, він зашипів:

— Слухай-но ти, степовий бродяго! Якщо ти мені все до ладу розкажеш, то вже дам тобі нагороду. Ди-

вись сюди на боби. Бачиш оцю низку бобів — це ріка Дон... А оця довга низка — це ріка Дніпро... Підійди сюди ближче й покажи, де повинно бути місто урусів Київ?

Плоскиня ступив крок, але обоє монгольських вартових кинулися на нього і зірвали пояс з мечем. Тоді бродник, обережно опустившись на коліна, підповз до Субудая.

— Так! Розумію! — говорив він, зморщуючи лоб і зсовуючи хутряну шапку на потилицю.— Ось це наш Дніпро... А це гирло Дніпра біля моря, де Олешшя... А ось тут мала річечка,— це, певно, Калка, де ми стоїмо зараз... Але ти послухай, мій найсвітліший хане! Адже Дніпро не так тече просто з півночі на південь, а як зігнута рука, рогом. Ось тут, де плече,— це місто Київ, а де кулак,— там уже Чорне море. А де випирає у степ лікоть,— там на Дніпрі острів Хортиця, і ось, біля Хортиці, тобто коло ліктя, збирається руське військо.— Плоскиня пересунув боби так, що Дніпро вигнувся рогом.

— Скільки звідси до Києва? — спитав Субудай. Він вийняв з торби разом з бобами жменю золотих монет, підкинув їх на долоні і поклав біля себе.

У Плоскині очі розгорілись, і він облизав язиком сухі губи.

— А нащо тобі Київ? Від Києва руси не підуть. Адже до Києва звідси далеко, верст шістсот...

— Що таке «верст»? — розсердився Субудай.— Не розумію «верст»!.. Ти скажи мені, скільки до Києва кінських переходів?

— Якщо звідси на Київ поїдеш на одному коні, то будеш навпростець їхати днів дванадцять. А на двох конях — проскачеш за шість днів.

— От тепер ти мені став говорити до ладу.

— Але руси від Києва просто у степ не ходять. Вони спускаються на човнах по Дніпру до «ліктя», ось до цього рогу, до острова Хортиці. Тут вони переправляються на другий бік і тут «Залозним шляхом» [1], короткою дорогою ідуть сюди на Лукомор'я. Тут доброго кінського

[1] «Залозний шлях» — дуже давній торговий шлях від Азовського моря до Дніпра. «Залозний» виникло від стародавньої вимови слова «залізо», тому що цим найкоротшим шляхом караванами привозили залізо, що було за старих часів цінним металом і доставлялося з Китаю та інших місць Азії (Забелін, Брун). Це найменння — «Залозний» збереглось у зміненій назві станції «Лозова».

ходу всього днів три-чотири, а на двох конях проїдеш і за два дні.

— Лише два дні? — здивувався Субудай.— За два дні уруси можуть пройти сюди від Дніпра?

— Бачиш, ось звідси, де закрут, від Хортиці, наші руси часто нападали на половецькі кочовища. Якщо їхати без возів, то за два-три дні проїдеш.

Субудай, очевидно, був задоволений, одержавши важливі для нього відомості. Він посміювався, плескаючи себе по коліні, і наказав подати кумис. Він докладно розпитував Плоскиню про дороги, про броди через ріки, про військо урусів; про те, які в них коні, як озброєні ратники, чи добре б'ються?

— Б'ють вони здорово, особливо сокирками й звичайними сокирами.

— Скільки у цих урусів війська?

— Якщо всі ближні князі приведуть до Хортиці свої дружини: київські, чернігівські, смоленські, галицькі, волинські й інші, які дрібніші, то в степ вирушить піхотинців, стрільців і вершників тисяч п'ятдесят [1].

— Значить, в урусів п'ять туменів? — сказав Субудай і поклав п'ять золотих монет біля того «закруту» в Хортиці на Дніпрі, де починався похід у степ.— А скільки вершників виставлять кипчаки?

— Мабуть, теж набереться тисяч з п'ятдесят. На цьому боці Дніпра уже зібралася незлічена хмара кипчаків.

Субудай поклав іще п'ять золотих.

— Отже, проти нас буде всього десять туменів урусів і кипчаків? — зауважив Субудай і подивився на непроникного, мовчазного Джебе.— Пам'ятаєш, Джебе-нойон, з яким військом від чорного Іртиша ми пішли на Хорезм. Покажемо тепер, чи добрі ми учні «потрясателя всесвіту» Чінгісхана!

Плоскиня, стоячи навколішках, позирав то на золоті монети, то на замислених монгольських ханів. Хитрі, злі іскри майнули в очах Плоскині, коли він вкрадливо спитав:

— А що ж ти, найсвітліший татарський воєводо, не поклав іще кілька золотих на те місце, де стоїть твоя татарська сила? Похвалися, скільки у тебе війська?

---

[1] Чисельність руських і половецьких військ Плоскиня навмисно перебільшив, щоб налякати монголів. Насправді їх було значно менше. Літописи точного підрахунку не дають.

Субудай стиснув скарлючені пальці в кулак і тицьнув в обличчя Плоскині.

Ось скільки нашого татарського війська. А ось що я зроблю з урусами й кипчаками!..— Субудай злісно згріб десять покладених ним монет і кинув їх у торбу з бобами.— Усіх їх засуну в мою торбу і зжеру, як сир.

Плоскиня позадкував.

— Ти мені дай що-небудь від твоєї ханської милості за старанність!

— Угга! Я грошей нікому не даю, а мені їх усі приносять, і я все відсилаю моєму повелителеві Чінгісханові, непереможному... А втім, ти можеш заробити нагороду. Є в тебе сини?

— Слава богу, чотири є.

— Де вони? Далеко?

— Сидять на бродах по Дону.

— Я пошлю за ними сотню вершників, вони вмить їх доставлять сюди. Ти їм накажеш пробратися лазутчиками на уруську сторону і там довідатися, де розташовані уруські полки і скільки їх. Нехай вони дізнаються, які заміри в уруських воєвод, потім швидше повертають назад, щоб мені все точно розказати. Тоді я відпущу і тебе, і твоїх синів на волю і дам у нагороду косяк коней і кожному по жмені золота. Ну, чого вагаєшся? Чого мнешся?

Плоскиня стояв твердо, розставивши довгі ноги, важко зітхнув і сказав:

— Рубай мені голову, преславний хане, а моїх синів не займай!

Субудай засопів і вдарив кулаком по килиму.

— Ти так зі мною говориш? Гей, нукери! Одведіть мого почесного гостя у юрту з барсами і поставте потрійну варту. А Саклаб нехай частує його вдосталь, як хана...

— А ноги йому спутати? — спитав нукер.— Такий вовк утече!

— Та не забудь вшанувати його міцним залізним ланцюгом!..

Розділ сьомий

ТРИВОГА В КИЄВІ

Ви-бо своїми чварами зачали наводити невірних на землю Руську... Що ж то була за наруга через лихі усобиці від землі половецької!.. Загородіть полю ворота своїми гострими стрілами за землю руську, за рани Ігореві, хороброго Святославовича!

(«Слово о полку Ігоревім»)

На лівому степовому березі Дніпра, проти Києва, пором зранку захопили половці, які наїхали несподівано. Вони видерлись на пором, погрожували перевізникам, не даючи їм утекти. Від великої кількості людей пором нахилився, зачерпнувши води. На рябому, як барс, коні під'їхав старий огрядний половецький хан. Його супроводжувала сотня джигітів. Один із них гарцював попереду і тримав на довгій жердині ханський бунчук з кінськими хвостами і мідними брязкальцями. Другий бив у бубон. Двоє верескливо дуділи в дудки. Один джигіт на дикому коні, що люто хропів, ляскав канчуком, намагаючись прокласти ханові дорогу до перевозу.

Осторонь перед натовпом слухачів худий запорошений прочанин з торбою за спиною розповідав, що всі половці зараз біжать з Дикого поля[1], а за ними женеться незнайоме, страшного вигляду плем'я «татари»,— «обличчя їхні безбороді, носи тупі, і в кожного скуйовджена коса, як у відьми. Від одного вигляду безбожних татар люди падають мертвими...»

— Що це за люди? Розкажи нам, прочанине божий, мабуть, ти людина досвідчена й книжна.

Прочанин, спершись на довгу палицю, почав говорити:

— Прийде зі сходу в незліченній кількості якийсь лиховісний народ, у нашій країні нечуваний, глаголемий «татари», і з ним іще сім язиків. Якоже половці досі навколишніх народів полоняху і губяху, нині ж їхня загибель наста. Татари не токмо половців побєдіша і загнаша, але навіть дощенту іскореніша, а на їхню землю самі сідоша...

— Звідки впало це плем'я?

---

[1] Дике поле — причорноморські степи.

— Про це глаголять сказання в святих книгах, про них ще єпископ Мефодій Патарійський свідчить, яко грецький цар Александр Македонський у стародавні часи загнав поганий народ Гогі та Магогі [1] на кінець землі, в пустелю Єтрієвську, між сходом і північчю. Закрив він їх горами і наказав сидіти там до кінця строку. І тако-бо єпископ Мефодій рече, яко після кінця часу гори знову розсунуться, і тоді вийдуть звідти Гогі та Магогі і заполонять усю землю від сходу до Євфрату, і від Тигру до Понтського моря,— всю землю, крім Ефіоп'я...

— Всю землю! — вигукнули в натовпі слухачі.— Отже, і нашу землю?..

Прочанин вів далі:

— А хіба ви не бачите, що навкруги діється? Це знамення останнього часу! З'явилася страшна зірка, промінням до сходу далеко сягаюча, іже знаменована нову пагубу християнам і нашестя нових врат... То вийшли з-за гір і на нас ідуть погані Гогі та Магогі! Нині прийшло проречене закінчення часу. Кінець світові близький!..

Почулися зітхання й голосіння. Прочанин зняв повстяну шапку, і слухачі опускали в неї бублики і дрібні чорні монетки.

З правого берега на великих просмолених човнах припливли дружинники великого князя київського. Вони розігнали натовп, розчистили місце перевозу і допомогли старому половецькому ханові зійти на пором. У шовковому малиновому чекмені, підбитому соболем, у білому гостроверхому ковпаку, опушеному червоною лисицею, і в темно-червоних чоботях, гаптованих перловими нитками, хан поважно стояв, тримаючись за поручні рукою у шкіряній перстатій рукавиці. Другою рукою він стискав руків'я кривої шаблі, що сяяла алмазами.

Хан, огрядний, величний, здавався спокійним, тільки очі його тривожно бігали, косячись на темні води Дніпра. Вітер посилювався, поверхня річки брижила, і сиві баранці пінилися на високих хвилях.

Хан платив щедро. Поромники одержали від нього чимало жмень срібних грошей і старалися з усієї сили. Цілий день вони перевозили величезний караван: добірних коней, закутаних у розшиті попони, ревучих від страху верблюдів, гладких буйволиць з довгими рогами,

---

[1] Гогі та Магогі — міфічний народ диких велетнів, яких Александр Македонський нібито загнав за далекі північно-східні гори.

що спадають на плечі, іноземних полонянок, яких гарно вбрали тут-таки на березі, смаглявих, чорнобрових, прикрашених намистом і стрічками. Все це хан віз у дар руським князям.

У натовпі говорили, що це прибув найстаріший половецький хан Котян, власник сотень тисяч коней, що блукають по безмежних рівнинах Дикого поля з його тавром: слід копита у вигляді півкола і під ним дві риски.

— Котян — хазяїн степу! Він сам може виставити величезну рать. Недарма він приїхав до Києва. Біда його погнала. Та й інші половецькі хани потягнулися з усіма своїми родами на руську сторону і тепер переходять Дніпро всіма бродами і перекидними мостами. Половецькі загони входять у воду на конях у броні, з щитами і з списами... Що воно буде? Чи не замислили вони лихе? І пісень веселих половці більше не співають. Тільки пісні тягучі, як верблюдячий стогін, чути здалеку, коли їдуть із степу на наш бік...

У хоромах великого князя київського Мстислава Романовича [1] спішно готувалися до з'їзду: чекали на великих і малих князів. До всіх були послані гінці з запасними кіньми скликати на захист Руської землі.

Київському князеві нелегко було прийняти з честю вельможних гостей,— кожний приїжджав із своїми дружинниками; що був вищий князь, то з більшим почтом він їхав. Князівські слуги примусили всіх хлібників і м'ясників Києва пекти пироги з начинкою та пшеничний хліб і везти до князівського двору. Тепер не та сила, яка була в київського князя сто років тому, за часів Мономаха. Тоді під владою великого київського князя була майже вся Руська земля: і Київ, і Переяславль, і Смоленськ, і Суздаль, і Ростов, і навіть далекий багатий Новгород належав йому цілком. Тоді йому корилися всі князі, а половці не сміли поворухнутися. По всіх кордонах він розніс славу руського імені. Але минали роки, рід Мономаха дрібнився. Князі роздавали міста й волості своїм синам, племінникам і внукам, і тепер Мстислав Романович володів Києвом урізаним і ослаблим. За останні двадцять п'ять років розгроми, завдані руськими князями, знесилили Київ, коли і галичани, і во-

---

[1] Мстислав Романович (1214—1223) — останній київський князь з роду Мономаховичів.

лодимирці, і суздальці, і дикі половці, яких покликали безсовісні князі, грабували й палили древню столицю [1].

Нелегко було жителям Києва відбудувати своє місто після стількох розгромів; багато будинків залишилося зруйнованими, з повибиваними віконницями і дверима...

Зараз знову з степу насувалося лихо. Воно зібрало разом непримиренних князів, гордих і упертих, що ворогували один з одним все своє життя за кращий престол, за більш прибуткове місто, за людну волость. Тепер старі вороги половці самі з поклоном прибігли в Київ, просячи підмоги. Похмурі й пониклі, вони сиділи юрмою навпочіпки перед воротями княжого двору. Коли стали прибувати руські князі, половці до них підбігали, цілували повіддя коней, простягали руки, твердячи:

— Зберіть полки! Прийдіть до нашого степу! Обороніть нас! Допоможіть прогнати лихих недругів!

Князі кожний з своїм почтом збиралися на подвір'я княжого дому; вони стояли окремо, сперечалися, часом переходили, щоб послухати, де що говорять, але хоч як їх упрошували київські тіуни, не заходили у великокнязівські гридниці.

Половецький хан Котян так само перебував у дворі, гордий, як завжди. Біля нього, склавши руки на животі, похмурі й непорушні, стояли його степові радники в гостроверхих ковпаках, з темними від сонця і степового вітру обличчями. Старий перекладач з степових бродників пояснював ханові, хто з князів уже прибув, як звати того чи іншого, і хто особливо впливовий і сильний. Котян, зваживши, кому слід виявити шану, підходив перевальцем, схилявся, насилу торкаючись пальцями землі, і, знову з гідністю випроставшись, погладжуючи напівсиві довгі вуса, говорив одне й те саме:

— Допоможи, будь братом! На всіх нас суне загибель! Разом пліч-о-пліч станемо, загибель відженемо. Не погребуй маленьким подарунком. Прийми мою шану! Нікого не забував я, всіх хочу вшанувати — і наволоками, і кіньми, і худобою, і полонянками.

Уже сонце схилялося на полудень, а князі все ще стояли осторонь і до хрипоти сперечалися на гомінкому

[1] Найбільших розгромів Київ зазнав у 1162, 1169, 1202, 1204, 1207, 1210 рр. Особливо пам'ятний був розгром 1204 р., коли князь Рюрик Ростиславович у боротьбі за владу покликав собі на підмогу диких половців. Вони палили місто, вбивали мирних жителів, грабували майно й забрали з собою в полон багато киян з малими дітьми.

княжому подвір'ї; усі поглядали, хто перший ввійде до гридниці князя київського. Говорили, що Мстислав Романович ще на когось чекає,— може, на гінців із півночі від владного і гордовитого князя суздальського, Юрія Всеволодовича, який чекає з'їзду в себе у Володимирі і не поїде на раду князів до обіднілого Києва. Та ще не видно князя галицького Мстислава Удатного[1],— він особливо всіх скликав на снем (з'їзд), і гінці його всіх спонукали: «Лихо загрожує неминуче, приїжджайте вборзе![2]» Враз всі пожвавішали й заговорили:

— Мстислав Удатний приїхав! — і з цікавістю, відштовхуючи один одного ліктями, намагалися глянути на князя, прославленого вдалими походами й перемогами над уграми та ляхами.

Мстислав Удатний увійшов ходою легкою, незважаючи на роки. Він зупинився, озирнув усіх жвавим поглядом чорних проникливих очей, немовби розшукуючи когось, і довго крутив довгий звислий вус. Готовий до бою, він був у позолоченому шоломі, що виблискував у сонячному промінні, і в легкій кольчузі з золотою оздобою. Червоне корзно[3] під час його швидкої ходи розвівалося. Він помітив у кутку двору хана Котяна і попрямував до нього. Той заметушився і, простягнувши руки, пішов назустріч Мстиславові. Вони притулилися плечами, і Котян припав головою до грудей галицького князя. Білий ковпак Котяна впав у порох, і всі помітили, що плечі половецького хана судорожно здригалися.

— Плаче! Нехай поплаче! — зашепотіли у натовпі.— Ці лиходії чимало наших людей зробили своїми колодниками, тепер самі зазнають, що таке гіркі сирітські сльози! Мстислав одружений з дочкою хана Котяна, тому і розпинається за багатого тестя!

Дружинники повідомили київського князя про приїзд Мстислава Удатного. Проте Мстислав Романович усе ще зволікав і не виходив на ганок, щоб зустріти двоюрідного брата,— старі рахунки заважали! А Мстислав, обнявши Котяна, відійшов з ним у куток двору, і довго вони стояли там і тихо розмовляли.

Знову всі заворушились і почулися вигуки:

— Суздальці приїхали. Буде сильна підмога! Де ж

---

[1] Сучасники називали князя галицького Мстислава Мстиславовича Удатним (Удачливим), пізніше літописці переробили це прізвисько на «Удалий».

[2] Вборзе — спішно, щодуху.

[3] Корзно — плащ.

нам вирушати без суздальців! Ні, це не суздальці, а молодий ростовський князь Василько Костянтинович.

На подвір'я ввійшов стрункий, молодий воїн. Світлий пушок ледве вкривав його підборіддя. Він так само, як Мстислав Галицький, був готовим до бою,— в кольчузі і стальному шоломі і з довгим прямим мечем біля пояса. Одягнений він був скромно, червоне корзно вицвіло. Весь одяг його був у куряві і забризканий грязюкою, — мабуть, щойно зійшов з коня. Поруч нього плентався дід з довгими напівсивими кучерями, що спадали на плечі; на сириці, перекинутій через плече, висіли гусла.

— Це сліпий співак! Славний співак Гремислав! Раніше був воєводою, не раз громив половців, а рязанський князь Гліб із злості посадив його в поруб [1], осліпив і тримав три роки. Там, в ув'язненні, Гремислав почав складати пісні, і його взяли з порубу. Відтоді він блукає з одного міста до іншого і співає бувальщину про часи стародавні... Сьогодні, певно, ми почуємо Гремислава!

Молодий князь Василько з привітною усмішкою і з повагою до старших князів обійшов усіх. Князі самі йшли йому назустріч і запитували:

— А чому ж не їдуть суздальці? Ти їхній сусіда, ти знаєш, чому їх нема? Великий князь суздальський Юрій Всеволодович твій рідний дядько, чи умовив ти його?

— Все ще думає! А чи приїде,— про те і відуни не скажуть...

На ганок княжого дому вийшли парами десять дружинників, усі, як один, ставні, в кольчугах і шоломах, з короткими списами. Вони зійшли східцями і зупинились обіч сходів, чекаючи князя Мстислава Романовича.

Він вийшов поволі, спираючись на посох з позолоченим орлом. Суворі очі з прямими бровами дивилися втомлено й нерадісно. Ледь роздвоєна сивувата борода, хрест і золота іконка на грудях, парчевий каптан, весь іконописний образ князя свідчили більше про його щиру побожність і нічні молитви, ніж про військові турботи. Князь, злегка накульгуючи, зійшов сходами і зупинився на останній приступці.

— Просимо милості, гості дорогі! — сказав він сумним, наче пригніченим турботою голосом.

Усі князі на дворі почали кричати разом, перебиваючи один одного:

---

[1] П о р у б — підвальне приміщення.

— Навіщо нас викликали? Рятувати диких половців? Не бачити б їм світу-сонця! Без них стане легше! Нехай самі себе рятують, а ми подивимось!

Огрядний хан Котян відокремився він натовпу і, перевалюючись на кривих ногах, поспішив до ганку. Торкнувся рукою землі, торкнув гаптоване золотом убрання князівське і, захлинаючись, сказав:

— Княже найсвітліший! Ти раніше був ласкавий до мене, як і я до тебе! Будь нам замість батька! Допоможи прогнати злобний народ хана Чагоніза! Наче вовки, шастають по нашій землі ці лиходії, яких звуть татарами. Всю нашу землю сьогодні у нас відняли, а завтра прийдуть до вас і вашу Руську землю візьмуть. Бороніть нас! Якщо не допоможете нам, всі ми нині порубані будемо, а ви, руські, завтра будете побиті! Треба нам усім з'єднатись і оборонятись однією раттю.

— Не каркай! Чого наплів! — лунали невдоволені голоси.— Тихше, дайте говорити! Навіщо без пуття лаятись?

Другі заперечували:

— Половці — вороги наші! Вони зараз на нашій землі без моці й сили— Перебити всіх і багатство їхнє забрати!

Нові голоси, перебиваючи один одного, змішалися в дикий галас. Князь київський безпорадно озирався, піднімав руки. Крики посилювались.

Князь Мстислав Удатний, рішучий і швидкий, зійшов на східці ганку.

— Князі преславні, і воєводи чесні, і всі молодці руські! — говорив Мстислав.— Чи не всі ми сини однієї землі святоруської? Забудьмо старі сварки, і чвари, і війни з половцям! І ми їх били і полонили, і вони нас палили й громили... Зараз тяжкі дні настали і для половців, і для нас. Коли наступає новий, невідомий ворог, краще дружба, ніж війна з половцями. Якщо ми зараз їм не допоможемо проти безбожних татар хана Чагоніза, то половці можуть до них перейти, і сили ворожі стануть ще більшими.

— А що за люди татари? Може, вої прості, простіші, ніж половці. Скільки їх?

— Хан Котян разом з аланами бився проти татар Чагоніза. Каже, що нападають вони дружно, рубаються завзято. Прийшли вони здалеку, пройшли країну Обезів[1] і Залізні Ворота. Самим половцям було не під силу спинити татар. Розграбували татари намети половецькі, взяли в полон і дружин, і коней, і худобу, і всі багатства Котяна

[1] Обези — плем'я, що жило на Північному Кавказі.

та інших половецьких воєвод... Тепер татари так ополонились, що не знають, куди дівати свій полон, обжерлись, як пес на падлі, і поставили свої багаті товарища[1] біля Лукомор'я на берегах Хазарського моря... А самі татари без нічого, на конях, без возів, вирушили на Руську землю. А коли хто каже, що я не заради землі святоруської стараюся, а заради мого тестя, тепер убогого хана Котяна, то все це на мене чорна брехня!..

Натовп слухав уславленого князя Мстислава, затамувавши дух. Почулись окремі вигуки:

— До берега Хазарського моря далеко, днів з двадцять ходу.

— Не вперше нам зустрічати незваних гостей! Князю київському доведеться зустрічати їх, нехай він і журиться про це!

Натовп гудів, знаючи, що нема у князів єдиної братньої любові, нема єдиної волі, і відчувається в них давнішня злоба, і печуть їх старі рахунки.

Почувся спів. Церковна процесія у парчевих ризах з'явилася в потрібний час, щоб утихомирити розпалені пристрасті й суперечки князів. Чотири широкогруді диякони, розмахуючи кадилами, хлопчики з засвіченими товстими, як рука, восковими свічками, старі протопопи з металевими хрестами в руках, нарешті митрополит у великій золотій митрі, смаглявий чорнобородий грек, підтримуваний під руки двома хлопчиками,— всі наблизились до ганку, протягло співаючи, і зупинились, одразу внісши тишу.

Князь київський підійшов до митрополита, схилився, склавши долоні, поцілував благословляючу старечу руку і тихо шепнув:

— Скажи повчання, святий отче! Умов князів стояти дружно, любовно, забувши старі кривди!

Митрополит піднявся на ганок, благословляючи всіх на три сторони і почав говорити завчену промову, погано вимовляючи руські слова:

— Братіє і сини мої люб'язні! Навчіться бути благочестивими діячами згідно з євангельським словом! Спонукайтеся на добрі діла ради господа! Язику стриманість, розумові смирення, тілу підкорення, гніву згуба!..

Князь київський стояв, лагідно схиливши голову. Мстислав Галицький тривожно оглянувся, помітив розтулені роти і невдоволення на обличчях. А митрополит говорив далі:

---

[1] Товарище — склад товарів.

— Якщо ти чогось позбавлений,— примирись і не мстися! Якщо ненавидимий і гнаний,— терпи! Якщо зганьблений,— моли! Господь вказав нам перемагати ворога трьома добрими ділами: покаянням, слізьми і милостинею...

Мстислав обережно підійшов до чотирьох дияконів і шепнув:

Грек з глузду з'їхав! Усе переплутав! Кому він про сльози і покаяння говорить? Адже князям говорить, а не челяді і смердам! Мерщій починайте будь-який псалом чи тропар,— кожному дам по барану!

Митрополит щось белькотав ще, а всі чотири диякони разом почали співати тропар, за ними підхопили всі протопопи та хлопчики низькими і тонкими голосами. Князівські тіуни оточили збентеженого митрополита і допомогли йому ввійти в князівську гридницю.

На верхню приступку сходів зійшов молодий князь ростовський Василько.

Я прискакав з далекої півночі, від Ростова великого. Заради Руської землі і заради християн кажу я вам ось що. Прибули до нас спішні гінці від князя київського, Мстислава Романовича, кваплячи озброїти полки і поспішити на оборону Руської землі. Привів я своє невелике військо, а найсильніший з нас, князь суздальський Юрій Всеволодович, усе ще гадає: чи прийдуть татари до нього в Суздаль, чи обійдуть стороною? І тут я чую такі ж розмови; «Кожний хай дбає за свою голову!» А святий митрополит говорить слова, пристойні не воїну, а древньому старцеві перед кончиною,— про покаяння і сльози... Тихою лагідністю не зупинимо ворога, не вдержимо землі Руської...

— Правильно, правильно сказав Василько! — закричали у натовпі.

Народ невідомий і злий йде швидко, верхи... Треба з честю зустріти незваних гостей. Треба відбитись од них і притомити назавжди. Татари не крилаті, не перелетять через Дніпро, а якщо й перелетять, то, певно, сядуть, і ми тоді побачимо, що бог дасть.

— Приймемо їх на мечі й сокири!

— Так нехай наші стольні князі,— вів далі Василько,— пройдуть до гридниці князя Мстислава Романовича і за стародавнім звичаєм сядуть тісним колом на одному килимі й вирішать: чи зустріти поганих недругів слізьми й покаянням, чи випробуваними дідівськими мечами булатними?

— Правильно сказав князь Василько. Нехай так і буде! — закричали з усіх боків.

— А хто буде найстарший? Хто поведе полки? Я під рукою Мстислава Романовича не піду! — кричали з одного боку.

З другого підхоплювали:

— Нехай поведе рать Мстислав Мстиславович Галицький. Недарма його прозвали Удатний, він удачу принесе!..

Двадцять три князі пройшли до гридниці київського князя, щоб вирішити, що робити. Думали довго, а домовитися не змогли. Мстислав Удатний доводив, що треба напасти на татарський табір біля Лукомор'я. «Захопивши їхні товарища, ми збагатимо всіх. Тоді не тільки князь, а й простий ратник одержить здобич чималу».

Ця думка про похід до Лукомор'я багатьом сподобалась, але князі ніяк не могли обрати одного воєводу для всіх полків.

Тим часом із степу прибіг один з бродників. Він повідомив, що невідомі татари густо сунуть до Дніпра. Це прискорило рішення йти проти татар, переправляючись через Дніпро біля острова Хортиці.

Князі зійшлися на одному: кожний князь іде сам по собі з своєю раттю, ніхто нікому шляху не перебиває. Хто, щасливий, прийде перший до Лукомор'я і захопить татарський табір, той чесно повинен поділитися з іншими князями.

Всі поцілували хрест: не порушувати клятви, і якщо хто з князів почне брань проти другого князя, то бути всім заодно проти призвідника. Потім поцілувалися між собою — тут Мстислав Київський і Мстислав Удатний підставили один одному потилиці.

Коли князі підвелися з килима, князь Василько був чорний від думи і турботи. Похмурий, він вийшов на ганок. Його очікував старий співак Гремислав.

— Добром ми не кінчимо,— сказав Василько.— Не так треба воювати. Не багатства татарського слід шукати, а так покласти ворогів, щоб більше не поворухнулись. А йти нарізно, коли кожний одвертає обличчя від іншого — це своєю волею накликати на себе біду.

Настав теплий вечір. Над княжими палатами сяяли ясні зірки. На дворі стояли довгі дубові столи, приготовані для обіду. Коли всі гості посідали на дубових ослонах і затихли, смакуючи князівські пироги і смажених лебедів, а отроки з палаючими факелами стали навколо столів, усі виразно побачили в червоному тремтливому вогні старого співака Гремислава, який сидів на верхній сходинці

княжого ганку. Ніжно забриніли переборами дзвінкі гусла, а старий співак, підвівши до неба червоні западини очей, заспівав трохи надтріснутим голосом улюблену бувальщину.

Гремислав співав про сміливий похід Ігоря Святославовича на половців, про сварки і розбрат князів, про марну загибель через це хоробрих руських воїнів, про те, як оці сварки «відчиняли ворогам ворота на Руську землю»...

Багато хто, слухаючи це, схилив голову на руки й замислився: чи не таким лихом загрожує зараз незгода і взаємна зненависть князів і чи не загублять оці чвари і ворожнеча велику руську справу — захист рідної землі?..

Розділ восьмий

ПЛАН СУБУДАЙ-БАГАТУРА

Субудай викликав десять своїх тисячників. Джебе прийшов так само з десятьма. Сиділи всі в юрті колом, і старі і молоді. Слухали, що говорить Джебе. А Джебе дивився поверх голів і немовби щось бачив удалині.

— Київ — багате місто...— говорив Джебе.— Будинки для молитви мають дахи високі, круглі, і покриті вони щирим золотом. Ми обдеремо оці золоті дахи і біля намету Чінгісхана поставимо коня, відлитого з чистого золота, такого ж великого, як його білий кінь Сетер.

— Піднесемо Чінгісханові золотого коня! — вигукнули монголи.

В урусів багато ханів; називаються вони по-їхньому «конязь». І всі ці хани — «конязі» — між собою гризуться, як собаки з різних кочовищ. Тому розгромити їх буде неважко. Ніхто не зібрав оцих «конязів» в один сагайдак, і нема в них свого Чінгісхана.

Такого іншого вождя, як наш великий Чінгісхан, ніде в усьому світі не знайдеш!

— Я кажу вам: ми повинні налетіти на уруську землю швидко, підпалити її з усіх кінців і захопити Київ, поки...— і Джебе зупинився.

— Поки що? — спитали тисячники.

— Поки не прийшла ще відповідь на донесення наше єдиному й найвеличнішому.

— Чінгісхан накаже ждати його приходу! Чінгісхан захоче сам увійти в Київ! — говорили монголи.— Ми вже брали такі великі міста, як Бухара, Самарканд, Гургандж,

і нам узяти Київ неважко. Ми повинні якнайшвидше взяти Київ.

Усі дивилися скоса на Субудая і ждали, що скаже цей хитрий і обережний «барс з відгризеною лапою». Він сидів, зігнувшись набік, і вдивлявся в кожного.

— Не так легко буде розбити урусів, як гадає Джебе-нойон,— сказав тисячник Гемябек.

— Урусів і кипчаків багато — сто тисяч, а нас мало,— двадцять тисяч, та ще один тумен різних волоцюг; вони розлетяться, як зграя горобців, якщо ми почнемо відступати. Небезпечно нам увійти в уруські землі, де багато, дуже багато сильного війська. Нам не можна йти на Київ... Звідси нам треба йти назад, під могутню руку Чінгісхана...

— Чи не згадаєш ти, хоробрий багатуре Гемябек,— сказав Джебе,— що цзиньців [1] було ще більше, ніж урусів, коли ми разом з тобою й іншими багатурами вдерлися в їхні оброблені рівнини за великою китайською стіною?

Субудай заворушився і замахав рукою. Всі притихли і нахилилися в його бік.

— Починаючи справу, треба згадати, як раніше діяв «єдиний». І потім треба подумати, що він зробив би на нашому місці,— поволі говорив Субудай.— Спершу треба перехитрити ворога, погладити його по щетинці, щоб він замружився і, розкинувши лапи, розтягнувся на спині... А тоді кидайтеся на нього і перегризайте йому горлянку!

Всі випростались і перезирнулись. Тепер стало ясно, що доведеться робити. Нічого й думати про повернення назад під захист могутньої руки великого кагана... Субудай говорив далі:

— Урусів багато! Вони такі сильні, що могли б нас розчавити, як чавить на дорозі нога верблюда сонну сарану. Але в них нема порядку! Їхні «конязі» завжди між собою гризуться. Їхнє військо — це стадо дужих биків, які бредуть степом в різні боки... Однак в урусів є свій Джебе! Його звуть багатур Мастисляб... Кажуть, що цей Мастисляб багато воював і до цього часу бачив тільки перемоги, але в них нема свого Субудай-багатура, щоб, коли Мастисляб зарветься вперед у небезпечне місце, його підтримали й виручили!..

— Ми його спіймаємо, оцього Мастисляба, й одвеземо до Чінгісхана! — вигукнули монголи.

— Я обіцяю,— додав Субудай,— що той, хто спіймає Мастисляба і зніме його золотий шолом, той сам одвезе його до Чінгісхана.

---

[1] Цзиньців — китайців.

Нарада тривала довго. Всі говорили пошепки, щоб вартові нукери не почули рішень монгольських полководців.

Другого дня Джебе виступив на захід із своїм туменом вершників, а Субудай з іншим туменом лишився на берегах ріки Калки, щоб підготувати коней і підготувати їх до вирішальної сутички.

Розділ дев'ятий

МОНГОЛИ НА БЕРЕГАХ ДНІПРА

Весна була надзвичайно жарка. Багато днів дули сухові. Трава, що буйно піднялася, почала в'янути і скручуватись. Сонце нещадно пекло і здавалося пронизливим оком Субудая, що підганяло всіх.

Джебе-нойон розділив свій тумен на п'ять частин. З однією частиною на дві тисячі коней він поскакав уперед до Дніпра, а чотири загони інших вершників розставив уздовж звивистого, протоптаного віками шляху в степу.

Кілька татарських сотень поскакали в різні боки, у степові простори, і скрізь, де знаходили кипчацьких кочівників із стадами, зганяли їх до шляху.

Джебе, на чолі сотні вкритих курявою нукерів, під'їжджав до широкого Дніпра, що виблискував у промінні сонця. Чорні осмолені човни пересувалися синьою гладінню ріки.

— Поглянь, ось руські ратники! — сказав перекладач.

На горбі біля берега стояли руські воїни в залізних шоломах з короткими списами. Затуляючись рукою від сонця, вони вдивлялись у степову далечінь. Побачивши, що наближаються не кипчаки, а вершники іншого племені, руси збігли до річки і на човнах відпливли од берега.

Джебе у гостроверхому сталевому шоломі, похмурий і бронзовий від спеки, стримав коня над береговим обривом і вузькими некліпаючими очима довго розглядав горбкувату рівнину протилежного берега. Там чорнів багатолюдний табір, рядами стояли вози з підійнятими вгору голоблями. Паслися табуни різношерстих коней. Піші й кінні воїни пересувалися по рівнині, і яскраво спалахували сонячні іскри на металевій зброї.

Кілька човнів кружляло поблизу берега. Гребці старанно гребли, борючись з течією багатоводної ріки. З одного човна закричали:

— Гей ви, гості незвані! Що ви у нас шукаєте? Який нечистий вітер вас приніс?

Двоє бродників, що супроводжували Джебе, перекладали йому слова, які долітали з човнів.

— Ми йдемо не на вас, а на кипчаків! — гучним голосом відповів бродник.— Кипчаки наші холопи й конюхи. Бийте їх, а обози й худобу беріть собі. Кипчаки нам багато заподіяли зла, та і вам вони шкодять здавна. А ми з вами хочемо миру. Війни з вами у нас нема.

З човна кричали:

— Присилайте ваших послів, а ми з ними переговоримо!

— А з ким говорити? Чи є у вас тут великий начальник?

— Тут князів багато. Вони з вашими послами вже домовляться!

Джебе вибрав чотирьох нукерів і одного бродника як перекладача і наказав їм перебратися на той берег. Вони повинні побачити головного київського князя і сказати йому: нехай уруси женуть від себе кипчаків, забирають їхню худобу й багатство, а тут, у степу, татари їх порішать.

Вибрані нукери переступали з ноги на ногу, чухали канчуками спини й говорили:

— Про що нам з урусами говорити? Краще почнемо з ними бійку.

Джебе сказав:

— Тоді поїду я сам з перекладачем.

Нукери закричали:

— Ні! Не їдь до них! Що без тебе станеться з нашим військом? Що робитимуть вовченята без старого вовка? Там з тебе здеруть шкуру. Лишайся! Ми поїдемо.

Чотири нукери і бродник спустилися до ріки і гукнули руських, що роз'їжджали поблизу берега. Один човен пристав і забрав монгольських послів.

Джебе довго лишався на високому березі, оглядаючи другий бік. Там, у туманному серпанку, далеко розляглися луки, гаї і голубі заводі; скрізь по дорогах вітер ніс хмари куряви, здійнятої загонами, які підходили.

Вночі, загорнувшись у баранячу шубу, Джебе лежав на могилі коло багаття. Він ждав посланих до урусів нукерів. Вони не повернулись. Кипчаки їх зарізали.

Навкруги в степу блимали далекі вогники багать. Всюди рівнина жила невідомим життям. Якісь стривожені вершники пробирались улоговинами через степ, і вночі спалахували вогники далеких багать...

Джебе не міг заснути всю ніч. Важкі думи, уривки розмов, знайомі обличчя пропливали перед ним, і він то переймався люттю, то починав дрімати... І знов перед

ним поставали то залізний шолом з чорними лисячими хвостами страшного старого Чінгісхана і його зеленкуваті, котячі, некліпаючі очі, то пронизливе відкрите око Субудая, то помахи виблискуючих мечів...

Тепер мають бути битви з урусами, сильними воїнами, які не втікають, а самі шукають бою. Перемога над ними буде дуже важкою!.. Тепер настають такі дні, коли може померкнути вся слава Джебе, завойована його перемогами в Китаї.

Або він накладе в цих степах своєю головою, або ім'я Джебе знову всі повторюватимуть у золотій юрті кагана як великого переможця урусів і кипчаків, що забрав золотий шолом у Мастисляба.

Вранці нукери розбудили Джебе.

— Дивись, що діється на тому боці... Уруси пригнали зверху стільки човнів, що в'яжуть міст через річку. Їхні вози вже спустилися до самої води. Там скупчилося багато кінноти і піших воїнів [1]. Незабаром вони почнуть переходити на цей бік. Що робити?

— Не заважай урусам! — наказав Джебе.— Спостерігайте здалеку і відступайте в степ!

Розділ десятий

УРУСИ Й КИПЧАКИ РУШИЛИ В СТЕП

...І загорілись уруси й кипчаки бажанням розбити татар: вони гадали, що ті відступали з страху, через малу силу, не бажаючи битися з ними, і тому навально переслідували татар. Татари все відступали, а ті гналися слідом дванадцять днів.

(Ібн ал-Асір)

Сухорлявий рудий кінь Джебе-нойона легко вилетів на одинокий курган і зупинився біля високої кам'яної постаті степового богатиря. Його широкі сутулі плечі, плоске обличчя, короткий меч на стегні, гостроверха шапка і навіть чашка в руках були за давньої давнини старанно

[1] Південноруські князі на нараді в Києві вирішили зустріти татар на чужій землі і в квітні виступили у похід. На Дніпрі з'єдналися ополчення: київське, чернігівське, смоленське, курське, трубчівське, путивльське, а також волинці й галичани, які прибули на човнах.

висічені з суцільного каменя молотком кочового майстра... Минули віки, і багатолюдна країна перетворилася на пустельний степ, а кам'яний богатир, як і колись, міцно стояв, глибоко вкопаний, на вершині кургана і похмуро дивився опуклими сліпими очима в той бік, куди він колись чинив свої наскоки.

Так само нерухомо, як ідол, сидів на коні Джебе, вдивляючись холодними примруженими очима в той бік, звідки по зеленому степу, що парував ранковими туманами, швидко розповзалися лави чорних рухливих крапок... Вже вмилений кінь остиг і вільно тягнув повід, силкуючись схопити чорними губами чахлі стеблинки блідого полину; він уже почав збивати копитом солончаковий грунт, а Джебе не міг одірвати погляду від густих рядів руських воїнів, що все наближалися.

Попереду вершники... Одні посуваються дорогою, інші широко розсипалися по степу... Над ними здіймається чорна хмара куряви... У них короткі списи... Ось у куряві виразно видно вози. Руси сподіваються на багату здобич, вони везуть на возах зброю, казани і мішки з хлібом.

Джебе натягнув повід. Час їхати... Руси вже помітили самотнього вершника на кургані... Ось кілька русів і кипчаків відокремились од загону. Вони швидко прямують в його бік. Інша група вершників помчала вперед дорогою, щоб відрізати йому шлях. Але недарма Джебе любить свого рудого жеребця, одного з найкращих скакунів у його тумені.

Джебе з'їжджає запиленим солончаковим схилом кургану. Збоку земля розрита і видно чорний вузький вхід,— мабуть, тепер лігво степових вовків. А раніше хтось рився в могилі богатиря, хотів викрасти його золотий скарб...

Джебе прискорює біг коня. Треба дістатися до яру. Там причаїлися в засаді сотні Гемябека. Татарські розвідники залягли в траві і добре все бачать — і наближення урусів, і втечу від них Джебе.

Але руські вершники все ближче... У них добрі коні, вперед пущено найкращих вершників. Небезпечніші за інших ті, що скачуть навперейми, звернути вбік не можна,— ліворуч яр з стрімкими берегами, праворуч уруси. Їх дев'ятеро. Троє задніх почали відставати... Передні шість теж розкололись, вони хочуть оточити його.

З-під ніг коня вилетіла зграйка сірих куріпок і понеслася вбік, знову падаючи в траву. Заєць метнувся з-під широкого лопуха і помчав прямо, прищуливши вуха. А кінь, як і раніше, легко скакав, відкидаючи руді ноги, стрибаючи через кущі бур'яну, і швидко виносив Джебе, що схилився до гриви.

Вороги недалеко... Джебе розрізняє їхні загорілі обличчя під залізними шоломами. Двоє урусів прикриваються червоними щитами: один зовсім молодий, з рум'яним обличчям і чорними очима, у другого сиві звисаючі вуса. Найближчий за всіх третій в яскраво-червоному чекмені — кипчак на вороному коні... Він намотує на руку аркан.

Вірне око у Джебе, і не схиблять його стріли. Джебе натягує свій страшний тугий лук, і кипчак, змахнувши руками, падає з сідла. Сполоханий вороний кінь мчить уже без вершника, задерши голову, і вітер розвіває його довгу гриву.

Молодий руський воїн близько... Через якусь мить коні зіткнуться. Юнак сильно метнув короткого списа, але той тільки ковзнув по плечу сталевого татарського панцира... Друга довга стріла Джебе вп'ялася юнакові між чорними блискучими очима... Прощай, славо! Прощай, яскраве сонце, прощай, отчий дім!

Джебе не оглядається... Він шукає очима: де ж нукери Гемябека? Ось вони! Ціла юрма їх уже вибралася з яру і мчить з хрипким лютим виттям назустріч наступаючому руському загонові.

Руські вершники швидко перешиковуються і змикаються в тісні ряди. Їхні червоні щити,— круглі зверху і гострі знизу,— вирівнюються дружним і грізним цепом. Воїни вийняли свіжовідточені сяючі мечі і стрімко летять на татар.

Але Гемябек і його нукери твердо пам'ятають наказ Джебе: наблизившись на політ стріли, вони круто повертають коней, проносяться повз здивованих урусів, посилаючи згубні стріли, і щодуху скачуть назад у степ.

Уруси з криками кидаються вслід. Вже їхні стрункі ряди змішались. Усі скачуть врозбрід, намагаючись догнати тікаючих татар. Деякі уруси на чудових конях наздоганяють десяток відсталих. Вони рубають їх, здирають броню і пересідають на татарських коней.

Джебе, оточений охоронцями, недовго спостерігав першу сутичку татар з урусами. Він спустився в яр, де пробивалося джерело, напоїв коня і наказав усьому татарському загонові відходити далі.

Вершники Гемябека, повернувшися, сказали, що їхній начальник, поранений списом, упав разом з конем; його оточили руські вершники, але він відбився і поскакав у степ. За ним погналося багато кипчаків.

Вночі Джебе з допомогою бродників сам допитував захопленого руського полоненого. Той розповів, що це йде передовий загін під начальством сміливого галицького князя Мстислава Удатного. З ним воїни з Галича і волинських

міст. Вони спустилися на човнах Дністром до моря, завернули в гирло Дніпра і звідти піднялись до острова Хортиці, де призначено збір усіх загонів, які йдуть на татар.

— Князі не миряться один з одним,— говорив полонений,— всі йдуть загонами нарізно; в кожному загоні свій начальник, а загального воєводи над усіма нема. Хоч ратники між собою говорили, що слід було б зробити головним воєводою Мстислава Удатного,— дуже він у бою досвідчений і запальний! — але проти нього заперечував князь Мстислав Романович київський. Він ніяк не може підкоритися, бо вважає себе старшим, великим князем. А простим ратникам від тієї княжої ворожнечі тільки скорбота і розорення; адже коли татари переможуть, то всі князі на борзих конях повтікають, а прості ратники ляжуть кістьми. У похід ратники вирушили на своїх орних конях, на них далеко не втечеш. А татари вислизають від них, як в'юнкі вужі.

Джебе спитав: чи багато кипчаків? Полонений відповів, що кипчаків, кажуть, дуже багато. Їхні загони йдуть лівим берегом Дніпра, кваплячись з'єднатися біля Хортиці з руськими військами. І зараз спереду, разом з Мстиславом Удатним, іде кипчацький загін, а веде його воєвода Ярун.

— А що кажуть уруси про татарських воїнів? — спитав Джебе.

— Раніше говорили, що татари воїни «прості» (малосильні), ще гірші, ніж кипчаки. Тому князі й поспішають без остраху захопити татарський табір і награбоване татарами добро. А тепер я помітив, що татари і воїни хороші, і стрільці влучні.

Джебе наказав татарам відійти далі в степ й не розпалювати вночі багать, а руського полоненого зарізати.

Вночі бродники і татарські розвідники підповзли до руського передового загону і слухали, що там говорять. Руські воїни ночували посеред кола, утвореного з возів. Кипчаки стояли окремими таборами, співали й танцювали біля багать. Вони раділи, що повертаються до своїх покинутих кочовищ, звідки виженуть татар.

Розвідники розповіли, що уруси спіймали начальника татарської тисячі Гемябека. Тікаючи, він заховався в кургані, у вовчій норі. Його витягли уруси і віддали кипчакам. Ті прив'язали його за руки й за ноги до чотирьох коней, а коні, поскакавши в різні боки, розірвали його на куски... Голову Гемябека, просунувши ремінь від повода крізь вуха, повіз з собою біля сідла воєвода половецької раті Ярун.

Розділ одинадцятий

ТАТАРСЬКА ПАСТКА

Джебе з татарами відходив, стежачи за передовим загоном руських, що швидко наступали. Іноді татари кидались битися з кипчацькими вершниками, що вилітали наперед, але великих боїв не було.

Роблячи довгі переходи, руські іноді вдень зупинялися, і вершники ловили кипчацьких биків, які розбрелися по весняних луках. Ці стада були пригнані з наказу Джебе. Татарські пастухи охороняли стада, поки не наближалися руські й кипчацькі воїни; тоді пастухи тікали, приєднуючись до татар.

Джебе робив усе, щоб розтягнути сили руських, щоб ослабити їхню пильність, щоб вони на привалах об'їдалися бичачим м'ясом і не сподівалися грози. Руські загони йшли окремими частинами, все більше віддаляючись один від одного, розтягуючись по широкому курному шляху. Лягаючи вночі спати, вони вже не обгороджувались тином і возами.

Нові руські полонені розповідали, як ратники задоволені походом, численністю захопленої худоби: «Тепер одягнемося в кожухи, з волових шкур нові чоботи пошиємо...» «Де ж незліченна сила татарська? Кипчацьких биків більше, ніж татар. Так, ганяючись за ними, ми до Лукомор'я дійдемо, а табору татарського і не побачимо».

Один загін руських ішов струнківше від інших; в ньому був військовий порядок, ратники йшли дружніше, не розходячись по степу. На ніч там завжди ставили коло з возів, висилали в усі боки розвідників. Це були полки київського великого князя Мстислава Романовича. Кияни йшли окремо від інших; половина була піших воїнів, половина їхала на важких конях-ра́таях. Вони теж іноді зупинялися і висилали вершників збирати блукаючу в степу, відгодовану на весняних травах кипчацьку худобу. Потім вони варили в мідних казанах юшку з м'ясом і, попоївши, лягали спати до ранку.

Татари говорили, що коні урусів не такі верткі й витривалі, як татарські, що стріли урусів летять не так далеко, але уруси сильніші в рукопашному бою, коли вони б'ються сокирами з довгими руків'ями, і уруси стійкі й напористі.

Після кожної короткої сутички з руськими загонами

татари тікали далеко в степ, ховаючись за горбами, вислизаючи ярами.

Томили душні дні, жодна хмара не пливла в небі, щоб заступити немилосердно палаюче сонце. Загони збивали хмари чорної куряви, в якій задихались і коні, і люди. Деякі загони звертали з дороги в степ і йшли цілиною, але й там розпечена земля розсипалася під ногами, і курява чорною хмарою нависала над військом.

У ці жаркі дні почали висихати струмки, і воїни бурчали: «Для чого нас погнали в степ шукати татар? Чи не час повертатися додому, забравши з собою кипчацький скот?»

Розділ дванадцятий

СУБУДАЙ-БАГАТУР ГОТУЄТЬСЯ ДО БИТВИ

Старий полководець провів два дні в роз'їздах, оглядаючи місцевість, вибираючи поле, вигідне монголам для битви.

Тричі прибували гінці на вмилених конях.

— Джебе-нойон відступає... Попереду йде загін довгобородих... Їх веде «багатур Мастисляб»... Разом з ними йдуть кипчаки хана Яруна... Він везе біля сідла на ремінці голову нашого тисячника Гемябека...

Останнього вечора напередодні бою Субудай повернувся в свою юрту на горбі, де біля рогатого п'ятихвостого бунчука були поряд встромлені в землю десять високих списів з бунчуками тисячників усього загону. Тепер весь тумен був зібраний і гудів гомінким табором на рівнині.

Субудай лежав на повстині. Його кістки нили. Він перевертався з одного боку на другий. Димлячи, догоряло багаття в юрті. Під закуреним повстяним склепінням слався дим, поволі виходячи у верхній отвір покрівлі. Бокові повстини юрти були відгорнуті, але крізь дерев'яні грати не віяло прохолодою. Нерухоме, гаряче повітря стояло над висохлою рівниною Калки.

Старий монгольський полководець не міг заснути і вслухався в невиразний гомін затихаючого табору. Крізь грати юрти він бачив вогні багать, які освітлювали багровими відблисками воїнів, що сиділи кружка. Долинали обривки розмов, одноманітний брязкіт залізного клинка об точильний камінь. Хтось заспівав:

Не побачиш ти, воїне, зелених лук свого Керулену,
Веде тебе твій шлях в долину білих кісток...

Сердитий голос закричав:

— Замовчи! Накличеш чорного птаха біди!

Пісня урвалася. Десь почулися крики: «Стій! Хто їде?» Субудай насилу підвівся й сів. Наближався гомін натовпу і рівномірний тупіт коней... Увійшов тургауд.

— Приїхав Тохучар-нойон. Слідом за ним іде весь його загін — десять тисяч вершників.

— Навіщо вони мені?

— Нойон підіймається на горб, хоче тебе бачити.

Субудай, крекчучи і відкашлюючись, підвівся і вийшов із юрти. У півтемряві перед ним стояв високий воїн у залізному шоломі.

— Тобі милість вічного неба! Я приїхав прямо від золотої юрти поставити мій бунчук поряд із твоїм.

— Я без тебе досі справлявся з усіма, хто стояв на моєму шляху...

— Це всі монголи знають. Зараз я повинен говорити з тобою.

Обидва полководці ввійшли в юрту. Тохучар-нойон, опустившись на повстину поруч з Субудаєм, пошепки на вухо говорив йому про наказ Чінгісхана вирушити на захід, щоб розшукати монгольське військо, яке пішло вперед, і про лист великого кагана, що його везе спеціальний гонець.

Субудай довго кашляв і мовчки похитував головою. Він нагнувся до Тохучара і теж пошепки на вухо сказав:

— Я не знаю, що написано в листі найвеличнішого... Не слухатися його не можна. Може, єдиний бажає нам удачі, а може, він наказує повернутися назад?.. Тоді мої воїни відмовляться битись... А завтра сюди прискачуть уруси. Якщо я піду звідси саме перед битвою, що вони подумають?.. Вони скажуть, що військо великого Чінгісхана, побачивши тільки уруську бороду, вже показує кінські хвости...

Субудай замовк і знову довго кашляв.

— Я не бачив листа!.. Я нічого не чув про нього!.. Зараз я лягаю спати, а вранці, коли проспіває півень, я вирушу назустріч урусам... Якщо бог війни Сульде, бог вогню Галай та інші наші боги збережуть мене від стріли й меча, то ми зустрінемося з тобою після битви, і ти перед усім військом передаси мені листа найвеличнішого... Прощай!

Субудай двічі за ніч роздував жарини в багатті і підкидав сухе гілля. Він позирав на золотистого півня, прив'язаного срібним ланцюжком за ногу до грат юрти. Той сидів

настовбурчений, не звертаючи уваги на хазяїна. Розплющивши кругле блискуче око, півень знову затягнув його білою повікою.

А на ранок Субудай задрімав. Півень раптом голосно заспівав і залопотів крильми. Зараз же в юрту ввійшов старий раб Саклаб і почав розпалювати багаття. У сусідній юрті двоє шаманів, наслідуючи співові півня, кричали:

«Хорі-хорі! Хорі-со!»

Субудай скоса глянув на Саклаба,— що з ним? Старий уруський раб, розстеляючи на повстині шовковий достархан, мав особливо урочистий вигляд: сиве волосся розчесане на два боки і перев'язане ремінцем, на загорілій зморшкуватій шиї з'явилося намисто з ведмежих зубів... Саклаб вийшов і повернувся з блюдом вареного рису і дрібно накришеної баранини. Він поставив блюдо перед Субудаєм на шовкову хустку і поруч поклав кілька тонких коржів, складених учетверо.

— Ось тобі плов по-гургандзьки з червоним перцем...

Навіщо ти одягнув ведмеже намисто? Радієш, що побачиш своїх братів урусів?..— Субудай близько нахилився до рису і недовірливо обнюхував його.

Отрута! Нагодуй ним твого покійного батька! — прошипів Субудай і відштовхнув блюдо.

Я раб, я нікчемніший за собаку,— покірно сказав Саклаб,— але за моє довге життя я ніколи нікому не зробив зла.

Субудай нахмурився.

— Візьми блюдо, неси за мною! Субудай-багатур хоче молитися.

Шкутильгаючи і віддихуючись, старий полководець вийшов і зупинився біля юрти. Він ще звечора віддав війську наказ: «Вранці після першого півня вишикуватись на рівнині позад горбів».

Вершники їхали по всіх напрямках, деренчали ріжки, стукотіли барабани, лунали крики воїнів, що підганяли коней.

Перед юртою коло багаття сиділо двоє старих шаманів у високих шапках, кошлатих шубах шерстю наверх, увішаних брязкальцями. Помітивши полководця, шамани завили, вдарили в бубни і, пританцьовуючи, пішли по колу біля вогню.

Субудай дав останні розпорядження:

— Юрти, килими і повстини тут покинути! Ти, Чубугань[1], поїдеш разом з в'ючними кіньми. Візьми з собою моїх трьох барсів, півня і старого Саклаба, та наглядай за ним. Чи не збирається він сьогодні втекти до своїх урусів... Коней!

Тургауди привели коней; двоє з них були змінні іноходці і шестеро в'ючних. Вони везли важкі шкіряні сакви. Говорили, нібито в цих саквах Субудай возив зібране ним золото.

Субудай підійшов до бурого кошлатого молодого в'ючного коня і подав знак Тургауду. Двоє вхопили коня за повід, стали його погладжувати і підвели до багаття. Саклаб стояв тут-таки з блюдом рису. Субудай брав здоровою лівою рукою жмені рису, кидав у вогонь і протяжно молився:

Слухай, мій пане, червоний вогонь Галай-хан!
Батько твій — кремінь дрібний,
Мати твоя — гартована сталь,
Тобі приношу офіру:
Жовте масло ківшем,

Чорне вино чашкою,
Черевний жир рукою.

Принеси нам щастя,
Коням — силу,
Руці — влучний удар!

Обидва шамани повторювали заклинання Субудая і поволі били в бубни. Коли полководець скінчив, шамани вхопили блюдо з рисом з Саклабових рук і, сівши на землю, почали, голосно плямкаючи, жадібно пожирати рис.

Субудай вийняв вузький ножичок і зробив надріз на плечі бурого коня. Той забився, темна кров потекла по шовковистій шерсті. А Субудай, міцно вчепившись рукою за холку, припав губами до пораненого місця, висмоктуючи кров.

Тургауди стояли не рухаючись і шанобливо спостерігали, як полководець перед важливою битвою насичувався гарячою кінською кров'ю.

На горб піднявся воїн у залізному шоломі і сталевих латах. Він весь до брів був густо вкритий курявою. Його важко було впізнати. Субудай одірвався від бурого коня. На обличчі його, забрудненому кров'ю, блищало кругле допитливе око.

[1] Чубугань — моторний.

— Хто ти, багатуре?

Воїн приклав долоню до відкритої рани коня і мокрою від крові рукою провів по одягу Субудая [1].

— Річ не міцна, хазяїн довговічний! Порох наверх, масло всередину! Я Джебе-нойон!

— Де уруси?

— Близько, зовсім близько! Скоро будуть тут... Мої сотні стикаються з ними і тікають, заманюючи сюди... Я з трьома сотнями стежу за Мастислябом... Він з своїм загоном їде спереду... Я хочу взяти його живцем!

— Сам не попадись йому в лабети!

Субудай сів на буланого іноходця. Поперед нього рушили вряд три монголи. Середній тримав рогатий бунчук з п'ятьма кінськими хвостами. Субудай поволі спустився з горба на рівнину, де чекала сотня тургаудів. Далі на випаленому степу з'їжджалися густі юрби вершників.

Розділ тринадцятий

БИТВА ПОЧАЛАСЬ

> ...Не встигли уруси зібратися для битви, як татари напали на них у великій кількості, і билися обидві сторони з нечуваною мужністю.
>
> *(Ібн ал-Асир)*

Першим показався на яристих берегах Калки галицький кінний загін князя Мстислава Мстиславовича Удатного. За ним прискакали половецькі вершники воєводи Яруна. Мстислав побачив широке коло покинутих татарами закурених юрт. У багатьох лежали килими і повстини, мішки з зерном, а в вогнищах попіл був ще теплий.

— Татари втекли звідси, як зайці,— говорили дружинники.— Де ж ми їх наздоженемо? Чи довго ще тягтись у спеку за смертю?

Князь Мстислав Удатний мав великий воїнський досвід — він усе життя провів у ратних справах, бився за кого завгодно, аби тільки знайшлася пожива. Він не зрадів від покинутого татарами табору,— не табір, а самі татари повинні були опинитися в його руках. Хоча Мстислав оголосив зупинку, але наказав загонові швидше готуватися

---

[1] Монгольський звичай — побажання здоров'я і довголіття.

до бою і надіти кольчуги. У розвідку князь вислав свого юного зятя Данила Романовича з волинцями. Нетерплячий воєвода Ярун так само вирушив з своїми половцями, щоб якомога швидше захопити втомлених, як всі вони гадали, знесилених татар.

Незабаром від князя Данила прискакав гонець:

— Татари зовсім близько! Татари тут! На горбах видно їхніх розвідників... Бачачи нас, вони ховаються... Що робити?

Князь зажадав свіжого коня. Дружинники підвели трьох осідланих коней. Двоє з них були угорські, гніді з чорними гривами, міцні, широкогруді. Зараз, укриті курявою, вони стояли понуро. Третій, подарунок тестя, половецького хана Котяна, був високий, сивий, з рудими цяточками туркменський жеребець. За злісний норов йому дали прізвисько Атказ [1]. Його насилу підвели двоє половецьких конюхів, повиснувши на поводі...

Мстислав скочив на Атказа і, стримуючи його невитрачену силу, спустився до ріки. Він наказав вершникам трохи напоїти коней і шикуватися. Князь не сподівався на якусь пастку з боку татар: він гадав, що вони уникають бою через нестачу сил, і тому вирішив одразу ж, не роблячи перепочинку, наздогнати татар, розметати їх і знищити.

Виблискуючий сталевий шолом з густою золотою насічкою і високий туркменський аргамак з лебединою вигнутою шиєю, вся молодецька постава сухого, жилавого князя Мстислава — чи не свідчило це все дружинникам, що він справжній витязь, що він любить вогонь і небезпеку битви, шукає ворога й кидається на нього і що його, загартованого в багатьох бойових сутичках і походах, недарма прозвано Мстислав Удатний...

Піднявшись на другий берег ріки, Мстислав почекав, поки підтягнулися вершники, які напували коней.

— Бог нам підмога! — крикнув Мстислав.— Посічемо безбожних татар! Не жалійте це отруйне плем'я! Вперед!

Увесь загін рушив риссю. Воїни оправляли зброю, сподіваючись, що зараз буде запекла січа...

Мстислав побачив спереду рівнину, де в хмарах чорної куряви проносилися татарські й руські вершники. Це був загін волинців, очолюваний двадцятитрьохрічним зятем князя Данилом Романовичем. Ось майнув голубий стяг його, гаптований золотом. Дружинники товпилися обіч князя Данила, охороняючи його, а татари кружляли по

---

[1] Атказ — по-кипчацьки «кінь-гусь».

всіх напрямках, налітаючи, стикаючись, падаючи і б'ючись вигнутими довгими клинками.

Половці були далі, Мстислав бачив, що половецький загін, де погойдувався хвостатий значок воєводи Яруна, віддалявся в бік горбів, женучи перед собою хмару куряви.

Мстислав вирішив звернути ліворуч, пересікти горби і, якщо за горбами точиться бій, вдарити на татар збоку, щоб допомогти половцям воєводи Яруна. Він повів свій загін в обхід на горби і, піднявшись на вищий горб, спинився, вражений тим, що побачив...

На рівнині, очікуючи, розгорнулися щільні лави свіжого татарського війська. Вершники стояли нерухомо, у грізному мовчанні. Виразно було видно залізні шоломи, блискучі лати, криві клинки в руках. Загін за загоном, довгими рядами розтягнулися татари по рівнині... Скільки їх? Двадцять полків? Чи більше, тридцять? П'ятдесят?

«Ось де затаїлася татарська сила, ховаючись до останнього страшного дня! А ті дрібні загони, що нападали і втікали по дорозі від Дніпра,— це була тільки принада, хитра татарська пастка!

Так схибити, так привести у пастку своїх відданих дружинників під криві мечі готових до бою татар! Де вихід, де порятунок? Як виграти час, повідомити і зібрати всі руські загони, що розтягнулися безтурботно на довгому шляху? Наших руських військ багато, не менше, ніж татарських! А чому вони не зібрані разом такою самою грізною непереможною силою? Чому кожний князь іде сам по собі, з своїм військом?! Хоч би один день відстрочки, щоб об'єднати всі роздроблені руські загони! Тоді помірятися силою з татарами».

Час згаяно! Зараз татари кинуться вперед і натиском тридцяти тисяч свіжих коней зметуть усе на своєму шляху... «Мертві сраму не імуть»,— прошепотів Мстислав і вперше ударив коня канчуком. Степовий кінь звився дибки і зробив шалений стрибок. Він помчав з горба вниз, на рівнину, а назустріч йому з-за горбів вилетіли густою юрбою половецькі вершники. З ревом жаху і відчаю вони стьобали коней, відкинули і змішали ряди галицьких дружинників Мстислава і безладною масою, збиваючи зустрічних, мчали далі. Разом з ними кінь виносив молодого Данила Романовича тяжко пораненого в груди. Він ледве тримався в сідлі, вчепившись за гриву коня.

Спереду виїжджали на рівнину татари, зімкнутими рядами, дивовижно безмовні, з закачаними до плеча

правими рукавами, з піднятими вигнутими клинками. Щось зловісне було в цьому мовчазному русі щільної колони вершників, коли вони без жодного крику наближалися риссю до берегів Калки.

Лише пирхання коней, глухий тупіт і випадковий брязкіт зброї порушували тишу грізного монгольського війська, скованого єдиною метою і єдиною волею.

Татари перейшли ріку, піднялися на протилежний берег, і лише тоді задеренчали пронизливі сигнали сурм. Вони з диким виттям помчали на табір руських. Там уже помітили стрімливу втечу половецького загону, що зовсім розгубився, і поспішно зсовували у коло вози.

Не затримуючись біля першого руського загону, татари помчали далі, налітаючи на зустрічні розтягнені обози.

Всі загони русів, що тяглися Залозним шляхом, бачили половецьких вершників, які гнали коней, і серед них князя Мстислава Удатного. В червоному плащі, що розвівався під вітром, він похмуро скакав на довгов'язому сивому жеребці.

Багато руських, кидаючи вози, сідали на коней і поспішали назад до Дніпра. Інші ставили в коло вози і з боєм зустрічали сокирами налітаючі татарські загони.

Одна частина татарських військ обложила табір князя київського Мстислава Романовича. Він ішов з десятитисячним загоном ратників, кінних і піших. Він не підтримував зв'язку з іншими загонами, не знав, яких заходів вживе Мстислав Удатний, і похвалявся, що сам, без сторонньої допомоги, винищить «принесених злим вітром татар хана Чагоніза».

Опівдні цього чорного дня кияни стали табором на високому березі Калки. Вони, як звичайно, поставили в коло вози, як зненацька повз них пронеслася лавина збожеволілих половецьких вершників.

Одинадцять князів, що були в київському війську, сказали:

— Тут наша смерть! Станемо ж міцно!

Вони поцілувались один з одним і вирішили битися до останнього подиху.

Кияни тісніше зсунули вози, захистилися червоними щитами і залягли за колесами. Вони поражали налітаючих татар стрілами, відбивалися мечами й сокирами.

Розділ чотирнадцятий

«І БИСТЬ СЄЧА ЗЛА І ЛЮТА...»

Хмари куряви здіймалися над широкою висхлою рівниною, і особливо клубочилася вона там, де рубалися люди, мчали коні без вершників, чулися стогони поранених, крики люті, тріск барабанів, пронизливі звуки сурм.

Субудай-багатур був на горбі, оточений сотнею добірних тургаудів. Він послав вершників дізнатися: «Як тримаються багатури? Чи не видно свіжих уруських військ? Чи не загрожує звідкись біда?» Але гінці поверталися й говорили, що монголи всюди перемагають, що уруси відступають до Дніпра, б'ються, падають, поранені продовжують відбиватись, але жодний не просить пощади, жодний не здається в полон.

— Вовча порода! — сказав Субудай.— Вовча їм смерть!

Дізнавшись, що київське військо оточило себе возами, відстрілюється і відбивається. Субудай посилав на цей табір загін за загоном, наказуючи: «Перекинути вози! Прорвати кільце! Підпалити навкруги степ!»

Монголи, напираючи на руські заслони, метали списи, натягували великі луки, пускали влучні стріли з загартованими голками на кінці, підкочували запалені в'язки сухого очерету,— але руські трималися стійко, збиваючи стрілами і камінням підлітаючих близько вершників, і татари не могли зламати руську силу.

З наказу Субудая на руський табір рушили, спішившись, набрідні супутники монголів з різних племен; вони видиралися на вози, розмахуючи булавами й кривими мечами, дико репетували і підбадьорювали один одного. Руські зустріли їх ударами сокир на довгих руків'ях, мечами й ломаками і збивали нападаючих, які валилися з розбитими черепами...

На третій день Субудай викликав старшину бродників Плоскиню. Він прийшов зчорнілий, худий від голоду. Високий, дужий, Плоскиня тепер ледве ступав. Два монголи стояли позад нього і підколювали ножами, щоб Плоскиня йшов уперед. Субудай сказав:

— Піди до своїх братів урусів і умов, щоб вони покидали мечі й сокири. Нехай ідуть додому, ми їх не займемо. За це одержиш від мене волю.

Плоскиня, притримуючи рукою ланцюг від ножних кайданів, попрямував до руського табору. Двоє монголів

йшли слідом за ним і тримали кінець сириці, накинутої на шию Плоскині. Він зупинився за кілька кроків від руських возів. Руські вилізли на вози і здивовано дивились на чудну виснажену людину з важкою колодкою на шиї. Дехто його пізнав: «Це Плоскиня-коняр, він приганяв до Києва табуни половецьких коней і був у половецьких ханів перекладачем!»

Плоскиня почав кричати руським:

— Мені наказав хан татарський, Субудай-богатир, сказати вам, щоб ви більше марно не бились. Якщо ви їхній милості підкоритесь, то вони вас під чотири вітри відпустять... Тільки залиште все ваше добро — кожухи, вози й сокири. Все це татарам потрібне за їхні турботи, бо в походах дуже вони витратились.

— Та брешеш ти все, пустобрех Плоскиня, як брехав на торжищах, коли продавав нам запалених коней!

— Не слухайте його! — кричали старі воїни.— Краще вийти з мечами і пробиватися до Дніпра. Хоч половина доберется додому, а так, без сокир і мечів, ми всі в степу поляжемо!

Але Плоскиня клявся, що каже правду, зняв натільний хрест, цілував його, плакав і говорив:

— Чи можу я говорити інакше, якщо татари мене ззаду ножами підколюють!

А татари кивали головами і підтверджували, підіймаючи великий палець на знак того, що правильно говорить їхній перекладач.

Незважаючи на заперечення старих воїнів, усе ж великий князь київський Мстислав Романович наказав здавати татарам зброю. Тоді київські воїни стали прощатись один з одним, кланяючись у пояс, і виходили поодинці, кидаючи зброю в одну купу. Насамперед воїни побігли до ріки,— три дні вони не пили води. Коли ж останні воїни вийшли з табору і в куряві потягнулися шляхом, розминаючи плечі і радіючи, що побачать батьківщину, татари почали їх наздоганяти і нещадно рубать.

Тепер у пустельному безмежному степу, без зброї, загибель усім здавалась неминучою. Русь далеко, і допомоги сподіватися нізвідки!

Монголи виділили одинадцять князів, що були разом з князем київським. Вони запросили їх на бенкет до хана Субудай-багатура. Вершники оточили їх тісним кільцем і повели до татарського табору.

Субудай-багатур з сотнею своїх охоронців-тургаудів проїжджав осторонь київського табору і спостерігав бойню.

Беззбройні уруси билися, як могли, кидаючи каміння й грудки сухої землі. Поранені стиналися з татарами, стягували їх з сідел, вириваючи їхні криві мечі, і знову билися. Один високий урус, принісши з табору голоблю, бився нею, як ломакою, хотів ударити вершника, що під'їхав, і удар влучив у голову коня. Кінь звився на диби і впав разом з монголом. Урус накинувся на лежачого, вихопив його меч, зарубав і, скочивши на коня, продовжував битися мечем... Хмара куряви все закрила...

Та сили були нерівні, і монголи перемагали.

Субудай-багатур виїхав на горб і звідти, як і раніше, спостерігав пересування по шляху вершників; він перший помітив, що з півночі насуваються три хмари куряви.

— Що це? — спитав Субудай, показавши пальцем на північ.

— Це повертаються монголи Тохучара! — говорили тургауди.— Це кипчаки гонять биків!

— Ні, це йде свіже військо! — сказав Субудай.— Бийте на збір! Скликайте швидше всіх воїнів! Досить здирати чоботи з мертвих урусів! Буде новий бій!

Пронизливо задеренчали сурми. В кількох місцях, де йшла сутичка, відповіли сигналами інші монгольські сурмачі. Деякі монгольські вершники, залишаючи дорогу, де відбивалися руські, навскач мчали до горба, де виднілися п'ятихвостий бунчук Субудая і нерухомий, як кам'яний ідол, полководець на коні.

А з півночі, з степу, все ближче насувалися три хмари куряви. Потім курні хмари відокремились од землі, попливли в повітрі і поволі розвіялися. Субудай мовчки дивився в той бік. Його тургауди стиха заговорили:

— Ідуть три загони. Хто це? Якщо не кипчаки, то це уруські вершники. Там спереду очерет. Вони тепер ідуть через болото, тому й курява не встає... Дивіться, ось вони!

На полях, за якими тягнувся очерет, серед заростей верболозу показалися перші вершники на білих і рудих конях. З'являючись з усіх боків, виростаючи, немов з-під землі, групи вершників дедалі густішали і незабаром заповнили рівнину.

Деякий час вершники спокійно залишалися на місці, наче вишиковували свої лави. Вершники розтягувались півколом, показалися три трикутних прапори — чорний з золотом посередині і два червоних обіч.

Татари, що рубали беззбройних киян на шляху, оточені густою курявою, довго не помічали прибуття нового

війська, і сутичка тривала, поступово посуваючись на захід до Дніпра...

Раптом середина прибулого війська рвонулася вперед і помчала з оглушливим криком, прямуючи в саму гущу бою.

Праве крило одірвалось і помчало далі, на захід, охоплюючи тих, що бились, а ліве крило, поволі, дедалі прискорюючи біг, подалося до того горба, де стояв Субудай-багатур.

Старий полководець вагався лише якусь мить. Він гукнув: «За мною!» Стьобнувши іноходця, він швидко спустився з горба і помчав у той бік, де стояло військо Тохучара. Там було порожньо — Тохучар взяв участь у битві,— і Субудай поскакав далі.

Але руські його не переслідували. Вони зробили півколо і помчали виручати киян, які відходили до Дніпра.

Субудай зупинився, розіслав гінців-нукерів скликати монгольські війська, які розтягнулися по шляху, наказуючи негайно повертатися до берегів річки Калки.

— Поки що перемога на нашому боці,— сказав старий полководець.— Уруси плодюче, затяте плем'я! З степу може ще з'явитися військо урусів і відріже нам повернення на батьківщину... Час повертати коней!

Джебе-нойон на чолі трьохсот вершників, міняючи коней, без перепочинку проскакав до Дніпра. Бродник Плоскиня, що супроводжував його як перекладач, розпитував поранених русів:

— Де Мстислав Удатний?

Деякі відповідали, що бачили його, коли він мчав, мов буря, на чортячому сивому коні.

На березі Дніпра Джебе помітив відпливаючий човен. В ньому червонів плащ Мстислава. Князь сидів на кормі і підтримував за повід коня, що плив за човном. У промінні вечірнього сонця яскраво виблискував золотий шолом Мстислава, але він не оглядався на залишений ним «злий берег».

Джебе наставив найкращу стрілу і натягнув тугий лук. Стріла, не долетівши до човна, плеснула по воді. Джебе зіскочив з коня, упав грудьми на землю і, обхопивши руками голову, розлючений гриз пожовклу суху траву...

Він підвівся, глянув ще раз на човен, що віддалявся з червоним плащем, і, не знаючи, на кому зігнати свою лють, вихопив кривий меч і на кілька частин розсік тепер йому не потрібного закованого бродника Плоскиню.

Джебе скочив на рудого коня і, повернувши в степ, поскакав назад, віддаляючись од шляху, де в чорних хмарах куряви тривали останні сутички і пересувалися тисячі людей.

У битві біля Калки і на довгому Залозному шляху загинуло чимало славних руських богатирів і рядових молодців. Вони полягли, виручаючи беззбройних київських воїнів, винищуваних татарами, які поклялися не зробити зла урусам, що здалися. Руські люди не забудуть тих, що загинули в цьому бою,— ростовського богатиря Альошу Поповича і його вірного щитоносця Торопа, рязанського богатиря Добриню Золотий пояс, відважного сподвижника Альоші — славного Якима Івановича та інших суздальських, муромських, рязанських, пронських хоробрих північних витязів [1].

Руські загони, які пробивалися сміливо, не кидаючи зброю, дійшли до Дніпра, де човни, що чекали на них, перевезли їх на той бік. А ті, що повірили татарським умовлянням і покидали мечі й сокири, майже всі були перебиті, як говорить стара пісня:

Сірим вовкам на розтерзання,
Чорним воронам на возграєння...

Так з вини непередбачливих, заздрісних князів, що ворогували поміж себе і відмовилися з'єднати свої сили в єдине, міцно згуртоване руське військо, Залозний шлях замість шляху великої перемоги став «слізним шляхом»,— відважні руські ратники всіяли його своїми білими кістками, полили своєю червоною кров'ю.

---

[1] У 1223 р., взимку, в Суздальській землі, у «славному Ростові, красному місті», відбувся з'їзд і нарада дружинників, які служили у різних князів. Всі говорили, що на Русі «вѣликий нелад», що князі один з одним не живуть у злагоді, і, на радість половцям, ляхам та іншим іноземцям, князі у цих усобицях женуть дружинників і своїх мужиків бити один одного.

На цьому з'їзді дружинники «поклали ряд» (уклали угоду) — їхати їм всім до древньої матері руських міст Києва і там служити лише одному великому князю київському. Дружинники вирушили після з'їзду з Суздальської землі на південь до Києва.

Почувши уже в дорозі, що всі південні князі разом з князем київським пішли до Синього моря (Азовського) походом на «татар хана Чагоніза», увесь загін дружинників звернув з головного шляху до південних степів і малоїдженими дорогами попрямував на з'єднання з руським військом, яке пішло вперед.

Калміуською стежкою північчі витязі прибули до Залозного шляху саме того кривавого дня, коли татари, відібравши на слово честі зброю від київських воїнів, почали бити беззбройних.

Розділ п'ятнадцятий

ТАТАРСЬКИЙ БЕНКЕТ НА КІСТКАХ

...А князей имаше, издавиша и покладаше под доскы, а сами верху седоша обедати. И тако князи живот свой скончаша.

(Троїцький літопис)

На березі Калки, на високому кургані, Субудай-багатур скликав усіх своїх тисячників і сотників на урочисте моління богові війни Сульде. Цього зажадав похмурий патлатий шаман Бекі. В гостроверхій шапці з ведмежою шкурою на плечах, обвішаний ножичками, ляльками і брязкальцями, старий чаклун ударяв билом у великий бубон і, пританцьовуючи, ходив по колу, де всередині лежали зв'язані Мстислав Романович, великий князь київський, та одинадцять інших довірливих руських князів.

Похитуючи головами і прицмокуючи, татари їх оглядали і шкодували, що серед полонених не було «конязя Мастисляба»,— дуже їм хотілося подивитися на прославленого «руського Джебе»...

Шаман Бекі викрикував молитви і, притуливши до волосатого обличчя бубон, то свистів, як дрізд, то гукав, як пугач, то гарчав, як ведмідь, або завивав, як вовк,— це він «бесідував» з могутнім богом війни Сульде, який подарував монголам нову перемогу.

— Чуєте, як гнівається бог Сульде? — ревів шаман.— Сульде знову голодний, він вимагає людської жертви!..

Тисячі татарських воїнів розташувалися на рівнині, навколо кургана. Вони розпалили багаття і кололи молодих кобилиць.

Татари принесли голоблі і дошки, одірвані від руських возів, і поклали їх на зв'язаних князів. Триста татарських воєначальників посідали на цих дошках. Підіймаючи чаші з кумисом, вони величали грізного бога війни Сульде, покровителя монголів, і славили непереможного «потрясателя всесвіту», червонобородого Чінгісхана. Відмовившись од грошей за викуп найзнатніших руських князів, татари жертвували богові Сульде цих полонених, що наважилися вступити в бій з військами «посланого небом» Чінгісхана... Багатури реготали, коли з-під дощок неслися стогони і прокляття розчавлених князів. Стогони і зойки поступово затихали, і їх заглушила радісна пісня монгольських воїнів:

Згадаймо,
Згадаймо степи монгольські,
Золотий Онон,
Голубий Керулен!
Скільки,
Скільки монгольське військо
Втоптало в пил
Непокірних племен!..
Ми кинем народам
Грозу і пломінь,
Посіємо смерть,
Чінгісхана сини.
Піски
Сорока пустель за нами,
Кров'ю боягузів
Залиті вони...

Під час бенкету підвівся полководець Тохучар-нойон і просвистів сигнал, що скликає стрільців на облавному полюванні. Всі затихли, почувши знайомий заклик. Тохучар став кричати воїнам:

— Великий каган Чінгісхан — наймудріший з людей! Він усе передбачає і за сто днів і за тисячу літ... Він послав мене за вами з туменом хоробрих людей, щоб я розшукав непереможних тигрів — Джебе-нойона і Субудай-багатура. Каган мені сказав, що найкращий вам від нього подарунок — це послати воїнську підмогу в день битви.

— Правильно, правильно! — вигукнули монголи.

— Ніде не зупиняючись, ми проходили різні країни. Всюди ми бачили сліди незламного монгольського клинка. Ми запитували: «Де славні багатури Джебе і Субудай?» Перелякані жителі, падаючи навколішки, махали руками на захід. Ми примчали сюди перед початком битви, і в неї врізалися мої десять тисяч вершників... З'єднавшись з вами, ми швидко розгромили довгобородих урусів...

— Слава тобі, Тохучаре! Ти прибув вчасно!

Тохучар говорив далі:

— Великий володар світу Чінгісхан подумав про вас і мною надіслав свою волю... Його священний лист привіз нарочний гонець. Десять тисяч моїх вершників оберігали гінця, як дорогоцінний алмаз, і доставили живцем сюди. Дивіться, ось лист!

Північні богатирі загинули в сутичці з татарами, але дали можливість руським воїнам, що розтягнулися по шляху, відновити порядок і, успішно відбиваючи натиск татар, дістатися до Дніпра.

До Субудай-багатура підійшов старий кривоногий монгол, увішаний бубонцями, в шапці з соколиним пір'ям. З-за пазухи він витяг шкіряну трубку. У ній зберігався запечатаний сувій. Скарлюченими пальцями Субудай зірвав воскову печатку. Сивобородий писар у мусульманській чалмі розгорнув сувій, прочитав написане про себе, пошептав на вухо Субудаю. Той підвівся і закричав:

— Великий каган повеліває! З повагою слухайте!

Всі воєначальники разом підвелись. Бачачи це, схопилася й решта татар. Начальники і за ними воїни всього табору попадали на землю ницьма.

Підвівши голову, вони кричали:

— Великий каган наказує! Ми підкоряємось!

Субудай-багатур вів далі:

— Єдиний і непереможний начертав такі слова:

«Коли одержите листа, повертайте назад морди коней. Приїжджайте на курултай[1] обговорити підкорення всесвіту.

Бог на небі, каган — божа сила на землі. Печать повелителя схрещення планет, владики всіх людей».

Субудай обвів поглядом схилені до землі спини монголів і підняв руку.

— Тепер говоритиму я!.. Мене слухайте!

Всі випростались і, стоячи навколішках, затаївши дух, дивилися на «барса з відгризеною лапою».

— Сьогодні ми ще потішимось, а завтра, коли зійде сонце, ми всі рушимо назад до золотої юрти нашого владики. Хто забариться,— буде задушений!

Всі воїни завили від радості і, знову сівши, з криками й піснями продовжували бенкетування.

Вранці другого дня, помолившись сонцеві і воздавши йому жертву кумисом, монголи сіли на коней. Вони гнали гурти худоби і обшарпаних, знесилених полонених. Запряжені биками вози з награбованим добром і з тяжко пораненими монголами нестерпно зарипіли на весь степ і зникли в хмарах куряви. Поперед монгольського війська їхав Субудай-багатур. Він віз у торбі голову київського князя Мстислава Романовича, його сталевий з позолотою шолом і нагрудний золотий хрест на ланцюжку. Вкрите шрамами забруднене грязюкою обличчя Субудая кривилося,— це він так посміхався, уявляючи собі, як він покладе свою

[1] Курултай — рада найзнатніших феодалів правлячого роду. Присутні були також головні воєначальники. Простих монголів на курултай не допускали.

дорогоцінну торбу перед золотим троном «потрясателя всесвіту» Чінгісхана непереможного...

Позад війська їхав з своєю сотнею розвідників похмурий Джебе-нойон. Він не віз ніякої здобичі і тягнув сумну, як виття вітру, пісню про голубий Керулен, золотий Онон і про широкі степи монгольські...

Монголи попрямували на північний схід до ріки Ітіль і далі через південні відроги Уралу до рівнин Хорезму. Кипчацький степ звільнився від грізного війська монголів і татар. Вони зникли так само раптово й незрозуміло, як прийшли. Після їхнього відходу деякі кипчацькі племена повернулися до своїх спустошених кочовищ, інші перекочували в угорський степ й до пониззя Дунаю. Тоді і кипчацькі, і руські князі думали, що татари ніколи більше не повернуться, і проводили день за днем, як і раніш, у сварках і розбраті, не готуючись до нової війни і не підозрюючи, що Чінгісхан задумав новий, ще більш страхітливий набіг на захід...

Частина четверта

КІНЕЦЬ ЧІНГІСХАНА

Розділ перший

ЧІНГІСХАН НАКАЗАВ ПОВЕРНУТИ КОНЕЙ

Після сміливої втечі султана Джелаль ед-Діна Чінгісхан послав випробуваних полководців Балнойона і Дурбай-багатура до Індійської країни в погоню за султаном. Вони помчали різними шляхами, але не знайшли його слідів. Учиняючи по дорозі погроми, монголи спалили міста, якими володіли союзники Джелаль ед-Діна хани Аграк і Азам-Мелік.

Заготувавши плоти і навантаживши їх катапультами і круглим камінням, придатним для метання, монголи спустили плоти вниз річкою Сінду і прибули до міста Мультана. Там вони почали обстрілювати це багате місто з каменемета́льних машин. Неприступні стіни, індійські війська, що весь час прибували, і нестерпна спека примусили одягнених в овечі шкури монголів припинити облогу і повернутися в гори до Чінгісхана.

Великий каган ховався від спеки серед високих гірських хребтів у селищі, оповитому хмарами, і начебто забув про всі військові справи. На вечірніх бенкетах Чінгісхан слухав казкарів і співачок, які співали перських і китайських пісень. Нові танцюристки, які нещодавно прибули після двох років подорожі з китайської столиці, вирядженні в золотисте шовкове вбрання, бігали по темно-лілових афганських килимах. Вони показували мистецтво танцю, розмахуючи довгими рукавами, наслідуючи політ ширококрилих птахів, або, звиваючись у клубки, як змії, розкручувались і кружляли в хороводах.

Тут захворіли маленький син Чінгісхана Кюлькан і його молода мати Кулан-Хатун: обоє лежали на шовкових подушках, вкриті шубами, і скаржились то на холод, то на жар. Чінгісхан щодня приходив до хворих, всовував їм у

рот шматочки цукру, сидів біля них і питав, де сьогодні болить?

Кулан-Хатун плакала і скаржилась на біль у всьому тілі.

— Це духи тутешніх гір мучать тих, хто лишається в цьому лихому місці,— говорила вона.— Ти бачив, які тумани підіймаються з глибини ущелин? Це душі забитих твоїм військом немовлят. Я і маленький Кюлькан помремо тут. Тільки вода глибокого Керулену вилікує нас. Відпусти нас назад до рідних монгольських степів.

Чінгісхан сердився:

— Сама без мене ти нікуди не поїдеш. А я повинен раніше завоювати другу половину всесвіту.

Кулан-Хатун плакала ще дужче. Чінгісхан послав по великого радника китайця Єлю Чу-цая. Той прийшов негайно з великою книгою в руках. Побачивши його, Кулан-Хатун схопилася, вирвала книгу, кинула на килим і сама лягла на неї.

— Зараз ми дізнаємося, що скаже небо! — сказав Чінгісхан.

— Я не хочу знати, що буде зі мною,— відповіла Кулан.— Буде те, що я захочу. А я хочу повернутися на береги Керулену, і всі у нашому війську цього хочуть...

Чінгісхан підводив і опускав брови, сопів і нарешті сказав:

— Досі не було таких противників, яких би я не перемагав. Тепер я хочу підкорити смерть. Якщо ти, безтурботна і непокірлива Кулан-Хатун, будеш рядом зі мною, смерть до тебе не доторкнеться. Якщо ж ти від мене поїдеш, то таємна отрута в стрілі або стріла, що вдарить з темряви, понесуть тебе за хмари...— Потім Чінгісхан звернувся до Єлю Чу-цая, наймудрішого з його радників: — Ти обіцяв приставити мені шаманів, чаклунів, лікарів і мудреців, котрі знають, як виготовити напій, що дає безсмертя. Чому я досі їх не бачу?

— По них послано надійних людей, і всі вони мають незабаром сюди з'явитись. Але ти йдеш з військом так швидко і так далеко, що всі ці знаючі люди не можуть наздогнати тебе...

Чінгісхан бачив, що Кулан-Хатун дедалі дужче хворіє і її квітуча краса швидко зникає. Маленький син її Кюлькан так само, як і раніше, лежав поруч схудлої, змарнілої матері. Тоді каган став виявляти неспокій і ні в чому не знаходив розради. Він часто говорив про смерть і питав у лікарів спосіб для продовження життя. Багато хто

пропонував чудодійні напої. Чінгісхан наказував цим лікарям самим вживати їхні ліки, а потім рубав їм голови, спостерігаючи, чи вони не залишаться часом живі.

Особливу засмученість каган став виявляти після битви монголів біля фортеці Балтан, коли ворожа катапульта влучила стрілою, великою, як спис, в Мутугана, улюбленого внука, Джагатаєвого сина. Він мав стати головним ханом мусульманських земель, а від випадкової стріли Мутуган помер.

Тоді Чінгісхан переконався, що смерть завдає ударів, немов сліпа верблюдиця б'є ногами: в одного влучить — і він дух спустить, іншого обмине — і житиме він до старості.

Чінгісхан так розлютився через смерть внука, що наказав взяти Балтан негайно. Військо, проламавши стіну, вдерлося в місто і все знищило мечем. Чінгісхан повелів, щоб воїни нікого в полон не брали; всю місцевість перетворив у пустелю, щоб жодне створіння там не жило. Ім'я цьому місцю дали Мау-курган, що значить Горб печалі. Відтоді ніхто там більше не оселявся, і земля лишилася необробленою.

Цілими днями Чінгісхан сидів біля свого жовтого намету, поставленого на вершині гори, над урвищем. Під ногами темніли ущелини, які, здавалося, не мали дна. Він бачив похмурі хребти і снігові вершини, що сягали в туманну далечінь, іноді викликав до себе досвідчених провідників і розпитував їх про найкоротші шляхи через Індію і Тібет до монгольських степів.

У таборі воїни, обтяжені багатою здобиччю, говорили тільки про повернення до рідних кочовищ. Але ніхто не наважувався заявити про це грізному кагану. Ніхто не знав його справжніх дум, ніхто не міг передбачити, який завтра буде його наказ,— чи поверне він військо назад, чи вирушить знов у похід і чи не доведеться ще багато років блукати по різних країнах, у диму пожеж винищуючи зустрічні народи.

Військо вже почало ремствувати через довгу стоянку в тіснинах афганських гір, де було мало корму коням. Тоді Кулан-Хатун, бажаючи переконати кагана, що час повертатися на батьківщину, пошептавшись з великим радником, китайцем Єлю Чу-цаєм, придумала казку. Єлю Чу-цай навчив двох сміливих нукерів розповісти її Чінгісхану. Ці два монголи з'явилися в ставку і почали вимагати побачення з Чінгісханом, кажучи, що мають повідомити йому дещо дуже важливе й чудесне.

Єлю Чу-цай провів їх до Чінгісхана, і вони розповіли:

— Заблудившись у горах, ми побачили одного звіра, який нагадував оленя, був зеленого кольору і мав кінський хвіст і один ріг. Цей звір прокричав нам по-монгольськи: «Вашому ханові треба вчасно повернутися до рідної землі».

Чінгісхан вислухав казку спокійно, але, підвівши одну брову, став пильно розглядати багатурів, що стояли перед ним навколішки.

— У той день, коли вам показався дивовижний звір, чи багато ви випили кумису?

Багатури поклялися, що вони були б раді випити, але в цих голих скелях не тільки кобилячого але навіть козячого молока дістати важко, і на доказ правдивості своїх слів піднімали великий палець.

Чінгісхан звернувся до Єлю Чу-цая:

— Ти знаєш наймудріші книги, в яких відкриті всі таємниці землі, моря і неба. Чи ти читав сказання про такого звіра?

Єлю Чу-цай приніс велику книгу з кресленнями й малюнками різних звірів, риб і птахів всесвіту, перегорнув її і сказав:

— Такий рідкий звір зветься мудрий Го-Дуань, і він розуміє мову всіх народів. Його звертання до наших двох багатурів означає, що в світі відбувається надмірне кровопролиття. Ось уже чотири роки, як твоє велике військо підкоряє західні країни. Тому вічне велике небо, обурюючись з безперервних вбивств, послало звіра Го-Дуаня сказати тобі, государю, свою волю. Вияви покірливість небу і пощади жителів цих країн. Це буде безмежне щастя для тебе, інакше на тебе розгнівається небо і вразить блискавкою. Так пояснює ця древня книга китайських мудреців.

Єлю Чу-цай говорив урочисто і поважно, наче жрець, що читає молитву, а Чінгісхан, примруживши одне око, дивився на свого радника. Потім він перевів погляд на багатурів, які покірно стояли перед ним на колінах, і підкликав до себе спочатку одного, а потім другого. Нахилившись, він прошепотів їм щось на вухо, і кожний так само пошепки йому відповів.

Тоді каган, вельми задоволений, дозволив багатурам вийти і наказав дати їм кумису, скільки кожний з них зможе випити.

— Ці багатури кмітливі й винахідливі,— сказав каган своєму радникові,— їх слід звеличити. Я спитав їх по черзі, якою ходою пройшов звір Го-Дуань. І один сказав, що він біг риссю, а другий — що йшов інохіддю. Жодний навіть

зовсім п'яний монгол, глянувши на звіра, так не помилиться. Але я зрозумів сьогодні, що військо втомилося воювати, що в ньому зростає туга за рідними степами, і тому оголошую, що, згідно з волею неба, яке послало мені, своєму обранцеві, чудесного звіра Го-Дуаня, я повертаю військо назад і вирушаю до рідного корінного улусу [1].

Другого дня, дізнавшись про рішення Чінгісхана, всі монгольські воїни раділи, співали пісень і готувалися до походу.

Спочатку Чінгісхан думав пройти через Індію і Тібет і з цією метою відправив посольство в місто Делі до індійського царя Ільтутмиша. Але шлях через гори був ще завалений снігами, а цар не поспішав з відповіддю і стягував війська, поставивши на чолі Джелаль ед-Діна.

А тим часом з Монголії прибули донесення про нове повстання завжди бунтівних тангутів, а обчислення по зірках його радника Єлю Чу-цая і ворожіння шаманів не радили кагану йти через Індію.

Тоді Чінгісхан вирішив іти назад тим самим довгим шляхом, яким прийшов. З його наказу населення почало розчищати від снігу гірські перевали, і на початку весни монгольське військо вирушило в дорогу.

Розділ другий

ЛИСТУВАННЯ ЧІНГІСХАНА З БІДНИМ МУДРЕЦЕМ

Ще під час стоянки у верхів'ях Чорного Іртиша Чінгісхан, дбаючи про своє здоров'я і продовження життя, шукав досвідчених лікарів. Йому розповідали про надзвичайного мудреця Чан-Чуня, який немовби відкрив усі таємниці землі й неба і навіть знає спосіб стати безсмертним. Про нього великий радник і звіздар Єлю Чу-цай сказав:

— Чань Чунь-цзи — людина високої досконалості. Цей старець давно вже володіє даром бути в товаристві хмар, літаючи до них на журавлях, і вміє обертатися в інші істоти. Відмовляючись од усіх земних благ, разом з іншими мудрецями він живе в горах, шукаючи філософський камінь «дань», який дає людині довголіття й безсмертя. Заглиблений у думи, він то сидить, як труп, то

[1] Корінний улус — головний з уділів, на які поділялась імперія Чінгісхана. До цього уділу входили суто монгольські кочовища.

стоїть цілими днями нерухомо, мов дерево, то говорить, наче грім, то ходить легко, як вітер. Він багато бачив, багато чув, і нема книги, якої б він не прочитав.

Щоб відшукати цього незвичайного старика, Чінгісхан наказав негайно послати свого випробуваного китайського радника Лю Чжун-лю. Він дав йому золоту пайцзу з зображенням розлюченого тигра з написом: «Надається повновладно розпоряджатися, так начеб ми самі мандрували».

До рук Лю Чжун-лю було як найвищу дорогоцінність передано іменний лист від Чінгісхана до мудреця Чан-Чуня, записаний з слів неписьменного великого кагана його радником Єлю Чу-цаєм. У листі говорилося ось що:

«Небо зреклося Китаю за його надзвичайну розкіш і гордовитість. А я, житель північних степів, не маю розпусних нахилів. Я люблю простоту і чистоту звичаїв, відкидаю розкіш і додержую помірності. У мене завжди єдиний полотняний одяг і однакова їжа. На мені таке саме дрантя, як на конюхах, і я їм так само просто, як корова.

За сім років я здійснив великі діла і в усіх країнах світу я встановив мою владу. Такого царства ще не було з стародавніх часів, коли світ завоювали наші предки, кочові племена хуну [1].

Звання моє велике і обов'язки важливі. Але я боюся, що в управлінні моєму чогось бракує. Якщо будують судно, то готують і весла для того, щоб за їхньою допомогою можна було переплисти ріки. Подібно до цього запрошують і мудреців і вибирають помічників для підкорення й управління всесвітом.

Я дізнався, що ти, учителю, зріднився з істиною і дієш завжди згідно з високими правилами. Багатовчений і досвідчений, ти глибоко вивчив закони. Здавна ти перебуваєш у скелястих ущелинах і сховав себе від світу.

Але що мені робити? Через обширність гір і долин, що роз'єднують нас, я не можу зустрітися з тобою. Тому я обрав мого близького сановника Лю Чжун-лю, виділив метких вершників і поштового воза і прошу тебе, учителю, не боячись багатьох тисяч лі [2], приїхати до мене.

Не думай про далечінь і розміри піщаних степів, а пожалій мій народ. Або, з милості до мене, повідом мене про спосіб для продовження життя.

---

[1] Х у н у — гуни, які жили в Центральній Азії,— войовничий народ, що потім пішов на захід і вторгся в V столітті до Європи під начальством Аттіли.

[2] Л і — китайська міра довжини, близько півкілометра.

Сподіваюся, що ти пізнав суть великого «дао» [1], співчуваєш усьому доброму і не будеш противитись моєму бажанню. Тому справжнє наше повеління повинно бути тобі цілком ясним».

З таким листом у руках Лю Чжун-лю вирушив у далеку путь через степ і гори. Він мчав, кваплячись виконати каганову волю, швидко міняючи на станках [2] коней. Нарешті, прибувши до Китаю, він дістався до високих гір, де в глухій ущелині розшукав старезного мудреця, виснаженого й ледве прикритого ветхим лахміттям. Це був знаменитий Чан-Чунь. Прочитавши листа Чінгісхана, він спершу рішуче відмовився поїхати до нього. Потім він написав відповідь, яку Лю Чжун-лю відіслав з нарочним до великого кагана, а сам залишився біля пустельника, боячись гніву кагана і ще сподіваючись переконати Чан-Чуня. Ось що писав китайський мудрець:

«Той, хто прагне «дао», смиренний житель гір Чан-Чунь, одержав нещодавно височайше повеління, яке прибуло здалеку. Так, весь бездарний приморський народ китайців через свою гордовитість нерозумний. Уявляючи собі, що в життєвих справах я тупий, а щодо вивчення «дао» я не досяг ніяких успіхів, всілякими способами трудився, не вмер, а постарів, і хоч слава про мене поширилася по різних державах, але щодо святості я нітрохи не кращий за звичайних людей, то через все це я тільки мучусь від сорому. Адже таємні думки хто знає?

Спочатку, одержавши незвичайного листа, я хотів сховатися в горах чи піти до моря, але потім вирішив не противитися твоєму повелінню і вважаю за необхідне вирушити в дорогу і боротися з снігами, щоб представитися государеві, якого небо обдарувало мужністю і мудрістю і який перевершує всіх, хто був за стародавніх часів, так що і вчені китайці, і дикі варвари,— всі підкоряються йому.

У подорожі вітер і курява постійні, небо затьмарене хмарами, а я, старий і кволий, не можу витримати великих труднощів і боюся, що до тебе по такому довгому шляху я не доїду.

А коли я прибуду до тебе, володаря народів, то вирішувати військові й державні справи хіба я зможу? Тому

[1] «Д а о» — найвища істина.

[2] По всіх головних шляхах імперії Чінгісхана були влаштовані станції, де утримували коней. Ці станції звались «ям», звідки виникли слова «ямський», «ямщик».

прошу милостиво вказати: чи повинен я їхати, чи ні? Вид мій висохлий, тіло виснажене.

Чекаю рішення
у рік Дракона, в 3-й місяць».

Коли Чінгісхан одержав цього листа, він вельми зрадів, щедро нагородив гінця і відповів новим листом:

«Хто приходить під мою руку, той зі мною. Хто йде від мене, той проти мене. Я застосовую військову силу, щоб згодом після великої праці досягти тривалого спокою. Я зупинюсь лише тоді, коли всі серця всесвіту підкоряться мені. З цією метою я виявляю грізну велич, перебуваючи завжди в поході серед непереможних воїнів. Я знаю, що ти можеш легко вирушити в путь і прилетіти до мене на журавлі. Хоча дороги рівнини безмежні, але вже недовго мені ждати, щоб побачити посох твій. Тому я відповідаю на твоє послання, щоб тобі було видно мої думки. Про інше докладно не говорю».

Розділ третій

«ЗРОБИ МЕНЕ БЕЗСМЕРТНИМ!»

Одержавши від великого кагана другого листа, китайський мудрець погодився вирушити в далеку путь. Він рішуче відмовився їхати в каравані разом з прекрасними двірцевими співачками і танцюристками, яких теж посилали з Китаю Чінгісханові. Тому йому було дано окрему охорону з тисячі піхотинців і трьохсот вершників. Чан-Чунь узяв з собою двадцять своїх учнів, з них один писав докладний щоденник, занотовуючи в ньому висловлювання і вірші учителя [1].

Чан-Чунь їхав не поспішаючи і всюди в містах зупинявся. Монгольські начальники міст (даруги) влаштовували йому урочисті прийоми і пропонували багате вгощення, від якого мудрець відмовлявся, задовольняючись лише рисовою кашею і плодами.

У дорозі Чан-Чунь весь час писав вірші. Коли він проїжджав монгольськими степами, він виклав свої думки в таких рядках:

---

[1] Цей щоденник Чан-Чуня — «Подорож на захід» — зберігся до цього часу.

I

Куди б не метнувся мій зір,
Не видно кінця хребтам...
Потоки несуться з гір,
І простір який вітрам!

Співають думи мої:
«Для чого з давніх-давен
Ішли через ці краї
Стада кочових племен?

Їдять, як у давні дні,
Корів священних вони [1],
Не в нашім вони убранні
І звичай не наш з давнини!

Не знають вони письма,
Дитячі в них почуття...
Спокійно їх вік дріма,
Ще й хвалять своє життя!»

II

Дорога в рівнині піщаній ішла,
І шлях нам був скрізь важкий.
Озера синіли, немов із скла,
Блищали солончаки.

Не стрінеш мандрівника цілі дні
Між пагорбівцих сумних...
Раз в рік промайне, мов тінь, вдалині
Верхівець з країн чужих.

Ні гір, ні дерев серед блиску дня,
Самотні горби в траві...
В племен кочових із хутра вбрання
В дні літа, як в дні зимові.

Тут рису не сіють, народ тут п'є
Багато лише молока,
І весело возить всяк житло своє —
То з повсті хатина легка...

---

[1] Китайці, вважаючи корову священною твариною, не вживали м'яса корови і не пили молока. Їжа монголів тому їм видавалася дивною.

Через два роки з дня виїзду Чан-Чунь прибув до ріки Джейхун і поблизу Термеза переправився на другий бік. Там його зустрів особистий лікар Чінгісхана. Мудрець подарував йому вірші, написані з нагоди закінчення довгої дороги, і сказав:

— Я — гірський дикун, прибув у військовий табір великого кагана лише для того, щоб йому сказати важливі слова. Від їхнього здійснення стане щасливий всесвіт.

Вірші Чан-Чуня були такі:

Про восьмий місяць[1] на світі
Лунає хвала!
Розвіялись хмари,
Вщух вітер,
Все ніч сповила.
Через весь небосхил
Перекинуто срібний місток.
На півдні
Дракони
Заграли у сяйві зірок!
І з веж височенних
Знов радісний дзвін долетів:
Всі свято справляють,
Як то закон повелів!
І ллється вино,
І пісні заводить співець...
А берегом тихим
В утомі бреде мудрець...
До хана могутнього
Безстрашну обрав він путь,
Щоб демон
Смирився кривавий
І дав дихнуть!

Проїхавши через спустошене місто Балх, де було чути лише гавкання голодних собак, бо жителі розбіглись, Чан-Чунь через чотири дні дороги по горах прибув до табору Чінгісхана, до його жовтого намету, що стояв над стрімким урвищем.

У супроводі намісника в Самарканді Ахайя-Тайші, який знав китайську і монгольську мови, Чан-Чунь з'явився до грізного володаря. Тому що всі «даоси», з'являючись до китайського повелителя, ніколи не ставали перед ним на

[1] Восьмий місяць — за китайським календарем місяць вересень, коли китайці влаштовують веселі учти, присвячені закінченню польових робіт.

коліна і не били земних поклонів, то і Чан-Чунь, увійшовши в юрту кагана, тільки нахилився і склав на знак шаноби долоні.

Перед великим каганом стояв висхлий старець, бронзового кольору, обпалений спекою і вітрами, з опуклим лобом і білим пухом на потилиці. Він здавався жебраком у мотузяних сандалях на босу ногу і ветхому плащі, але він спокійно і без страху дивився на «володаря всесвіту», потім опустився на килим.

Чінгісхан, темнолиций, з рудою посивілою бородою, в чорній шапці з великим смарагдом і трьома лисячими хвостами, що спадали на плечі, сидів на золотому троні, підібгавши ноги. Він вдивлявся некліпаючими, зеленкуватими, як у кішки, очима в старого мудреця, дряхлого і вбогого, від якого тепер чекав свого порятунку. Чінгісхан був, як і його гість, у простому полотняному чорному вбранні, і в нього борода так само була вкрита білим інеєм старості, але шляхи у кожного були різні. Китайський мудрець ішов від людей в пустельні місця, все своє життя присвятив вивченню наук, відшукуючи таємницю спасіння людей від хвороб, страждань, старості і смерті, і допомагав усім, хто до нього звертався з благанням. А каган завжди був вождем величезних армій, посилав воїнів на винищення і загибель інших народів, усі свої перемоги він здобував, знищуючи десятки тисяч людей. Тепер, коли надійшли останні роки життя, тепер від цього виснаженого пустинника залежало, щоб Чінгісхан знову став молодим і дужим і назавжди уник чіпких рук смерті, яка весь час іде слідом за каганом, яка готувалася перетворити його, найсильнішого на землі, в прах і небуття.

Обидва старі довго мовчали. Потім Чінгісхан спитав:

— Чи благополучна була твоя подорож? Чи всього тобі вистачало в тих містах, де ти зупинявся?

— Спочатку мені постачали різну їжу вдосталь,— відповів Чан-Чунь.— Але останнім часом, коли я проїжджав землі, де побувало твоє військо, скрізь ще було видно сліди битв і пожеж. Там добувати харч було важко.

— Тепер ти матимеш усе, що захочеш. Приходь щодня до мене обідати.

— Ні, мені не потрібна така ласка! Гірський дикун живе подвижником і любить залишатися на самоті.

Служники принесли кумис, мудрець од нього відмовився. Каган сказав:

— Живи в мене, як хочеш. Ми покличемо тебе для особливої бесіди. Дозволяємо йти.

Чан-Чунь підвівся, склав долоні, помахав ними на знак поваги і вийшов.

Незабаром монгольське військо вирушило назад на північ через землі Мавераннагру. В дорозі Чінгісхан не раз присилав мудрецеві виноградного вина, динь і різної їжі.

Через ріку Джейхун військо швидко перейшло по майстерно збудованому на човнах плавучому мосту і попрямувало в бік Самарканда.

Одного разу під час зупинки Чінгісхан надіслав до Чан-Чуня повідомлення, що пізно вночі він чекає його для важливої бесіди.

Коли гомін табору став затихати і чимраз сильніше було чути трелі жаб, Ахайя-Тайші провів мудреця Чан-Чуня повз нерухомих вартових до жовтого намету великого кагана.

Обабіч золотого трону у високих срібних свічниках горіли товсті воскові свічки. Чінгісхан сидів, підібгавши ноги, на білому повстяному підсідельнику, і від круглої лакованої шапки з чорними лисячими хвостами обличчя його було в тіні, лише очі горіли, мов у тигра. Біля нього на килимі сиділи двоє секретарів, що знають монгольську і китайську мови.

Чан-Чунь опустився на килим перед троном і сказав:

— Я — дикун гір і вже багато років вправляюся в «дао» — у вченні про найпрекрасніше і найвеличніше. Я люблю перебувати тільки в дуже відлюдних і тихих місцях, люблю блукати пустелею чи стояти там, роздумуючи. А тут, поблизу царського намету,— постійний гомін від великої кількості воїнів, їхніх коней і возів. Від цього мій дух неспокійний. Тому, чи не буде мені дозволено їхати з моєї волі то попереду, то позаду твого походу? Для гірського дикуна це буде великою ласкою.

— Хай буде так, як ти бажаєш,— відповів каган. Потім він спитав: — Поясни мені, що таке грім? Чи правду кажуть мені чаклуни і головний шаман Бекі, нібито грім — це гримання богів, які живуть на небі за хмарами, коли вони гніваються на людей? А гніваються вони тоді, коли люди в жертву їм приносять не чорних тварин, як належить, а тварин іншого кольору. Чи вірно це?

— Небо гнівається на людей не за приношення, багаті чи бідні,— відповів Чан-Чунь.— Гнівається небо і не за те, що йому приносять у жертву баранів чи коней не чорних, а рудих, рябих чи білих. Я так само чув хибні слова твоїх шаманів, нібито влітку людям не можна митися в ріках чи прати в воді одяг, катати повстину чи збирати гриби,—

через усе це небо нібито дуже гнівається і посилає на землю грозу з блискавками і громом... Зовсім не в цьому полягає неповага людей до неба, а в тому, що люди роблять багато злочинів. Я, гірський дикун, читав у стародавніх книгах, що з трьох тисяч різних людських злочинів наймерзенніший — неповага до своїх батьків... Багато разів я помічав у дорозі, що твої підданці не досить поважають своїх батьків: самі об'їдаються на бенкетах, а старих батьків, матерів і дідів морять голодом. І ось за те, що безсердечні сини й дочки ображають своїх батьків, праведне небо обрушується на людей, караючи їх блискавкою і громом. Постарайся, государю, напоумити і виправити твій народ.

— Мудрець каже до діла! — зауважив Чінгісхан і наказав переписувачам записати слова Чан-Чуня і по-монгольському, і по-китайському, і по-тюркському,щоб видати особливий закон про повагу до батьків [1].

Коли на золотих блюдах було подано різноманітні страви і Чан-Чунь взяв лише жменьку вареного рису і трохи в'яленого винограду, каган спитав:

— Святий мудрець! Давно я хочу дізнатися, чи нема в тебе таких ліків, щоб старого зробити молодим, щоб кволому влити нові сили? Чи не можеш ти зробити так, щоб дні мого життя текли безперервно, завжди і не знали б зупинки, як безперервно течуть води великої ріки? Чи нема в тебе ліків, що роблять людину безсмертною?

Чан-Чунь опустив очі і мовчки з'єднав кінці пальців.

— Якщо в тебе зараз нема таких ліків,— говорив далі Чінгісхан,— то, може, ти знаєш, як приготувати такі ліки? Чи ти вкажеш іншого мудреця і чарівника, якому відкрита таємниця, як стати безсмертним? Якщо ти приготуєш для мене такі ліки, щоб я міг жити вічно, то я дам тобі незвичайну, небувалу нагороду: я зроблю тебе нойоном і правителем великої області... Я дам тобі кінську торбу, повну золотих монет... Я подарую тобі сотню найвродливіших дівчат з різних країн!..

Чан-Чунь, не відповідаючи і не підводячи очей, став тремтіти, наче від сильного холоду. А каган усе спокушав його:

— Я збудую на твоїй горі небувалої краси палац, який можна бачити тільки у китайського богдихана, і в цьому чудесному палаці ти роздумуватимеш про високі речі... Мені навіть не потрібна молодість. Нехай я лишуся таким старим і сивим, як зараз, але я хочу багато років, без кінця

[1] Такий закон був записаний в «Ясу».

краю тримати на своїх плечах велику Монгольську державу, яку збудував я сам своїми руками...

Каган мовчав і палючим, пильним поглядом вступився у виснажене обличчя мудреця. Той зіщулився і, скоса поглядаючи на грізного кагана, заговорив тихо:

— Нащо мені золото, коли я люблю гори, тишу і роздуми? Чи можу я управляти цілою областю, коли я не знаю, як управляти собою? Всіх прекрасних полонених дівчат видай заміж за благонравних юнаків. Мені не потрібний палац,— роздумувати я можу, стоячи на камені... Я вивчав усі наймудріші книги, які були написані найзнаменитішими китайськими вченими, і для мене більше нема таємниць. Я можу сказати тобі точну істину: є багато засобів, щоб збільшити сили людини, вилікувати її хвороби і оберігати її життя, але нема й не було ліків, щоб зробити її безсмертною...

Замислився Чінгісхан і, схиливши голову, довго мовчав. Перестали скрипіти очеретинки переписувачів, що заносили до книги слова розмови. Чути було тільки потріскування спливаючих воскових свічок. Нарешті каган сказав:

— У наших монгольських сивоголових є приказка: «Той, хто каже правду, вмирає не від хвороби»,— хтонебудь від злості прикінчить правдивого передчасно... Ось чому всі люди намагаються нагромадити гори брехні... А ти, мудрий старик, який проїхав десять тисяч лі, щоб побачити мене, ти один не побоявся сказати правду, що засобу стати безсмертним — нема! Ти щиросердий і правдивий. Якщо в тебе є просьба,— говори! Обіцяю її виконати.

Чан-Чунь з'єднав долоні і схилився перед каганом.

— У мене просьба лише одна, і я приїхав через сніги, гори і пустелі, щоб сказати її тобі,— припини свої жорстокі війни і скрізь серед народів установи доброзичливий мир!..

Брови Чінгісхана переламались, потім зсунулись. Обличчя скривилося. Задихаючись, він став кричати так, що у переписувачів очеретинки заплигали по паперу.

— Щоб скрізь встановити мир, потрібна війна!.. Наші старійшини в степу недарма вчать: «Тільки коли ти заб'єш свого непримиренного ворога, то і вдалині і поблизу стане спокійно...» А я не розгромив ще мого давнього ворога, тангутського царя Бурханя! І друга половина всесвіту ще не під моєю пятою... Чи можу я це терпіти? Хоча ти і мудрець, але твоя просьба не ділова! Такими просьбами нас більше не обтяжуй!

Чінгісхан підвівся і, вчепившись в бильця трону, тремтячи від люті, прошипів:

— Дозволяємо вийти!

Зиму цього року Чінгісхан провів біля Самарканда. Він не любив тісноти міст і жив у монгольському таборі.

Спочатку випадало багато дощу, так що вся земля наситилася водою і проїхати стало важко. Потім часто випадав сніг, і настав такий холод, що багато коней і волів замерзло і валялося по дорогах.

Мудрець Чань-Чунь жив у колишньому заміському палаці хорезм-шаха «Кек-серай», оточеного садами. Там старий писав вірші. До нього юрбою приходили голодні селяни, в яких монгольські воїни забрали все майно, худобу, дружин і дітей. Чан-Чунь роздавав надіслану Чінгісханом їжу і сам варив для прохачів кашу.

Розділ четвертий

ПОВЕРНЕННЯ МОНГОЛІВ ДО «КОРІННОЇ ОРДИ»

Коли Чінгісхан, бажаючи перемінити стоянку табору, наказав війську вирушити з Самарканда до річки Сейхун, то, з його веління, стара цариця Хорезму Туркан-Хатун, мати шаха Мухаммеда, весь колишній гарем шаха й інші знатні полонені жінки стояли вздовж дороги, якою посувалися монголи; доки всі воїни не проїхали мимо, вони голосно співали, оплакуючи загибель держави Хорезму.

На початку року Барана (1223) табір Чінгісхана розташувався на правому березі ріки Сейхун. Сюди прибули на курултай викликані Чінгісханом його сини: Джагатай, Угедей і Тулі, крім старшого гордого і непокірного сина Джучі. З синами, ханами і головними воєначальниками Чінгісхан радився про план завоювання протягом найближчих тринадцяти років усіх західних країн, аж до Останнього крайнього моря.

Табір Чінгісхана був розташований серед садів, покинутих населенням, яке розбіглося навтіки. Сюди у великій кількості спускалися з ближніх гір кабани. Чінгісхан любив полювати на них, поражаючи їх з коня списом і стрілами.

Одного разу він погнався за дикими свиньми, його кінь спіткнувся. Хан упав, а кінь поскакав. Величезний

кабан зупинився, стежачи за Чінгісханом, що нерухомо лежав перед ним. Потім він, не поспішаючи, пішов в очерет. Наспіли інші мисливці, спіймали і привели коня. Каган припинив полювання і, повернувшись до табору, наказав привести китайського мудреця Чан-Чуня, щоб той пояснив, чи не було в цьому падінні Чінгісхана перед дикою свинею втручання вічного неба? Чан-Чунь сказав:

— Усі ми повинні оберігати наше життя. У великого кагана вік уже похилий, і йому слід менше полювати. Те, що нечистий кабан не наважився напасти на «потрясателя всесвіту», який лежав у болоті,— це знак заступництва неба.

— Мені покинути полювання? Ні, цю пораду не можна виконати! — відповів Чінгісхан.— Ми, монголи, змалку звикли полювати і стріляти з коня, і навіть старі не можуть залишити цю звичку. А втім, слова твої я збережу в моєму серці.

Чінгісхан, бажаючи нагородити Чан-Чуня, повелів пригнати стадо молочних корів і табун добірних коней, але мудрець цього подарунка не прийняв, відповівши, що може повернутися назад до своїх китайських гір у звичайному поштовому возі. Потім мудрець після прощального візиту до кагана вирушив назад у супроводі своїх двадцяти учнів і загону воїнів. Чимало наближених Чінгісхана проводжали старого даоса з глечиками вина і корзинами рідкісних плодів. Прощаючись, багато хто втирав сльози.

У рік Мавпи (1224) Чінгісхан повів своє військо назад у монгольські степи.

Як старий тигр, що, зжерши голову, поволі повертається в густий очерет до свого лігва, волочачи одвисле черево, так поволі посувалося військо Чінгісхана, обтяжене величезною здобиччю. Кожен воїн мав по кілька в'ючних коней, верблюдів і биків. Разом з воїнами рушили і стада баранів, і рипучі двоколісні вози, навантажені одягом, килимами, зброєю, мідним посудом та іншими награбованими у мусульман речами. Тут-таки і на конях, і на верблюдах, і на возах їхали монгольські й різноплемінні жінки та діти, і довгими, безконечними рядами йшли полонені, виснажені, обдерті й босі.

Весь цей похід посувався не кваплячись, влаштовуючи зупинки в місцях, де зручні пасовиська, так що військо провело в дорозі і літо й зиму, лишаючи довгий слід у вигляді здохлих облуплених коней та биків і трупів

полонених, що не витримали труднощів дороги через безводні щебенисті рівнини Центральної Азії.

Весною Чінгісхан прибув до своїх кочовищ на річці Керулен і наказав поставити каганський жовтий намет у стані Букі-Сучегу. Тут він скликав нараду всіх найзнатніших ханів і тих полководців, які відзначалися, і влаштував ніколи ще в степу не бачений багатий бенкет. Через три дні після цього бенкету померла молода дружина Чінгісхана Кулан-Хатун. Поголоска йшла, що в цій смерті винні брати кагана... А істину хто дізнається?

Наступного року Курки (1225) Чінгісхан залишався у своїх рідних кочовищах і обнародував «Ясак», настановляючи монгольський народ на «Путь розуму й достатку», як було названо збірник його повчань.

Розділ п'ятий

ЧІНГІСХАН ВИРІШИВ ПОМЕРТИ В ПОХОДІ

Чінгісхан не міг залишитися спокійним, коли почув, що царство непокірних тангутів знову збунтувалось. Великий хан не забув своєї обіцянки покарати їхнього царя Бурханя. Готуючись до походу, він запросив до себе синів і повідомив їх, що сам поведе військо.

Знову прибуло троє синів, крім старшого, упертого Джучі.

Другий син кагана, Джагатай, правитель Мавераннагру, що завжди ворогував з старшим братом Джучі, під час родинної наради сказав:

— Джучі полюбив країну кипчаків більше, ніж свій корінний улус. Він у Хорезмі не дозволяє монголам навіть зачепити будь-кого з кипчаків. Джучі, не криючись, говорить такі безсоромні слова: «Старий Чінгісхан втратив розум, бо спустошує стільки земель і винищує безжалісно стільки народів». Джучі хоче під час полювання вбити нашого батька й укласти союз дружби з мусульманами, відокремившись од монгольської корінної орди.

Тоді Чінгісхан розлютився і послав до Хорезму свого брата Утчигіна і вірних людей з наказом, щоб Джучі негайно прибув до батька. «А якщо він одмовиться приїхати і залишиться в Хорезмі,— сказав Утчигінові на вухо Чінгісхан,— тоді ти мовчки вдар і без дорікань убий!»

Джучі послав батькові відповідь, що не може виїхати через хворобу, і залишився в Кипчацькому степу. А вірні

люди написали Чінгісханові, що хан Джучі здоровий, часто їздить на облавне полювання, і саме тому вони залишилися біая Джучі, щоб виконати таємний наказ великого кагана.

Джагатай виїхав назад, щоб управляти своїм улусом, у Самарканд, а Чінгісхан з двома улюбленими синами, Угедеєм і Тулі, на початку року Собаки (1226) повів своє військо проти тангутів і дійшов до місця Онгон-Талан-Худун. Тут він побачив страшний сон і почав говорити про наближення смерті. Він послав по синів, які були в іншому загоні.

Другого дня на світанку прибули Угедей і Тулі. Коли вони наситились поданим угощенням, Чінгісхан сказав присутнім у юрті:

— Я маю провести з синами таємну нараду. Про наші турботи я бажаю переговорити з ними у цілковитій самотності. Ви всі вийдіть.

Коли всі хани та інші люди вийшли, Чінгісхан посадив біля себе обох синів. Спочатку він давав їм поради відносно життя і управління державою. Потім сказав:

— Уважно запам'ятайте все, діти мої! Знайте, що, над моє сподівання, настав час мого останнього походу. З допомогою покровителя монголів, бога війни Сульде, я підкорив для вас, сини мої, царство такого незвичайного простору, що від пупа його в кожний бік буде один рік дороги. Тепер кажу мій останній заповіт: «Завжди знищуйте ваших ворогів і звеличуйте ваших друзів», а для цього ви повинні бути завжди одної думки і все робити, як один. Тоді ви будете жити легко й приємно і тішитися своїм царюванням. Моїм наступником я залишаю, як наказав раніше, Угедея. Після мене його повинні оголосити великим каганом і підняти на білій повстині пошани. Стійте міцно і грізно на чолі всієї держави й монгольського народу і не смійте після моєї смерті перекручувати чи не виконувати мій «Ясак». Шкода, що зараз тут нема моїх синів Джучі і Джагатая. Шкода! Хай не трапиться так, що, коли мене не стане, вони порушать мою волю, ворогуватимуть поміж себе і здіймуть у царстві згубну смуту! Хоч кожна людина бажає померти вдома, але я вирушаю в останній похід, заради гідного кінця мого воїнського імені. Дозволяємо вам іти!

Після цього Чінгісхан рушив з військом далі. В дорозі правителі зустрічних племен і міст приходили один по одному і заявляли про свою покірність. Один хан з'явився з підносом крупних перлів і сказав: «Ми підкоряємось!»

Але великий хан, почуваючи близькість смерті, не звернув на перли уваги і наказав розсипати їх у степу перед військом. Всі воїни збирали, але багато перлів загубилося в поросі, так що й згодом люди шукали їх і знаходили.

— Кожний день для мене тепер дорожчий за підноси з перлами,— говорив Чінгісхан і був сповнений турботами й тривогою.

Тоді цар тангутський послав вісників до Чінгісхана. Він їх не прийняв, і тангутські посли передали такі слова великому радникові кагана Єлю Чу-цаю:

— Наш цар кілька разів повставав проти великого кагана, і після того завжди в нашу країну вторгалися монголи, вбивали народ і грабували міста. Безглуздо чинити опір. Ми прийшли служити Чінгісханові, просимо миру, угоди і взаємної клятви.

Єлю Чу-цай відповів послам:

— Великий каган хворий. Хай цар тангутів підожде, поки Чінгісханові стане краще.

Хвороба Чінгісхана день у день посилювалась; він виразно бачив близькість кончини і наказав:

— Коли я помру, то нічим не виявляйте моєї загибелі, не зчиняйте плачу й голосіння, щоб про це не дізналися вороги, не зраділи і не піднеслися духом. А коли цар і жителі тангутські вийдуть з воріт фортеці з дарами, кидайтеся на них і знищуйте!..

Великий каган лежав на дев'яти складених білих повстинах. Під головою була сідельна замшева подушка, на ногах покривало з темного соболя.

Тіло, довге і схудле, здавалося неймовірно важким, і йому, що потрясав світ, було важко поворухнутись або підвести обважнілу голову.

Він лежав на боці і чув, як при кожному подиху лунає тонкий звук, наче миша попискує. Він довго не розумів, де сидить ця миша. Нарешті, він переконався, що миша пищить у нього в грудях, що, коли він не дихає, замовкає й миша і що миша — це його хвороба.

Коли він перевертався на спину, він бачив над собою верхній отвір юрти, схожий на колесо. Там поволі пропливали хмари, і одного разу він помітив, як високо в небі пролетів ледь видний ключ журавлів. Доносилось їхнє далеке курликання, що кликало в далечінь, до нових, небачених земель.

Каган пригадав, як він хотів проїхати до Останнього моря, але вже на кордоні Індії не витримав спеки і все його тіло вкрилося червоними сверблячими плямами: тоді

він повернув військо до прохолодних монгольських степів.

Тепер, ослаблий і безпорадний, він гине в холодній тангутській долині, між ліловими горами, де вранці вода в чашках перетворюється на кригу. Щомить сили покидають його, а лікарі обдурюють чи не вміють знайти ту траву, яка допоможе знову сісти на коня і помчати степом за довгорогими оленями або за жовтими непокірними куланами... Куланами?.. А де красуня, непокірна Кулан-Хатун?.. І її вже нема!.. Отже, має рацію китайський мудрець, що способу здобути безсмертя нема!..

Каган шепотів, ледве ворушачи висхлими губами:

— Я не бачив таких страждань, коли збирав під свою долоню численний народ голубих монгольських степів... Тоді було дуже важко, так важко, що натягувалися сідельні ремені, тріскалися залізні стремена... Але тепер мої страждання безмежні... Правду кажуть наші старійшини: «У каменя нема шкіри, у людини нема вічності...» [1]

Чінгісхан поринув у тривожний сон, а миша попискувала дедалі сильніше, в боку кололо, і дихання уривалось.

Коли каган прокинувся, біля його ніг сидів навколішках китаєць Єлю Чу-цай. Такий же довгий і худий, як Чінгісхан, оцей мудрий радник не зводив з хворого пильного погляду. Каган сказав:

— Що... доброго... і що... поганого...

— Прибув із країни Бухарської твій перекладач Махмуд-Ялвач. Він каже, що там...

Каган роздратовано поворушив долонею, і китаєць замовк.

— Я запитую,— прошепотів Чінгісхан,— що доброго... і що поганого... в житті... я зробив?..

Єлю Чу-цай замислився. Що можна відповісти тому, хто йде з життя? Перед ним раптово промайнули сотні образів... Він побачив голубі рівнини і гори Азії, прорізані ріками, скаламутнілі від крові і сліз... Пригадались руїни міст, де на задимлених стінах громадились порубані й розпухлі тіла і старих, і дітей, і квітучих юнаків, а здалеку долинав глухий гомін монголів, які громили місто, і їх незабутнє виття, коли вони вбивали ридаючих жителів: «Так велить «Яса»! Так велить Чінгісхан!..»

Жахливий сморід від гниючих трупів виганяв уцілілих жителів з руїн, і вони знаходили собі притулок у болотах, у куренях, щомиті чекаючи повернення монголів і зашморгу аркана, що поведе їх у тяжке рабство... Одна картина

---

[1] Монгольський літопис «Алтан Тобчі».

спалахнула із сліпучою яскравістю. Біля стін зруйнованого Самарканда лежав на спині, розчепіривши сухі довгі ноги, великий худющий верблюд; життя ще теплилося в його сповнених жаху очах. Кілька чоловік, зчорнілих від голоду, відштовхуючи один одного, скривавленими по лікті руками, виривали з розпоротого черева верблюда куски нутрощів і тут же квапливо їх пожирали... «Потрясатель всесвіту», який лежав безмовно, своїми довгими кістлявими ногами й висхлими руками нагадував того верблюда, і такий самий жах смерті спалахував у його напіврозплющених очах... І так само біля його тіла вже товпились, відштовхуючи один одного, наступники, намагаючись одірвати шматки від великої кривавої спадщини...

— Хіба ти... не можеш... пригадати?.. Скажи!

Єлю Чу-цай прошепотів:

— Ти в житті зробив багато і великих, і вражаючих, страшних справ. Правдиво їх перелічити зможе лише той, хто напише книгу про твої походи, діла й слова.

— Наказуємо... викликати... людей знаючих, щоб... вони... написали... сказання... про мої походи... діла... і слова.

— Це буде зроблено [1].

В юрті було тихо. Часом потріскувало багаття, або порив вітру, що влітав через дах, закручував голубий димок над багаттям з сухого полину і вересу. Знову прошипіли слова:

— Що ж... найкраще... з того... що я... зробив?

Бажаючи втішити умираючого, Єлю Чу-цай сказав:

— Найкраща з твоїх справ — це твої закони «Яса». Додержуючи шанобливо цих законів, твої нащадки правитимуть всесвітом десять тисяч років [2].

— Правильно! Тоді... настане... спокій... кладовища... в пустельних степах... виросте... буйна трава... а між могильними курганами... будуть пастися... лише... монгольські коні...— І, помовчавши, каган додав: — І дикі... кулани...

Чінгісхан лежав нерухомий, заплющивши очі, з загостреним носом і запалими скронями.

---

[1] Після смерті Чінгісхана, з слів очевидців, були написані офіціальні літописи про його життя й походи монгольською, китайською і перською мовами. Всі вони мають характер вихваляння Чінгісхана і монгольських погромів, перекручують справжню картину подій. Правдиво писав лише сучасний іранський придворний літописець Рашід ад-Дін, арабський літописець Ібн-ал-Асір та ще дехто.

[2] Монголи були вигнані з завойованого ними Китаю через 141 рік (1368) і розбиті на Куликовому полі через 153 роки (1380) після смерті Чінгісхана (1227).

Безшумно ввійшли Махмуд-Ялвач, китайський лікар і головний шаман. Опустившись на коліна біля ніг кагана, вони завмерли, чекаючи, коли він прокинеться й заговорить. Каган розплющив очі, і погляд його зупинився на Махмуд-Ялвачі.

— Як управляє... західним уділом... мій син... Джагатай?

Махмуд-Ялвач, благообразний і нарядний, у червоному халаті і білосніжній чалмі, схрестивши руки на гладкому животі, схилився до землі.

— Твій доблесний син Джагатай-хан, і всі монголи-багатури, і всі підкорені народи його уділу на берегах Сейхуну і Зеравшану молять аллаха за твоє здоров'я і бажають царювати багато років.

— А як управляє... правитель північних народів... мій... старший син... Джучі-хан?

Махмуд-Ялвач затулив обличчя руками. Згідно з монгольськими звичаями, під час розмови про смерть близької людини непристойно згадувати звичайне ім'я покійного, що вже став «священною тінню», а слід говорити алегорично, заміняючи його ім'я іншими шанобливими словами. Тому Махмуд-Ялвач почав здалеку:

— Той, що одержав твоє повеління правити північними народами, оголосив бекам, що готує великий похід...

— Проти мене?

— Ні, мій великий государю! Вістря списів були спрямовані на захід у бік булгар, кипчаків, саксинів, урусів. Але похід не міг відбутися, і всі воїни роз'їхалися по своїх кочовищах. Як удар грому серед ясного дня, велике горе звалилося на всіх!

— Поясни!

— Для ханської родини було влаштовано в степу велике полювання. П'ять тисяч нукерів розтягнулись облавою по рівнині і вигнали з очеретів і кабанів, і вовків, і кілька тигрів. А інші п'ять тисяч вершників пригнали здалеку, з степу, і сайгаків, і джейранів, і диких коней. Коли ввечері після полювання запалали багаття і мав початися бенкет, нукери не могли знайти того, хто з найстрашніших боїв виходив незачепленим стрілами. Його довго шукали і, нарешті, побачили, але як! Він лежав одинокий у степу, ще живий, на ньому не було ні краплі крові, але він не міг вимовити жодного слова, а тільки дивився розуміючими очима, сповненими гніву...

— Невже загинув... він...

— Загинув дорогий і найближчий твій багатур, укритий славою перемог,— невідомі лиходії переламали йому хребта.

Обличчя Чінгісхана скривилося. Руки зім'яли соболеве покривало. Він шепотів:

— Утчигін поквапився... Великого багатура й досвідченого полководця вже нема... А замінити його ніким! Хто тепер... правителем Хорезму?

— Твій юний внук, хан Бату, під керівництвом його мудрої матері. Вона скликала нукерів і разом із хлопчиком піднялась на курган. Бату-хан сидів на гнідому бойовому коні свого батька. Палкий хлопчик закричав нукерам: «Слухайте, багатури, переможці чотирьох сторін світу! Ваші мечі вже заіржавіли! Гостріть їх на чорному камені! Я поведу вас туди, на захід, через велику ріку Ітіль. Ми промчимо грозою через землі боягузливих народів, і я розсуну царство мого діда Чінгісхана до останніх меж всесвіту... І я клянусь також, що розшукаю і зварю живими в казанах тих злочинців, які загубили мого батька!»

Чінгісхан, потемнілий і страшний, з блукаючими очима, підвівся на лікті і, задихаючись, видавлював слова:

— Добре бути молодим... навіть з колодкою на шиї... коли попереду сяють перемоги... Але Бату ще хлопчик... Він наробить помилок... і його теж загублять! Повеліваємо... щоб поряд з Бату... завжди був радником... мій самий вірний... барс з відгризеною лапою... обережний Субудай-багатур... Він його збереже і навчить воювати... Бату продовжить мої перемоги... і над всесвітом... простягнеться монгольська рука...

Чінгісхан упав набік. Ліве око примружилось, праве око, блискаюче й зловісне, стежило за присутніми.

Опустивши очі, всі довго мовчали... І пригадалися слова поетові:

Четверо людей сиділи безсилі
Біля могутнього полководця, що звик перемагать.
Це були: лікар, шаман, дервіш і звіздар.
При них були і ліки, і стародавні заклинання,
І талісмани, і гороскоп,—
Та ні краплини цілющої не зміг з них жоден дати [1].

У тиші заіржав кінь, що стояв біля намету. Здригнувшись, усі глянули на кагана,— його праве око, втративши блиск, потьмяніло.

Чінгісхан давно вже возив з собою труну, видовбану з суцільного дубового кряжа, облямовану зсередини зо-

[1] Хосревані (X ст.).

лотом. Вночі сини потай поставили її посеред жовтого намету. У труну поклали Чінгісхана, одягненого в бойову кольчугу. Руки, складені на грудях, стискали руків'я нагостреного меча. Чорний шолом з воронованої сталі відтіняв зблідле суворе обличчя з склепленими повіками. Обабіч у труну були покладені: лук з стрілами, ніж, кресало і золота чаша для пиття...

Воєначальники, згідно з наказом кагана, приховували таємницю його смерті і продовжували облогу тангутської столиці. Коли тангути вийшли з головних воріт міста з почесними дарами і пропозицією миру, монголи накинулись на них, усіх перебили, потім вдерлися в місто й перетворили його на руїни.

Загорнувши труну Чінгісхана в повсть і поклавши на двоколісного воза, запряженого дванадцятьма биками, монголи рушили назад. Щоб ніхто передчасно не розповів про смерть повелителя народів, багатури, поки не прибули в Корінну орду, в дорозі вбивали кожне зустрічне створіння — і людей, і тварин, говорячи вмираючим:

— Вирушайте в надхмарне царство! Старанно служіть там нашому священному правителю!

Під час народного оплакування прославлений багатур Чінгісхана, переможець меркитів, китайців, кипчаків, іранців, грузин, аланів і урусів, полководець Джебе-нойон оголосив:

— Одного разу «той, хто встановив наше царство», полював на горі Бурхан-Халдун. У пустельному місці, на схилі гори він відпочивав під старим деревом. «Тому, кого вже нема», сподобалось оце дике місце і високезний стрункий кедр, що чіплявся за хмари. І я почув такі його слова: «Це місце як пасовисько зручне для дикого оленя і пристойне для мого останнього пристанища. Запам'ятайте це дерево».

Полководці кагана згідно з наказом розшукали на горі вказане місце, де ріс надзвичайно високий кедр. Під ним було опущено в землю труну з тілом Чінгісхана.

Поступово навколо могили розрісся такий густий і дикий ліс, що не можна було пройти крізь нього і знайти місце поховання, так що навіть старі охоронці забороненого місця не вкажуть до нього дороги.

ЕПІЛОГ

Розділ перший

ТУТ ПРОЙШЛИ МОНГОЛИ

Ви, укриті снігами гори!
Ви бачили, як я став рабом невірних?
Як я йшов із зв'язаними руками,
А мене били канчуком по голові!
Мої сльози не вражають нікого,
Самі лише гори здригаються від них.
(З пісні хівінського невільника)

На широкій дорозі, що вела на схід від великої ріки Джейхун, де протягом багатьох століть проходили багаті каравани, одразу після монгольського погрому припинився рух. Спустіли придорожні крамнички та заїжджі двори, і стояли вони похмурі, без воріт і дверей, бо їх виламали воїни для багать. Зів'яли не зрошувані більше сади, бо нікому було прочищати арики і проводити воду.

Дивним і незвичним здавався молодий похмурий вершник в іноземному плащі, що самотньо їхав по курних шляхах, де всюди валялися розтягнені шакалами людські кістки. Вороний сухорлявий кінь арабської крові рівномірно постукував копитами, а вершник зрідка підбадьорював його свистом.

— Яка мертва пустеля! Ні людини, ні верблюда, ні собаки! — зітхав подорожній.— За весь день тільки два вовки не кваплячись пересікли дорогу, наче хазяїни цієї безмовної рівнини, схожої на безмежне кладовище... Якщо так буде й далі, то мій завжди невтомний кінь разом з хазяїном незабаром простягнеться навіки біля оцих білих черепів з слідами страшних монгольських мечів...

Темна ворухлива маса спереду видалась незвичайною. Кінь форкнув, нашорошив вуха. Вершник під'їхав ближче. Кілька великих понурих орлів тиснулися над здобиччю, що лежала посеред сліпуче залитої сонцем закуреної дороги.

Вершник свиснув. Важко змахуючи величезними крилами, орли знялися й сіли на ближньому горбі. Між

свіжими дорожніми коліями в дивному стані, немов у судорожному пориві, лежала дівчинка в порваному туркменському одягу. Орли вже встигли зіпсувати її обличчя, яке ще зберегло ніжні риси.

— Знову монгольська робота! Вони хапають дітей, тримають, не піклуючись, потім, натішившись, кидають...

Звився канчук — і кінь поскакав. За поворотом дороги вершник наздогнав групу монголів. Два вози на високих скрипучих колесах, перевантажені награбованим добром, поволі посувалися вперед. На кожному возі на речах сиділа монголка у чоловічому лисячому малахаї та баранячій шубі і одноманітно покрикувала на запряжених биків, які байдуже ступали в хмарах куряви.

Позад волів шкутильгало троє напівголих виснажених полонених з зав'язаними за спиною руками і жінка, що хиталася від слабості. За ними плентався, висунувши язик, великий кудлатий собака. Монгольський хлопчик років семи, з двома косичками над вухами, підганяв полонених, наче пастух, який квапив поволі ступаючих корів.

— Урагш, урагш, муу! (Вперед, вперед, дурний!) — кричав хлопчик і по черзі стьобав кожного хворостиною. Одягнений він був у підіткнутий за пояс ватяний халат, зідраний з дорослого, на його ногах були великі чоботи, і, щоб вони не спадали, маленький монгол туго перев'язав їх під коліньми ремінцями. Усвідомлюючи важливість дорученої йому роботи, хлопчик особливо підганяв жінку, яка тяглася лише завдяки мотузці, прив'язаній до воза. Крізь дірки жовтого плаття просвічувала її кістлява спина з темно-червоними рубцями. Жінка голосила:

— Відпустіть мене! Я повернусь! Там лишилася моя дочка Хабіче... Я сама потягну її!

— Яку ще тобі дочку треба? — перепитав її старий монгол, виринувши на сивому коні з курної хмари.— Сама ледве плентається на мотузці, а хвалиться, що потягне другу клячу!..

Старий стьобнув жінку канчуком. Вона рвонулася вперед і впала. Віръовка, якою вона була прив'язана, натягнулась і поволокла полонянку. Монголка з воза закричала:

— Чого ти, старий пес, такий жадера? Була б крива вівця, я б узяла її до себе на коліна,— од вівці хоч м'ясо і шкура. А яка нам користь від оцієї тварюки? Її дочка вже здохла, ось і вона звалилась. А нам, ой, як далеко ще плентатися додому, до рідних берегів Керулену!.. Покинь її!

— Не здохне! Живуча! — хрипів від злості старий.— І це падло і ці три молодці — всі в мене дійдуть до нашої юрти. Он наші сусіди по двадцять рабів додому женуть, а ми не можемо пригнати чотирьох? Ей ви, тварюки, вперед! Урагш, урагш!

Монгол стьобнув батогом жінку, що волоклася за возом, вірьовка обірвалась, і рабиня лишилася на дорозі. Вози котилися далі. Старий притримав сивого коня, цмокнув язиком і спитав молодого вершника, що саме під'їхав:

— Виживе чи не виживе? Купи її в мене! Дешево продаю, всього за два золотих динари...

— Вона й до ночі не доживе! Хочеш два мідних дирхеми?

— Давай! А то й справді не доживе! Тоді й цього я не одержу.— Монгол засунув за халяву дві одержані від вершника мідні монети і риссю помчав доганяти свій обоз.

Вершник звернув набік і, не озираючись, поскакав через висхе поле...

Спереду виникли білі руїни, химерні купи уламків, старі стіни з проломами і кілька великих арок. На них ще збереглися різнокольорові арабські написи. Багато майстерності й думки було вкладено зодчими, які збудували ці стрункі будинки, а ще більше праці внесли невідомі робітники, які склали з великих квадратних цеглин і красиві палаци, і вражаючі медресе, і стрункі мінарети. Монголи все це перетворили на покриті кіптявою руїни.

— Один би сніп сухої конюшини і кілька коржів,— шепотів вершник,— і тоді ми, проїхавши ще день, дістанемося до зелених гір, де знайдуться і люди, і дружня бесіда біля багаття.

Кам'яні руїни вже близько. Ось під масивною аркою важкі ворота, розчинені навстіж. Двері оббиті залізом з великими, як тарілка, опуклими головками цвяхів.

«Знайомі ворота! Колись тут проходили дервіш Хаджі Рахім, селянин Курбан-Кизик і хлопчик Туган. Тепер Туган виріс і став умілим воїном, але, як безпритульний подорожній, не знаходить собі ні хліба, ні пристановища у благородній Бухарі, раніше такій квітучій і такій багатолюдній».

Під темними воротами гучно пролунали кінські копита. Спереду метнулася руда лисиця, легко вискочила на купу сміття й зникла.

Обережно ступав кінь, пробираючись між уламками мертвого, безмовного міста. Ось головний майдан... Величні

будинки оточували раніше це місце гомінких народних зборищ. Тепер майдан засипано сміттям і посередині біліє кістяк коня. У бірюзовому просторі неба поволі пливуть бурі шуліки, розплатавши нерухомі крила.

Кінь зупинився біля широких східців мечеті і, форкаючи, позадкував, поводячи вухами. Спереду на кам'яній підставці лежала величезна розгорнута книга корану з покороблеными від дощів сторінками, які ворушилися од вітру.

«По цих кам'яних східцях в'їжджав у мечеть на буланому жеребці похмурий владика монголів, рудобородий Чінгісхан. Тут він повелів бухарським старійшинам годувати вдосталь його плосколицих воїнів. Тоді на майдані палали багаття, смажилися баранячі туші... Досі ще видно на кам'яних плитах сліди багать...»

Туган зійшов з коня, розіслав плащ і накришив сухого хліба. Він розгнуздав коня і сів на сходинці, тримаючи кінець повода.

За купою каміння щось заворушилося. З-за уламків цеглин підвелася виснажена жінка. Кутаючись в обривки плаття, вона наближалася, простягнувши руку, і не могла відірвати жадібно палаючих очей від хлібної скоринки.

Туган дав їй жменьку сухарів. Вона величним повільним жестом прийняла їх, як дорогоцінність, одійшовши, стала на коліна. Вона піднесла сухар до запалених губів, але рвучко опустила руку і стала розкладати сухарі рівними жменьками на кам'яній плиті. Обережно злизала з руки крихти й гукнула:

— Гей, лисенята, гей, пузанчики, до мене! Не бійтеся! Він наш, він добрий!

З чорного отвору, між кам'яними плитами показалися спочатку одна, потім три скуйовджені дитячі голівки. Пробираючись між руїнами, чіпляючись одне за одного, діти поволі наближалися до жінки. Голі, обпалені сонцем, вони були худі, як скелети, тільки животи їхні роздулися шарами. З чорної дірки вилізло ще двоє дітей. Вони і не намагалися підвестись, а підповзли рачки й посідали, обійнявши руками свої опухлі животи.

Жінка вдарила по руках тих, хто потягнувся до сухарів, і стала по черзі класти дітям у рот крихти. Вона розповідала:

— Вдерлись вони... оці страшні люди, закутані в баранячі шкури... Скакали скрізь на невеликих конях і забирали все, що тільки помічали... Вони вбили мого чоловіка,— він хотів захистити сім'ю. Вони схопили всіх моїх дітей

і повезли,— не знаю, чи живі вони?.. Вершники волокли мене на аркані, тримали рабинею на посміх усім. Якось уночі мені пощастило сховатись, і я пробралася сюди, в оці руїни... Тут я не знайшла свого житла. Лише купи сміття. Вдень бігають ящірки, вночі виють і підкрадаються шакали... Біля міста я зустріла оцих покинутих монголами дітей. Ми разом шукали їжу і викопували корінці дикої цибулі... Тепер ці діти стали моїми дітьми, і ми помремо разом, а може, й виживемо...

Туган віддав жінці останні сухарі і, ведучи на поводі коня, пішов з міста.

Туган пробирався все далі до Самарканда. Він не зустрічав караванів. Де-не-де на полях з'являлися поодинокі селяни. Двічі промчали риссю монгольські вершники. Тоді селяни, що працювали, падали, як підкошені, і відповзали до канави. Коли хмарка куряви, супроводжуючи монголів, відпливала за горби, на полях знову підводились налякані селяни і бралися копати землю.

Розділ другий

ДЕ ГОМІНЛИВЕ МІСТО САМАРКАНД?

Через кілька днів Туган зупинився на пустинній височині, поритій могильними горбами. Перед ними зеленіла долина ріки, де громадились руїни ще недавно славного Самарканда. Будиночки з плоскими покрівлями тулились один біля одного, але ніякого руху не було помітно в колишній столиці Мавераннагру, де раніше працювали десятки тисяч вправних робітників.

Проламані й розмиті дощами фортечні стіни огинали середню частину міста. Там збереглися задимлені руїни високої мечеті, збудованої останнім хорезм-шахом Мухаммедом, і дві круглі башти.

Кривий жебрак наблизився до Тугана і просунув з дрантя худу руку.

— Подай убогому, славний бек-джигіте! Хай збереже тебе в битвах аллах! Хай одведе він ворожу стрілу від твого хороброго серця!

— Де ж місто? Де блискуча столиця султанів і шахів? Де поважні купці, барвисті базари, де веселий гомін молотків у майстернях? — питав Туган, розмовляючи більше з самим собою, ніж із жебраком.

— Усього цього більше нема! — сказав жебрак. Адже тут пройшли монголи! Хіба вони що-небудь залишать? Ти запитуєш, куди поділося місто? Одну частину людей вирізали безжалісні вершники, другу частину погнали вони в свої далекі степи, решта жителів втекла до скелястих гір, де багато з них уже загинуло...

— Чи довго втікачі блукатимуть?

— Туди, за містом, вище по річці, вже потроху сходяться люди і будують собі хатинки з хмизу та глини. Але живуть вони завжди під страхом: монголи можуть повернутися кожного дня, забрати, кого захочуть, і потягнути з собою на арканах... Хай збереже тебе аллах за твою щедрість!

— А що це за башта посеред міста?

— Завертай коня далі від оцих башт! Там в'язниця! Монгольські хани вже завели в'язницю у мертвому місті. При ній живуть монгольські кати. Вони залізними палицями розбивають голови засудженим. Я розкажу тобі, як вони це роблять.

Туган, не слухаючи, спустився вниз косогором. Пробравшись між руїнами мертвого міста, Туган під'їхав до фортеці, де височіли дві старі башти, похмурі й безмовні. Вздовж стіни на землі сиділи сумовиті родичі ув'язнених. Вартові з списами сторожили біля воріт. Осідлані коні дрімали, прив'язані до стовпів.

— Ти куди? Від'їжджай! — крикнув вартовий.

— У мене справа до наглядача в'язниці,— сказав Туган.

— Ти за нею знудьгувався?

— Можливо, якщо в башті сидить мій брат.

— У нас у в'язниці чимало розбійників. Але довго вони не засиджуються: їх приводять на майдан перед ровом і стукають по тім'ю залізною булавою. Пошукай там, у рові, може, знайдеш тіло брата. Як звали його?

— Він дервіш і пише книги, Хаджі Рахім аль-Багдаді.

— Довговолосий божевільний дервіш? Цей ще живий! Ми його звемо дивона (юродивий). Його посаджено надовго...

— «Навіки і до смерті»?

— Я занадто з тобою розбалакався... Прив'яжи коня і йди собі у двір. Спитаєш начальника в'язниці. Його будинок стоїть там-таки. Біля дверей на ганку підвішено глечик. Не забудь покласти в той глечик не менше шести дирхемів. Тоді начальник тебе слухатиме.

Туган прив'язав коня й увійшов у ворота. Начальник в'язниці стояв на терасі будинку у червоному ватяному

халаті і зелених туфлях на босих ногах. Напівголий худий куховар, дзенькаючи залізним ланцюгом на ногах, сік сікачем у дерев'яній мисці баранину для кебабу. Кінець сивої бороди начальника, його нігті й долоні були пофарбовані червоною хною. Очеретяною тростиною він бив куховара по плечі й примовляв:

— Підсип перцю! Не лінуйся! Так! Полий гранатовим соком!

Туган помітив підвішений біля дверей глиняний глечик і опустив у нього десять мідних дирхемів. Начальник похмурим поглядом втупився в Тугана.

— Я мусульманський воїн із загону Субудай-багатура. З його дозволу їду розшукувати рідних. Ось моя пайцза! — Туган дістав дерев'яну дощечку з вирізаним написом і малюнком птаха, що висіла в нього на шнурку.

Начальник повертів пайцзу і повернув її Туганові.

— Що тебе привело в цей дім для відщепенців?

— Я шукаю родича, дервіша Хаджі Рахіма аль Багдаді. Чи нема такого?

— Хай прокляне його аллах і хай збереже нас, мене і тебе, від сумніву й знайомства з ним!

— За що його посадили? Я знав його людиною праведною.

— Ото праведник! Його посаджено на вимогу найсвятішого шейх-уль-іслама і достойніших імамів за байдужість до священних книг, за зухвале вільнодумство і за те, що в розмові він ніколи не згадував імені аллаха всевишнього. Загибеллю став його кінець!.. Вогонь буде його житлом!.. Так йому й треба!

Туган подумав і сказав:

— Обвинувачення йому пред'явлені тяжкі, але, може, ти все-таки дозволиш мені як-небудь полегшити його долю?

— Не турбуйся даремно! Йому зберегли життя тільки на вимогу Махмуд-Ялвача, великого візира у могутнього володаря нашої країни, хана Джагатая. Дервіша не випустять, доки він не напише книгу про життя й походи потрясателя всесвіту Чінгісхана.

— А коли Хаджі Рахім закінчить свої записки, його випустять?

— Ач чого захотів! Навіть якщо він розкається в своїх гріхах, його виведуть з в'язниці лише для того, щоб перед натовпом на майдані відрізати йому язик і руки. Ось чому дивона вже два роки пише книгу і писатиме ще років з тридцять аби віддалити день своєї загибелі.

Туган сказав:

— Зважаючи на те, що Хаджі Рахім був моїм благодійником, навчив мене читати й писати по-арабськи і годував мене, коли я вмирав від голоду я ладен на добрі діла пожертвувати мій єдиний золотий динар...— Туган показав золоту монету.— А ти, великий начальнику, прояви милість до призначеного на загибель і дозволь мені побачити Хаджі Рахіма.

— Дай мені золотий динар і йди в друге подвір'я. Там ти зможеш тішитися, скільки схочеш, своїм божевільним дивоною.

Туган поклав золоту монету у пофарбовану червоною хною долоню начальника в'язниці і пройшов у кам'яні ворота.

Розділ третій

У ЗАЛІЗНІЙ КЛІТЦІ

У глибині вузького дворика в стіні темнів квадратний отвір з залізними гратами. Там на купі ганчірок копошилося щось темне. Біля клітки притислася до стіни тонка постать, загорнута в довгу, до землі, чорну шаль, звичайну у жінок мандрівного племені люлі.

Туган обережно підійшов. Жінка повернула голову. Знайомі риси вразили його: те саме смагляве золотисте обличчя, ті самі карі допитливі очі, але зникла колишня безтурботність. Пильно зиркнувши, жінка одвернулась... Сумнівів нема — це була Бент-Занкиджа!

Туган підійшов ближче, вдивляючись у середину клітки. В ній в'язень міг ледве сидіти зігнувшись. З темряви показалася кошлата грива чорного кучерявого волосся і палаючі, втуплені очі. Незважаючи на страшну зміну в змарнілому обличчі, Туган не міг не впізнати Хаджі Рахіма. Дервіш підповз до прутів клітки і притулився до них волосатим обличчям.

— Ти прийшов вчасно, молодший брате мій! — хрипів він.— Підійди ближче, Тугане, і вислухай мої останні бажання. Злісні імами хочуть згноїти мене в клітці або, щоб настрахати юрбу, обстригти мені вуха і розрубати на частки... Але хіба можуть вони вбити вільну думку, задушити мою палаючу зненависть?.. Тепер я написав усе, що вони хотіли, але, прочитавши мої записки, вони спалять на багатті і мої записки, й мене... Адже я не вихваляв, як

вони, червонобородого Чінгісхана і не складав похвальних медових пісень татарським поневолювачам Хорезму, товстошкірим убивцям жінок і дітей. Я сміливо написав правду про те, що бачили мої очі... Я зробив усе, що міг, і тепер настав мій останній день розлуки. Поховайте мене під старим платаном на березі Салару... Мій учитель Абу-Алі Ібн Сіна був найвидатніший мудрець, а гнаний тупими, злісними імамами, він помер у в'язниці на гнилій соломі... Він знав усі таємниці всесвіту, але не знав однієї — як врятуватися від смерті!..

Туган заговорив тихо:

— Чи ти пам'ятаєш, чого ти мене вчив у пустелі, коли ми з тобою були зв'язані мотузками і над нами був занесений меч грізного «чорного вершника» Кара-Кончара? Хіба не ти говорив тоді: «Зажди журитися, ніч довга і ще не кінчилась!» Тепер я тобі кажу те саме: «Зажди журитися, ніч навіть не починалась!»

Хаджі Рахім швидко підвівся, наче сили повернулися до нього. Туган вів далі тихо, півголосом, намагаючись переконати:

— Слухай, старший брате мій, і зроби те, що я скажу. Я дам тобі три чорні кульки, і ти їх проковтнеш. Тоді ти будеш нерухомий, як мрець, перестанеш відчувати біль і побачиш сон, ніби ти перелетів через гори в долину прохолодних потоків і запашних квітів... Там пасуться білі, як сніг, коні і співають прекрасними голосами золоті пташки... І там уві сні ти зустрінеш знову дівчину, яку ти любив у шістнадцять років...

— А потім, прокинувшись, я знову гризтиму залізні прути? Мені не потрібний такий сон!

— Почекай і слухай далі! Поки тобі примариться гірська долина, де ти втішатимешся в солодкому забутті, я поясню твоїм тюремникам, що ти помер, і твоє тіло треба поховати. Тоді тюремники розчинять клітку, підчеплять гаком твоє тіло і поволочуть до ями страчених... Витерпи це, хоч би як це було боляче, не кричи і не плач! Інакше тобі розіб'ють залізною палицею голову... Коли ж ти будеш лежати в ямі серед трупів і опівночі підповзуть шакали, щоб гризти твої ноги, я чекатиму разом з трьома воїнами. Ми загорнемо тебе в плащ і швидко віднесемо за місто в безлюдне місце... Там розум повернеться в твоє тіло, я посаджу тебе на коня — і ти поїдеш на захід чи на схід, де почнеш нове життя.

— Так, ти правильно сказав: ніч іще не скінчилась!.. Я згодний вирушити в долину білих коней!.. Дай швидше

цілющі кульки! — і Хаджі Рахім простягнув руку, чорну й жорстку, як лапа беркута.

Туган витяг з кольорового мішечка три чорні кульки і передав Хаджі Рахімові. Той, не вагаючись, проковтнув їх. Він почав щось шепотіти, чимраз нерозбірливіше й тихше, похитнувся і впав набік...

До клітки підійшов стражник із списом.

— Мій начальник наказує довше не залишатися біля цього злочинця!

— В'язень не потребує милості твого старого начальника: він помер!

Стражник недовірливо просунув у клітку списа і вколов лежачого дервіша.

— Не кричить? Не ворушиться? Мабуть, справді помер!.. Тепер тіло божевільного «дивони» буде викинуте в яму... Якщо ви захочете його поховати, поспішіть це зробити сьогодні вночі. До ранку собаки й шакали згризуть покійника так, що ви й кісток його не зберете. Спасибі за щедрість. Усім нам коли-небудь доведеться померти!

Розділ четвертий

ОСТАННЯ СТОРІНКА КНИГИ

Наполегливий і терплячий побачить
щасливий кінець розпочатої справи.
(Хаджі Рахім)

Туган і Бент-Занкиджа́ йшли поряд безмовними пустинними вулицями зруйнованого міста. Туган вів коня на поводі. Лунко віддавався тупіт копит у стінах покинутих будинків. Обоє пригадували далекі дні юності, проведеної в гомінливому Гурганджі, в будинку старого Мірзи-Юсуфа, що загинув під час розливу ріки.

— Усі ці довгі роки моїх блукань я думав про тебе, Бент-Занкиджа́!

— Ось знову перед тобою подруга твого дитинства... І мені теж довелось побачити сяйво блискавок і почути удари грому, який потряс усю нашу землю... Але там, де в люту бурю падають могутні дуби і платани, там іноді зберігається неушкодженою маленька мишка,— і я врятувалась!

— Розкажи, що з тобою було за ці страшні роки?

— Слухай, що зі мною трапилось. Коли монголи схопили мене в Бухарі і примусили співати їхньому лютому владиці сумні пісні про загибель Хорезму, він похвалив мене і наказав тримати в його похідному хорі китайських співачок... Разом з ними я побувала всюди, де проходив цей винищувач людей. Одного разу Чінгісхан став скаржитися на біль в очах, на те, що замість одного місяця перед ним випливають два місяці, що замість одного джейрана йому в степу ввижаються одразу три. Він думав, що з ним жартують злі духи. Монгольські шамани молились і танцювали перед Чінгісханом, але не зуміли відігнати злих духів. Лікарі боялися доторкнутися до нього і заглянути в його жахливі очі. Але старий арабський «кадах» [1] на ім'я Зін-Забан, що прибув до табору Чінгісхана, мужньо взявся вилікувати «потрясателя всесвіту». Він справді швидко допоміг Чінгісханові. Лютий володар залишився вдоволений і спитав, яку нагороду він хоче. Старий лікар не просив скарбів, а тільки вказав пальцем на співачку жіночого хору, і цією співачкою була я! Чінгісхан наказав віддати мене лікареві. Старий замкнув мене в ендеруні [2], де я співала про чорні кучері юнака і родимку на щоці. Лікар почув і побив мене узорчастим поясом. Я заспівала про воїна, що забув посмішку. Старий знову провчив мене сирицею. Тоді я втекла від нього, і мені дали притулок у себе в похідних наметах жінки зневаженого в нас мандрівного племені вогнепоклонників люлі. Я ходила закутаною, як вони, в чорне покривало, і ніхто мене не виказав... Але, собі на горе, старий кадах Зін-Забан пішов скаржитися на мене грізному Чінгісханові і благав, щоб його воїни мене розшукали. Монгольський повелитель так розлютився, що всі навколо попадали на землю, схопивши обличчя в долоні... «Як ти наважився випустити із своїх рук мій дар? — кричав Чінгісхан.— Як ти не зумів підкорити собі свою дружину? Чоловік, якого не слухається дружина, не сміє жити в моїх володіннях! Візьміть його!» І бідолашного старого лікаря схопили кати і тут-таки відрубали йому розумну сиву голову. «Який страшний кінець!» [3] З того часу я живу в племені люлі. Дізнавшись, що Хаджі Рахім сидить у клітці, я стала приносити йому хліб, горіхи, виноград. Я допомагала йому писати...

— І ти, сама гнана, допомагала йому?

---

[1] К а д а х — арабське слово: очний лікар, окуліст.
[2] Е н д е р у н — жіноча половина в приміщенні.
[3] Звичайний вислів арабських казок, взятий з корану.

— Через кожні три дні я ходила до в'язниці і передавала йому їжу. Разом з хлібом я передала Хаджі Рахімові кілька аркушів чистого паперу, а він крадькома подавав написані ним за три дні аркуші своїх спогадів. Переписавши у себе в наметі ці аркуші, я повертала їх Хаджі Рахімові і через три дні знову одержувала нові сторінки повісті про навалу монголів на Хорезм... Таким чином, одночасно з тією книгою, яку писав у клітці Хаджі Рахім, у мене зібрались аркуші другої такої самої книги, переписаної моєю рукою. Хай буде благословенна пам'ять Мірзи-Юсуфа, що навчив мене писати!..

— Ти зробила велику справу,— сказав Туган.— Якщо злісні імами спалять записки Хаджі Рахіма, у нас збережуться другі їхні аркуші! І внуки наші, і правнуки читатимуть повість Хаджі Рахіма про злодіяння Чінгісхана...

Вони підійшли до берега швидкої каламутної ріки. Тут стояли закурені повстяні намети племені люлі.

Біля підніжжя старого платана, на обривку килима Бент-Занкиджа́ поклала купку паперових аркушів. Яскравий місяць, що піднявся над руїнами Самарканда, освітлював жовті сторінки, де рівними рядками викладалася повість гнаного блукача.

Бент-Занкиджа́ опустилася на килим і, перебираючи аркуші, говорила:

— Хаджі Рахім дуже ослаб, замкнений у холодній, ніколи не опалюваній клітці, але він анітрохи не журився, наче його палили власні полум'яні думки... Йому вже було важко писати... Бачиш, як у цих рядках у нього тремтять і плигають літери! Слухай, що Хаджі Рахім написав на останній сторінці...

Бент-Занкиджа́ взяла списаний арабською в'яззю аркуш паперу і почала читати:

«...Мій стертий калям дописав останні рядки повісті про нашестя нещадних монголів на квітучі долини нашої батьківщини... Обсипаний тирсою старанності, оповідач цих подій хотів би сказати також багато що про тих легкодухих людей Хорезму, які не відважились самовіддано стати на боротьбу проти жорстокого винищувача мирних племен, лютого Чінгісхана...

...Коли б усі хорезмійці твердо й одностайно підняли меч гніву і, не шкодуючи себе, люто кинулися на ворогів батьківщини, то зарозумілі монголи та їхній рудобородий володар і півроку не вдержалися б у Хорезмі і назавжди зникли б у своїх далеких степах...

...Монголи перемагали більше внаслідок незгоди, по-

ступливості і боягузтва противника, ніж силою своїх кривих мечів... Сміливий Джелаль ед-Дін показав, що невеликим загоном одчайдушних джигітів він умів розбивати монгольські стовпища.

...Але калям випадає з моїх холодіючих пальців... Сили дервіша-блукача слабнуть, а дні біжать, наближаючи день розплати... І я можу накреслити лише кілька рядків вірша поета: [1]

Отак, як весняний дощ,
Отак, мов осінній вітер,
Минула моя молодість!

Я затримався в цьому житті,
А водій каравану
Вже навантажив верблюдів
І квапить рушати в дорогу...

...Скажу на прощання моєму невідомому читачеві: «Пихаті імами і надуті від поважності улеми дорікають мені за невір'я. Злісна й тупа їхня короткозорість! Невір'я, таке, як моє, не легка і не пуста річ [2]. Нема міцнішої й палкішої за мою віру: в перемогу скованого мислителя над тупоумним катом в перемогу пригнобленого трудівника над лютим насильником, в перемогу знання над брехнею!.. Я вірю — настане краща пора, коли правда, піклування про людину і воля поведуть нашу батьківщину до загального щастя і світла... Це прийде, це буде!»

Бент-Занкиджа́ притулила до губів тонкий смаглявий пальчик з трьома срібними перснями, подумала, зсунувши вигнуті брови, старанно згорнула списані аркуші і загорнула їх у шматок строкатої тканини. Вона підвела блискучі чорні очі на Тугана і сказала пошепки:

— Тепер я покличу трьох сміливих юнаків з племені люлі... Ви вирушите до ями страчених визволяти Хаджі Рахіма. Адже ніч довга і ще не скінчилась! Ми врятуємо його!

ЗМІСТ

Читачу, салям! 5
Шляхами історії 7

Книга перша
У ВЕЛИКОМУ ХОРЕЗМІ ВСЕ СПОКІЙНО

Частина перша
У ПЛАЩІ ДЕРВІША

Розділ перший. Золотий сокіл . 19
Розділ другий. В юрті кочівника . 23
Розділ третій. Степовий джигіт . 26
Розділ четвертий. Хакім правдиво вирішує . 30
Розділ п'ятий. Завітна хвіртка . 33
Розділ шостий. Шахський літописець 36

Частина друга
МОГУТНІЙ І ГРІЗНИЙ ШАХ ХОРЕЗМУ!

Розділ перший. Ранок у палаці . 43
Розділ другий. «Нуба» Іскендеру Великому 48
Розділ третій. Князь гніву 52
Розділ четвертий. Пришита тінь 55
Розділ п'ятий. Щедрість . 58
Розділ шостий. Змова цариці Туркан-Хатун . 62
Розділ сьомий. Полонянка гарему . 67
Розділ восьмий. «Гонець скорботи» може принести радість . 70
Розділ дев'ятий. В саду опального наступника 76

Частина третя
БИТВА БІЛЯ РІКИ ІРГІЗ

Розділ перший. Похід у кипчацький степ . 84
Розділ другий. Битва з незнайомим племенем . 90

Частина четверта
ВОРОГИ НА КОРДОНІ

Розділ перший. Монгольське військо готове до наскоку . 98
Розділ другий. Посольство східного володаря . 100
Розділ третій. Нічна бесіда шаха з послом . 103
Розділ четвертий. Що посол розповів про Чінгісхана . 105

Розділ п'ятий. Великий каган слухає донесення . 112
Розділ шостий. Неспокійна ніч Чінгісхана . 114
Розділ сьомий. В юрті Кулан-Хатун . 118
Розділ восьмий. Каган лічить по пальцях . 121
Розділ дев'ятий. Зниклий караван . 123
Розділ десятий. Посла не душать, посередника не вбивають . 125
Розділ одинадцятий. Чінгісхан розгнівався 127
Розділ дванадцятий. Як треба писати листи . 137

Частина п'ята
ВТОРГНЕННЯ НЕБАЧЕНОГО НАРОДУ

Розділ перший. Хто не захищається — гине 136
Розділ другий. Курбан-Кизик став джигітом 140
Розділ третій. Війна почалась... 145
Розділ четвертий. Захист воїна — вістря його меча . 148
Розділ п'ятий. Невгамовний Тимур-Мелік . 152
Розділ шостий. Монголи йдуть через піски . 154
Розділ сьомий. В обложеній Бухарі 156
Розділ восьмий. Бухара здалася без бою . 160
Розділ дев'ятий. «Добре в степах Керулену!» 164

Книга друга
ПІД МОНГОЛЬСЬКИМ КАНЧУКОМ

Частина перша
УРАГАН НАД ХОРЕЗМОМ

Розділ перший. Горе тим, що кинули зброю! 173
Розділ другий. Старійшини Самарканда зрадили місто . 177
Розділ третій. Хорезм-шах ніде не знаходить спокою . 180
Розділ четвертий. На острові Абескунського моря . 184
Розділ п'ятий. Курбан-Кизик вирушив додому 189
Розділ шостий. Курбан шукає свою родину 192
Розділ сьомий. Втеча цариці Туркан-Хатун . 195

Частина друга
ОСТАННІ ДНІ ВЕЛИКОГО ХОРЕЗМУ

Розділ перший. Джелаль ед-Дін викликає на бій Чінгісхана . 198
Розділ другий. Битва біля Сінду 202

Розділ третій. Хаджі Рахім став писарем 204
Розділ четвертий. «Чорний вершник» 208
Розділ п'ятий. Казка Хаджі Раxіма 212
Розділ шостий. Через Гургандж ворогували троє синів Чінгісхана . 221
Розділ сьомий. Кара-Кончар шукає кінця казки . 224
Розділ восьмий. Щоб взяти Гургандж, його треба спочатку зруйнувати 229
Розділ дев'ятий. Кара-Кончар у башті Вічного Забуття . 231
Розділ десятий. Хаджі Рахім у юного Бату-хана . 237

Частина третя

БИТВА БІЛЯ КАЛКИ

Розділ перший. Наказ Чінгісхана . 241
Розділ другий. Донесення «найвеличнішому» 242
Розділ третій. У розшуках Останнього моря 245
Розділ четвертий. У країні аланів і кипчаків . 247
Розділ п'ятий. У татарському таборі біля Калки . 250
Розділ шостий. Бродник Плоскиня у татарському полоні . 253
Розділ сьомий. Тривога в Києві 258
Розділ восьмий. План Субудай-багатура 268
Розділ дев'ятий. Монголи на берегах Дніпра 270
Розділ десятий. Уруси й кипчаки рушили в степ . 272
Розділ одинадцятий. Татарська пастка . 276
Розділ дванадцятий. Субудай-багатур готується до битви . 277
Розділ тринадцятий. Битва почалась . 281
Розділ чотирнадцятий. «І бисть сєча зла і люта...» 285
Розділ п'ятнадцятий. Татарський бенкет на кістках . 290

Частина четверта

КІНЕЦЬ ЧІНГІСХАНА

Розділ перший. Чінгісхан наказав повернути коней 294
Розділ другий. Листування Чінгісхана з бідним мудрецем 298
Розділ третій. «Зроби мене безсмертним!» 301
Розділ четвертий. Повернення монголів до «Корінної орди» 308
Розділ п'ятий. Чінгісхан вирішив померти в поході . 310

ЕПІЛОГ

Розділ перший. Тут пройшли монголи 318
Розділ другий. Де гомінливе місто Самарканд? 322
Розділ третій. У залізній клітці 325
Розділ четвертий. Остання сторінка книги . 327

Ян В. Г.

Я60 Чінгісхан: Роман: Для ст. шк. віку/Пер. з рос. А. І. Шиян; Худож. К. А. Музика.— К.: Веселка, 1991.— 334 с.: іл.

ISBN 5-301-00909-5 (укр.)

Роман відомого російського радянського письменника із історичної трилогії «Нашестя монголів» про боротьбу наших пращурів проти татарської орди в XIII столітті.

Я $\frac{4803010201-092}{M206(04)-91}$ 57.91. ББК 84Р7

Литературно-художественное издание

В. Ян
ЧИНГИСХАН
Роман
(На украинском языке)
Для старшего школьного возраста
Перевел с русского

Шиян Анатолий Иванович

Художник
Музыка Константин Александрович

Киев «Вэсэлка»

Редактор *Б. В. Тихонов*
Художній редактор *К. І. Сулима*
Технічний редактор *С. У. Павлюк*
Коректори *В. Д. Бондар, Н. П. Романюк*

ИБ № 5499

Здано на виробництво 24.05.90. Підписано до друку 20.12.90. Формат 84 × 108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 17,64 + вкл. (0,42) = 18,06. Умовн. фарб.-відб. 19,32. Обл.-вид. арк. 18,63 + вкл. (0,47) = 19,10. Тираж 300 000 пр. (1-й завод 1—100 000 пр.). Зам. 222. Ціна 4 крб. 20 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка».
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.

4 крб. 20 к.